

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Підручник

За редакцією проф. *Г. Г. Демиденка*
та проф. *О. В. Петришина*

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів

Харків
«Право»
2009

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1.4/18-Г-704 від 28.03.2008 р.)*

*Рекомендовано вченою радою Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
(Протокол № 1 від 21.09.2007 р.)*

Рецензенти:

О. Ф. Скакун — заслужений юрист України, член-кор. АПрН України, доктор юридичних наук, професор Університету внутрішніх справ МВС України;

В. М. Єрмолаєв — доктор юридичних наук, професор кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Авторський колектив:

Биля-Сабадаш І. О. — канд. юрид. наук, доц. — розділ 4; **Дашковська О. Р.** — канд. юрид. наук, доц. — розділи 8, 9; **Демиденко Г. Г.** — д-р істор. наук, проф. — розділи 2, 3, 6, 10, 14, 15 (§ 2–4), 16, 17 (§ 2, 3) 18, 21, 22 (§ 4); **Литвинов О. М.** — канд. юрид. наук, доц. — розділ 13 (у співавт.); **Лук'янов Д. В.** — канд. юрид. наук, доц. — розділ 5; **Максимов С. І.** — д-р юрид. наук, проф. — розділи 19, 23 (§ 4); **Петришин О. В.** — акад. АПрН України, д-р юрид. наук, проф. — передмова, розділи 17 (§ 4); 23 (§ 5); **Окладна М. Г.** — канд. істор. наук, доц. — розділи 15 (§ 1), 17 (§ 1); **Погребняк С. П.** — канд. юрид. наук, доц. — розділи 13 (у співавт.), 23 (§ 2, 3); **Процюк І. В.** — канд. юрид. наук, доц. — розділ 22 (§ 1); **Смородинський В. С.** — канд. юрид. наук, доц. — розділи 1, 11 (§ 1–4; 5 у співавт. із **В. Д. Ткаченком** канд. юрид. наук, доц.), 22 (§ 2); **Шевчук С. В.** — канд. юрид. наук, доц. — розділ 23 (§ 1); **Шипілов Л. М.** — канд. юрид. наук, доц. — розділи 7, 12, 20, 22 (§ 3, 5)

Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. І-90 Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — 256 с.

ISBN 978-966-458-062-2

Підручник підготовлено викладачами кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, відомими спеціалістами з філософії права. Відповідно до програми підготовки фахівців-правознавців у вищих навчальних закладах викладено всесвітню історію вчень про державу і право — основні політико-правові вчення Давнього Сходу, Греції і Риму, Середньовіччя, Нових і Новітніх часів. Значну увагу приділено витокам, розвитку української політико-правової думки в контексті загальноєвропейської.

Для студентів, аспірантів і викладачів юридичних вузів і факультетів, а також широкого кола читачів, які цікавляться політико-правовою проблематикою.

ББК 67.1 (4 УКР)я 73

© Биля-Сабадаш І. О., Дашковська О. Р., Демиденко Г. Г. та ін., 2009

© «Право», 2009

ISBN 978-966-458-062-2

Зміст

Передмова	6
Розділ 1. Предмет і методологія історії вчень про державу і право	
§ 1. Історія вчень про державу і право в системі юридичних наук. Її предмет і функції.....	7
§ 2. Методологія історії вчень про державу і право	9
Розділ 2. Політична і правова думка на Давньому Сході	
§ 1. Політико-правові ідеї в Давній Індії: брахманізм і буддизм.....	13
§ 2. Держава і право в поглядах давньокитайських мислителів	16
Розділ 3. Вчення про право і державу в Давній Греції	
§ 1. Ранні вчення в давньогрецькій філософії.....	20
§ 2. Період розквіту давньогрецької політико-правової думки.....	23
§ 3. Вчення в умовах кризи давньогрецької державності	31
Розділ 4. Вчення про право і державу в Давньому Римі	
§ 1. Вчення Цицерона про державу і право.....	35
§ 2. Римські стоїки	38
§ 3. Римські юристи про право	41
§ 4. Політичні і правові ідеї християнства	44
Розділ 5. Політико-правові вчення в середні віки (V–XIV ст.)	
§ 1. Ісламська політико-правова думка.....	48
§ 2. Вчення Томи Аквінського про державу і право	51
§ 3. Теорія всесвітньої монархії Данте Аліґ'єрі.....	54
§ 4. Політико-правове вчення Марсілія Падуанського	54
Розділ 6. Початки вітчизняної правової й політичної думки	
§ 1. «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона.....	56
§ 2. «Повчання» Володимира Мономаха	58
§ 3. Політико-правові проблеми в літописах і літературі Київської Русі.....	59
Розділ 7. Політичні і правові вчення епохи Відродження і Реформації	
§ 1. Політичне вчення Н. Макіавеллі	62
§ 2. Політико-правові ідеї Реформації	64
§ 3. Вчення Ж. Бодена про державу. Теорія державного суверенітету.....	67
§ 4. Політико-правові ідеї раннього соціалізму: Т. Мор і Т. Кампанелла	69
Розділ 8. Вчення про державу і право в Нідерландах періоду антифеодальної революції	
§ 1. Теорія природного права. Г. Гроцій про право і державу	72
§ 2. Розробка природно-правової теорії Б. Спінозою.....	76

Розділ 9. Політичні і правові вчення в Англії XVII ст.	
§ 1. Основні напрямки англійської політико-правової думки	79
§ 2. Вчення Т. Гоббса про державу і право	81
§ 3. Вчення Дж. Локка про право і державу	83
Розділ 10. Проблеми державності і права в Україні і Росії XVI–XVII ст.	
§ 1. Політико-правова думка польського періоду в Україні	86
§ 2. Політичні програми гетьманів України	90
§ 3. Політична і правова думка в Московській державі	94
Розділ 11. Право і держава у вченнях європейського Просвітництва	
§ 1. Політична програма Вольтера	99
§ 2. Вчення про право та державу Ш. Монтеск'є	101
§ 3. Теорія народного суверенітету Ж. Ж. Руссо	104
§ 4. Державно-правові ідеї якобінців	105
§ 5. Вчення про право та державу мислителів німецького та італійського Просвітництва	107
Розділ 12. Українські і російські просвітники про державу і право	
§ 1. Захисники абсолютизму. Теорія просвіченої монархії	111
§ 2. Проект реформ державних і правових установ С. Десницького	115
§ 3. Демократичний ідеал Я. Козельського, Г. Сковороди, О. Радищева	116
Розділ 13. Американська політико-правова думка другої половини XVIII–початку XIX ст.	
§ 1. Класики американської демократичної традиції: Б. Франклін, Т. Пейн, Т. Джефферсон	121
§ 2. Політико-правова думка федералістів: О. Гамілтон, Д. Медісон, Д. Адамс, Д. Маршал	124
Розділ 14. Вчення про право і державу в Німеччині (кінець XVIII — початок XIX ст.)	
§ 1. Вчення І. Канта про право і державу	127
§ 2. Вчення Г. Гегеля про право і державу	131
§ 3. Історична школа права	134
Розділ 15. Основні напрямки західноєвропейської політико-юридичної думки в першій половині XIX ст.	
§ 1. Англійський лібералізм. Теорія утилітаризму І. Бентама. Дж. Мілль про свободу	138
§ 2. Французький лібералізм. Б. Констан, А. де Токвіль	141
§ 3. Соціалістичні вчення: Ш. Фур'є, А. Сен-Сімон, Р. Оуен	144
§ 4. Філософський і юридичний позитивізм: О. Конт, Дж. Остін	148
Розділ 16. Проекти державних перетворень у Росії й Україні в першій половині XIX ст.	
§ 1. Проект М. Сперанського і контрпроект М. Карамзіна	151
§ 2. Проекти конституції декабристів: М. Муравйов, П. Пестель	153

§ 3. Проект слов'янського союзу Кирило-Методіївського товариства.....	157
Розділ 17. Основні напрямки європейських концепцій права і держави другої половини XIX ст.	
§ 1. Ліберальні вчення про право і державу	161
§ 2. Марксистське вчення про державу і право.....	164
§ 3. Анархізм про державу і право: П. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін	167
§ 4. Аристократична концепція держави і права Ф. Ніцше	171
Розділ 18. Розвиток державно-правових концепцій в Україні і Росії другої половини XIX ст.	
§ 1. Проекти і програми українських мислителів.....	174
§ 2. Основні напрямки політико-правових учень у Росії: консерватизм, «охоронний лібералізм», «російський соціалізм»	178
Розділ 19. Розробка теорії права і правової держави в Україні і Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.	
§ 1. Розробка теорії права.....	184
§ 2. Розробка теорії правової держави.....	193
Розділ 20. Державно-правові концепції в Україні на початку XX ст.	
§ 1. Націократична модель української державності	199
§ 2. Консервативна модель української державності	202
§ 3. Національно-демократична модель української державності	204
§ 4. Державно-правові погляди діячів Центральної Ради.....	205
Розділ 21. Політико-правова ідеологія більшовизму	
§ 1. Ленінське вчення про державу і право та його послідовники	209
§ 2. Радянська правова теорія: становлення і основні риси.....	216
Розділ 22. Західноєвропейські вчення про державу в XX ст.	
§ 1. Теорія солідаризму Л. Дюгі	222
§ 2. Ліберальна економіко-правова доктрина Ф. Гаєка	224
§ 3. Концепція плюралістичної демократії.....	226
§ 4. Концепції соціальної держави і політики загального благоденства	229
§ 5. Теорія еліт.....	231
Розділ 23. Західноєвропейські вчення про право в XX ст.	
§ 1. Соціологічна школа права.....	234
§ 2. Правовий реалізм.....	238
§ 3. Юридичний позитивізм у XX ст. «Чиста теорія права» Г. Кельзена.....	240
§ 4. Сучасні концепції природного права	245
§ 5. Інтегративна юриспруденція.....	248
Джерела і література	253

Передмова

Розбудова правової, демократичної, соціальної держави, становлення інституцій громадського суспільства, формування національної правової системи, зорієнтованої на всебічне забезпечення та захист прав особистості, потребує осягнення і використання духовних надбань людства, невід'ємною складовою яких є багатомісячний досвід осмислення сутності права та держави, політики та законності.

У концентрованому вигляді основні державно-правові ідеї відображає всесвітня (і вітчизняна) історія політико-правової думки, вчень про право і державу. Адже найкращі політико-правові доктрини усіх часів і народів спираються на загальнолюдські гуманістичні цінності — справедливість і рівність, демократію і свободу, істотно поглиблюють наші уявлення про природу права і держави, принципи взаємин особистості, суспільства і влади, актуалізовані нинішнім етапом розвитку незалежної української держави, пошуком оптимальних політико-правових форм суспільної життєдіяльності.

Теоретична спадщина багатьох поколінь дослідників державно-правових проблем є надійним фундаментом сучасної науки про право і державу. Теорія держави і права базується на результатах наукових пошуків визначних мислителів минулого — узагальнених знаннях про політико-правові явища, понятійному апараті, відповідних категоріях і принципах. Історія вчень про право і державу є важливою її складовою, без засвоєння якої неможливе й опанування системою обґрунтованих наукових знань про сучасні право і державу.

Виходячи з потреб вітчизняного правознавства, навчальний курс «Історія вчень про державу і право» включає передусім матеріали з історії європейської (і вітчизняної) політико-правової думки. Особлива увага в пропонованому підручнику приділена багатій історичній політико-правовій спадщині України, а також новітнім поглядам на право і державу ХХ століття.

У висвітленні політико-правових вчень минулого автори підручника використовують поняття й категорії, знайомі студентам з курсу теорії держави і права. Автори прагнули в стислому викладі подати найсуттєвіший зміст політико-правових доктрин минулого. Глибоке вивчення студентами праць мислителів минулого, їх ідей і концепцій передбачає звернення до хрестоматії з курсу або до їх оригінальних творів.

Наприкінці підручника і в навчальній програмі курсу дається перелік основних джерел та літератури, рекомендованих студентам для самостійної роботи. Поглиблене вивчення історії вчень про державу і право сприятиме формуванню широкого юридичного світогляду, високої правової культури майбутніх правознавців і правозастосовників, забезпечить органічний зв'язок набутих теоретичних знань з юридичною практикою.

Підручник підготовлено професорсько-викладацьким складом кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, розрахований на студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів і факультетів, де вивчається ця дисципліна, а також на широке коло читачів, які цікавляться політико-правовими проблемами.

Розділ 1

Предмет і методологія історії вчень про державу і право

§ 1. Історія вчень про державу і право в системі юридичних наук. Її предмет і функції

Історія вчень про державу і право є важливою складовою юридичної науки (*юриспруденції*) — системи (логічно побудованої цілісної сукупності) знань про право і державу в їх єдності, нерозривному взаємозв'язку й взаємовпливі. Ця система складається з підсистем юридичних наук, відокремлених за певними спільними ознаками. За логікою побудови системи першою з них є підсистема *теоретико-історичних юридичних наук*. До неї входять загальна теорія держави і права, історія вчень про державу і право та історія держави і права. Науки цієї підсистеми формулюють загальнотеоретичні положення про право та державу, досліджують історичний розвиток цих інститутів, узагальнюють знання про них. Отже, *історія вчень про державу та право є юридичною наукою й належить до підсистеми загальнотеоретичних юридичних наук*.

Історія вчень про державу і право як юридична наука — це система знань про державно-правові ідеї та цілісні вчення (доктрини, теорії), їх виникнення, історичний розвиток, зв'язки із сучасністю та суспільною практикою. Вона є *теоретико-історичною* юридичною наукою, оскільки через дослідження й систематизацію вчень про право та державу відкриває, з'ясовує й пояснює загальні закономірності виникнення, розвитку й функціонування права та держави.

Метою історії вчень про державу і право є досягнення об'єктивного, достовірного й вичерпного знання про державно-правові вчення, їх виникнення, історичний розвиток, зв'язки із сучасністю та суспільною практикою, надання цього знання як іншим юридичним наукам, так і безпосередньо суб'єктам державо- та нормотворення.

Місце історії вчень як у підсистемі теоретико-історичних юридичних наук, так і в системі юридичних наук взагалі можна визначити на прикладі її взаємозв'язків із «сусідніми» юридичними науками.

Історія вчень про державу і право надає *загальній теорії держави і права* результати досліджень та систематизації державно-правових ідей видатних мислителів (філософів, юристів, суспільствознавців) минулого, а також виконує щодо цієї науки *методологічну функцію*, озброює її важливим

методом дослідження права та держави — через ідеї, доктрини, вчення видатних мислителів минулого, опрацьовані ними юридичні поняття, категорії. Загальна теорія держави і права узагальнює ці здобутки на загально-теоретичному рівні з використанням знань, одержаних від галузевих наук (конституційного, цивільного, кримінального права тощо), а також безпосередньо від суспільної (насамперед, юридичної) практики.

Глибинний зв'язок між цими науками дає підставу визначати історію вчень про державу і право і як **історію загальної теорії держави і права**.

Історія держави і права надає історії вчень про державу і право знання про історичні події, правові системи відповідного часу, що історично обумовлюють виникнення й розвиток того чи іншого вчення. Так, наприклад, історія держави і права досліджує давньоримський Звід законів Юстиніана, а історія вчень про державу і право — персоніфіковані ідеї римських юристів, без яких цієї видатної юридичної пам'ятки не було б.

Отже, *історія держави і права* — це історія утворення, розвитку та — у низці випадків — занепаду держав та національних правових систем, тоді як **історія вчень про державу і право** — це історія юридичних ідей, засадничих доктрин, *на ґрунті яких* утворюються, розвиваються і занепадають держави та національні правові системи.

Предметом історії вчень про державу і право є державно-правові ідеї та цілісні вчення (доктрини, теорії), їх виникнення, історичний розвиток, зв'язки із сучасністю та суспільною практикою.

Функції історії вчень визначають її призначення в єдиній системі юридичних наук. Розбудувати в Україні правове, громадянське суспільство, демократичну й життєздатну державу неможливо без глибинного дослідження загальних закономірностей виникнення, розвитку, функціонування права та держави. А таке дослідження в свою чергу неможливе без вивчення та узагальнення теоретичної спадщини мислителів минулого — доктрини правової державності, верховенства права, започаткованої ще античними мислителями, теорії поділу влади, опрацьованої Дж. Локком, Ш. Л. Монтеск'є, авторами «Федераліста», ідей Сократа, А. Токвіля про переваги та недоліки демократії тощо. Отже головними *функціями історії вчень про державу і право* є методологічна, пізнавальна, евристична, прогнозувальна, або функція наукового передбачення, прикладна, або функція допомоги практиці, ідеологічна.

Методологічна функція має свій прояв у озброєнні юридичних наук (насамперед загальної теорії держави і права) важливим методом дослідження права та держави — через ідеї видатних мислителів минулого та сформовані ними цілісні теорії, доктрини, вчення.

Пізнавальна функція забезпечує розширення наукових знань про державно-правові вчення, їх пізнання та пояснення на різних історичних етапах розвитку держав.

Евристична функція визначає спрямованість історії вчень на відкриття, знаходження, перевірку нових тенденцій, особливостей і закономірностей розвитку державно-правових явищ.

Прогнозувальна, або *функція наукового передбачення*, визначає наукове, обгрунтоване прогнозування розвитку державно-правових інститутів у недалекому майбутньому. Такий прогноз є вельми цінним, оскільки спирається на теоретичну спадщину видатних мислителів минулого, причому передусім на такі їх ідеї, що вже довели свою значущість втіленням у суспільне життя.

Прикладна, або *функція допомоги практиці*, реалізується у практичних результатах досліджень державно-правової думки минулих часів, пошуку методів удосконалення державних інститутів і національної правової системи сучасної України. Фактично саме вона є першою з функцій, визначає специфічне значення історії вчень для юриспруденції взагалі, вагомість її місця в системі юридичних наук, визначає історію вчень про державу і право саме як юридичну науку.

Ідеологічна функція визначає формування в суспільстві поглядів на державу і право, що ґрунтуються на всесвітньо визнаних загальнолюдських принципах і цінностях, якими є свобода, рівність, справедливість, гуманізм тощо, виховання сучасної людини в умовах розмаїття ідеологічних і політичних течій, надання їй «ключів» для самостійного визначення прогресивних напрямів розвитку її суспільного буття. Саме тому ідеологічну функцію визначають ще як *виховну*.

§ 2. **Методологія історії вчень про державу і право**

Методологія науки як теорія пізнання — це система методів (загальних засобів, прийомів і принципів) повного та всебічного дослідження її предмета. Славетний англійський філософ XVII ст. Френсіс Бекон порівнював метод пізнання з ліхтарем, що освітлює дорогу нічному подорожанину, а його сучасник — французький філософ Рене Декарт під методом розумів «точні й прості правила, суворе додержання яких без зайвої витрати розумових сил, але поступово та безперервно збільшуючи знання, сприяють тому, що розум досягає істинного пізнання всього, що йому під силу». **Методологія історії вчень про державу і право** — це система принципів і методів дослідження державно-правових ідей та цілісних вчень (доктрин, теорій), їх виникнення, історичного розвитку, зв'язків із сучасністю та суспільною практикою.

Серед методів вивчення історії вчень про державу і право розрізняють загальнонаукові й спеціальні.

Загальнонаукові методи опрацьовуються переважно наукою філософією. До цих методів належать, зокрема, діалектичний, метафізичний, історичний, герменевтичний, логічний тощо.

Діалектичний метод відомий з давніх часів. Його провісником є давньогрецький філософ Геракліт Ефеський, який порівнював буття з річкою, в яку не можна увійти двічі, оскільки щоразу вона є новою («усе тече, усе змінюється»).

ся»). Систематичним дослідником цього методу є видатний німецький філософ XIX ст. Г. Гегель. Сутністю діалектичного методу стосовно історії вчень про державу і право є дослідження вчень у динаміці, в їх зміні та розвитку: від простих понять — до складних, від окремих думок та ідей — до цілісних теорій, від теорій окремих мислителів — до єдиних державно-правових учень, від теоретичного вчення — до його втілення в суспільну практику.

Метафізичний метод (опрацьований, зокрема, Р. Декартом) передбачає дослідження державно-правових ідей і цінностей в їх незмінюваності, споконвічності. Незважаючи на його певну наукову обмеженість, саме цей метод дозволяє, зокрема, зафіксувати незмінність і фундаментальність таких чеснот, як невідчужувані природні права людини, свобода, рівність, справедливість, обґрунтувати реальність і значущість однієї з найвпливовіших юридичних доктрин — теорії природного права.

Історичний метод (опрацьований протягом понад двох століть рядом філософів та істориків (Дж. Віко, К. Марксом, М. Вебером, А. Тойнбі, О. Шпенглером та ін.) має багато інтерпретацій, у цілому визначає взаємну обумовленість часів — минулого, сьогодення та майбутнього. Він передбачає, зокрема, дослідження та інтерпретацію того чи іншого вчення про право та державу в контексті та з урахуванням історичних особливостей часу його походження й розвитку. Досліджуючи ту чи іншу юридичну доктрину, слід пам'ятати, що вона є продуктом свого часу (навіть якщо цей час випереджує), має своїх авторів, чітку думку не можна об'єктивно дослідити без урахування їх історичного буття. З цим методом пов'язаний **принцип об'єктивності, або ідеологічної неупередженості**. Його реалізація передбачає дослідження та інтерпретацію вчення таким, яким воно було замислено й опрацьовано його авторами, без впливу політичної та ідеологічної кон'юнктури й ідеологічних уподобань дослідника.

Сутність **герменевтичного** методу (опрацьованого німецькими філософами В. Дільтеєм, Г. Гадамером та ін.) стосовно історії вчень про державу і право полягає в дослідженні вчень засобами *тлумачення першоджерел* (творів мислителів). При цьому враховуються як їх буквальный зміст, так і історичні обставини створення, специфіка епохи, особистість автора тощо. Жоден підручник не здатен замінити собою безпосереднє спілкування з мислителем через його твори.

Загальним науковим методом є **логічний**, наданий наукою логікою (серед найвідоміших дослідників — Арістотель, В. Оккам, Ф. Бекон, Б. Рассел та ін.). Він дозволяє здійснювати упорядкування й класифікацію ідей, знаходити в них суперечності й прогалини, загальне й особливе, об'єднувати їх у цілісні вчення про державу і право. Важливими логічними прийомами є аналіз та синтез, індукція та дедукція, узагальнення, порівняння, аналогія, моделювання та ін.

Крім загальнонаукових, дослідники історії вчень про державу і право застосовують також спеціальні (притаманні насамперед саме

цій науці) методи, серед яких історико-порівняльний, хронологічний та ін.

Наведений перелік принципів і методів не є вичерпним. Методологія історії вчень про державу і право постійно поповнюється новими складовими, а існуючі принципи й методи коригуються та переосмислюються з урахуванням нових наукових досягнень як суспільних, так і точних наук.

Важливе значення для дослідження державно-правових ідей є **періодизація** історії вчень про державу і право. При цьому можуть застосовуватися різні підходи, критерії. Так, на підставі *формаційного* підходу до типології держав (опрацьованого К. Марксом) послідовно розглядаються державно-правові ідеї рабовласницького, феодального, буржуазного, соціалістичного ладу. Альтернативою формаційного підходу до періодизації історії вчень про державу і право є методологія *цивілізаційного* підходу (А. Тойнбі, О. Шпенглер, М. Я. Данилевський, Л. М. Гумільов, Ф. Бродель та ін.), за яким головною структурною одиницею процесу розвитку суспільства (і відповідно державно-правової думки) є цивілізація — суспільна система, пов'язана спільними цінностями, такими як культура, релігія, економічна, політична й соціальна організація та ін. Цей підхід відводить пріоритетну роль в історичному процесі людському духовному та інтелектуальному факторам, що є цінним для історії вчень оскільки узгоджується з її предметом. На підставі цивілізаційного підходу до типології держав історією вчень про державу і право розглядаються державно-правові ідеї східної та європейської цивілізацій, східна та західна традиції права.

Слід мати на увазі, що навчальна дисципліна «Історія вчень про державу і право» відрізняється від науки історії вчень про державу і право. *Навчальна дисципліна* — це сукупність *найважливіших усталених* знань про відповідну науку, її головні досягнення. Отже, **історія вчень про державу і право як навчальна дисципліна є сукупністю найважливіших усталених знань про державно-правові вчення, їх виникнення, історичний розвиток, зв'язки із сучасністю та суспільною практикою.**

Метою цієї дисципліни є досягнення студентом юридичного вузу високого рівня загальної та спеціальної освіченості, правової культури, професійної правосвідомості, необхідних для задоволення потреб українського суспільства у високоосвічених професіоналах-правниках, виховання майбутнього юриста в умовах різноманіття ідеологічних і політичних течій, надання йому критеріїв для самостійного визначення прогресивних напрямів розвитку його суспільного буття.

Первинними — й головними — *джерелами вивчення історії вчень про державу і право* є першоджерела (або, щонайменше, витяги з них,

зведені в антології та хрестоматії)¹, вторинними — енциклопедії, підручники², лекції викладачів.

Вивчення державно-правового вчення в межах навчального курсу передбачає знаходження та обґрунтування студентом відповідей на такі питання: 1) час і місце виникнення вчення, його головні представники (*історико-біографічна довідка*); 2) зв'язок учення з конкретними історичними умовами, із специфікою епохи, пануючим або впливовим світоглядом; 3) зміст учення, головні його ідеї щодо права й держави (*зміст учення*); 4) програмні положення, що містяться у вченні, відображення інтересів певних соціальних груп (*ідеологічна спрямованість учення*); 5) зв'язок учення із загальнолюдськими цінностями та ідеалами, вплив на їх формування (*аксіологічне значення вчення*); 6) вплив учення на інші ідеї, доктрини, теорії й державно-правову практику за часів його виникнення, розвитку та сьогодення (*інструментальна цінність учення*); при цьому особливу увагу слід звертати на безпосередній або опосередкований вплив учення на практику державо- та правотворення в сучасній Українській державі; 7) суб'єктивна оцінка вчення — мотивоване визначення його як прогресивного чи реакційного, актуального чи безнадійно застарілого, досконалого чи поверхового. Відповіді на ці питання — це й означає *вивчити вчення* й здійснити спробу дати йому власну незалежну оцінку.

Історія вчень про державу і право — це історія довгого, важкого шляху людства до розуміння цінності права як заснованої на уявленні про справедливість міри свободи та рівності, до розуміння необхідності вивіщення особистості над державою, захисту та гарантування останньої прав і свобод людини, історія висвітлення цього шляху видатними мислителями минулого. Оволодіння знанням, що надає ця наука, мистецтвом його застосування в професійній діяльності є важливою цивілізаційною вимогою до сучасного юриста високого рівня.

¹ Див.: Антология мировой политической мысли: В 5 т. — М.: Мысль, 1997; Антология мировой правовой мысли: В 5 т. — М.: Мысль, 1999; Історія вчень про право і державу: Хрестоматія. / Упоряд. і заг. ред. Г. Г. Демиденка. — Х.: Право, 2005; История государственно-правовых учений: Хрестоматия. / Сост. С. В. Липень, под ред. В. В. Лазарева. — М.: Спарк, 2006.

² Див.: Азаркин Н. М. Всеобщая история юриспруденции. — М.: Юрид. лит., 2003; Андрусак Т. Г. Історія політичних та правових вчень. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001; Графский В. Г. История политических и правовых учений. — М.: ТК Велби, Проспект, 2006; Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу. — Х.: Консум, 2007; История государственно-правовых учений / Отв. ред. В. В. Лазарев. — М.: Спарк, 2006; История политических и правовых учений / Под ред. О. Э. Лейста. — М.: Зерцало, 2006; История политических и правовых учений / Под ред. О. В. Мартышина. — М.: Норма, 2004; История политических и правовых учений / Под ред. В. С. Нерсисянца. — М.: Норма, 2003; Козлихин И. Ю., Поляков А. В., Тимошина Е. В. История политических и правовых учений. — СПб.: Изд. юрид. ф-та СПб. ун-та, 2007; Марченко М. Н., Мачин И. Ф. История политических и правовых учений. — М.: ТК Велби: Проспект, 2007; Омельченко О. А. История политических и правовых учений (История учений о государстве и праве). — М.: Эксмо, 2006; Чичерин Б. Н. История политических учений. — СПб.: РХГА, 2006. — Т. 1; Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень. — К.: Юрінком Інтер, 2006.

Розділ 2

Політична і правова думка на Давньому Сході

§ 1. Політико-правові ідеї в Давній Індії: брахманізм і буддизм

Брахманізм і буддизм — провідні напрями у релігійній і політико-правовій ідеології Давньої Індії.

Вона відбилася в багатющій ранньоіндійській літературі — «Рігведі», «Самаведі», «Атхарваведі» (II тис. до н. е.), у релігійно-філософському трактаті «Упанішади», епічних поемах «Махабхарата», «Рамаяна» (IX — VI ст. до н. е.). Ведійські тексти (веди — священні знання) відображають релігійні погляди і міфологічні уявлення древніх індійців, їх політичний устрій, повсякденне життя. Найбільш яскраво політико-правова думка відбилась у численних морально-правових збірниках (артхашастри — філософські трактати про політику і державу; дхармашастри — збірники релігійно-моральних, правових предписань, правил (дхарм), складених відповідно до ідеології **брахманізму** — стародавньої релігії Індії. Особливе місце серед збірок належить і Законам Ману (II ст. до н. е.), складеним жерцями-брахманами. Що являє собою система політико-правових поглядів брахманів, цих захисників традиційного укладу суспільства?

1) У світі, природі і суспільстві згідно з брахманістською концепцією діє світовий закон (рґа), установлений вищим божеством Брахмою. Цей закон визначає і місце, і правове становище кожного стану (варни) у суспільстві, поділеного божеством. Вже в «Рігведі» дається релігійне освячення поділу суспільства на **чотири стани**, що походили з перволюдини Пуруші: **брахманів** — із його вуст, **кшатрієв** — із рук, **вайшиїв** — зі стегон і **шудр** — із ступенів. Хоча члени всіх варн вважалися вільними (раби — поза варн), дві перші варни (жерці — брахмани і кшатрії — царі, воєначальники, воїни) були пануючими, а дві інші (вайшиї — вільні общинники, хлібороби, торговці; шудри — вільні, але бідні ремісники, прислуга) залежними. Стверджувалися вічність і непорушність такого установлення Брахмою, керівна роль брахманів у політичному, соціальному і духовному житті суспільства, самоуправних громад.

2) За Законами Ману усі варни і їх члени повинні слідувати **дхармі** (закону, звичаю, правилу поведінки), тлумачення змісту і захист якої

належить виключно брахманам. «Саме народження брахмана — вічне втілення дхарми... Адже брахман, народжуючись для охорони скарбниці дхарми, займає вище місце на землі як владика всіх істот». Основна дхарма тлумачилася як ненанесення шкоди, правдивість, неприсвоєння чужого, чистота і приборкання почуттів. Приналежність до однієї дхарми не означала рівноправність варн. У «Махабхараті» зазначається: дхарма «впливає з багатства, як гірська ріка зі скелі».

3) Вирішальну роль у суспільному устрої і мистецтві управління у Ведах і Законах Ману відведена **покаранню**. Будучи сином божественного владика, покарання (данда) у своєму земному вигляді означає буквально палку, а **зміст управління** (дандаїті) — «керівництво (володіння) палкою». Закони Ману містять справжній панегірик покаранню як охоронцю дхарми і всіх живих істот. «Покарання — цар... Увесь світ підкоряється (тільки) за допомогою Покарання... ». У «Махабхараті» вказувалося: мудрі, тобто брахмани, вважають покарання справедливою, тотожній закону. Політика покарання веде до успіху. У цьому полягає соціальне призначення держави. Нерівність прав і обов'язків членів різних варн означає й їх **нерівність перед законом** у питаннях злочину і покарання.

4) Політичним ідеалом брахманізму була своєрідна **теократична держава**, де цар править під керівництвом жерців, визнає вищість релігійного закону над світським. За допомогою таких ідей брахмани відстоювали свою політичну гегемонію в суспільстві.

5) Давньоіндійські правові збірники містять **практичне керівництво з державного управління, політики**. Такою є «Артхашастра» (або Наука політики, Наука про державний лад), приписувана мудрому брахману Каутилі. Очевидно, на зміст збірника помітний вплив справив буддизм. Тут дхарма трактується як «закон, заснований на істині», який охороняється суворими покараннями. Однак принципом державного управління називається не покарання, а «артха» — користь. **Принцип користі** пронизує викладені в збірнику практичні настанови про усунення перешкод на шляху до суспільного порядку, про застосування витончених засобів державної політики, про судочинство, правила й обов'язки державних чиновників тощо. У розділі «Про основи держави» названо і розкрито **основні елементи держави**: государ, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, скарбниця, військо, союзники. Отже, це одна з перших спроб створити узагальнюючий образ держави. Не випадково дослідники іноді називають автора «Артхашастри» індійським Макіавеллі.

Такою є політико-правова суть брахманізму в релігійно-філософських і правових збірниках Давньої Індії.

Пануюча брахманська ідеологія викликала неприйняття і критику з боку засновника буддизму в VI ст. до н. е. Сіддхартхи Гаутами, прозваного **Буддою** (Просвітлений). За легендою, молодий царевич, зіткнув-

шись зі стражданнями, хворобами інших, відмовився від життя в розкошах, став мандрівним аскетом, болісно шукав відповіді на питання про причини страждань, сенс життя. Знайдені відповіді на них і становили сутність просвітління Будди, збагнення двоякої істини: життя у світі повне страждань і є причина цих страждань, можна припинити страждання і є шлях, що веде до припинення страждань, просвітлення, нирвани. Доля людини залежить від неї самої, від її зусиль. Тільки пізнання істини і збагнення Вічного закону, праведний шлях життя і постійне самовдосконалення ведуть людину до переродження, щастя. Хто керується в житті справедливістю, той уже не знає смерті.

Таким чином, у буддійському вченні здійснено **поворот від бога до людини** як автономної особистості. Вона може вибирати: бути вільною «через усвідомлення істини» чи, переступивши закон, «схилятися до усього злого». Вихваляння законності, законного шляху в житті, проповідь гуманізму і внутрішньої свободи, поваги, любові людини до інших, до усього живого, непротивлення злу злом і насильством — морально-правова основа буддизму.

Визнання буддизмом **морально-духовної рівності всіх людей** заперечувало брахманський принцип нерівності людей у суспільному житті. «Не за народженням слід вирізняти освічених, знатних і низьких, а за життям їх», — підкреслюється в буддійських писаннях. На відміну від традиційно-теологічного брахманістського тлумачення **дхарми**, буддизм трактував її як керуючу світом природну закономірність, **природний закон** («Вічний Закон»). Він *обмежує роль і масштаби покарання*, підкреслює *непринциповість застосування покарання безвинно*, заперечує насилля, стверджує: шлях законності, «серединний шлях» — шлях справедливості, істини, добра, ненасилля, самообмеження.

Буддизм — не форма ідейного анархізму (безвладдя). **Політичною складовою** вчення Будди є створення справедливого суспільства і держави без повстань і революцій лише шляхом удосконалення кожної людини, прагнення добра собі, іншим, суспільству. Сенс внутрішньої і зовнішньої політики держави — реалізація принципів (у першу чергу — ненасилля), проголошених буддизмом, слідування дхармі монархом як шлях до світової моральної держави («Буддійські сутри»).

Морально-духовний і політико-правовий зміст вчення Будди підірвав авторитет брахманів, їх домагання ідейного і політичного керівництва суспільством, знаходив усе більше прихильників, вплинув **на державну політику і законодавство**. З об'єднанням Індії в III ст. до н. е. буддизм був визнаний **державною релігією**. Буддійська релігія і філософія з часом поширилася на Цейлон, Бірму, Сіам, Тибет, Китай, Монголію, Японію і Корею і стала першою світовою релігією. Буддизм і найважливіші догмати брахманізму стали згодом основою для нової національної релігії — **індуїзму**.

§ 2. Держава і право в поглядах давньокитайських мислителів

Китай — країна, історія, перекази, старовина якої ретельно вивчаються. Культ минулого, оспівування древніх мудреців, ставлення до історії як вчителя життя пояснює ретельне збереження великої кількості життєписів, хронік, історичних записок, древніх книг, пісень і переказів.

У давньокитайській «Книзі про дао і де» (VI ст. до н. е.) — зібранні монологів **Лао-цзи** — викладені погляди засновника **даосизму**, однієї з найбільш впливових течій давньокитайської філософської і суспільно-політичної думки. На відміну від традиційних тлумачень дао як прояву небесної волі, тут дао — джерело суцього, незалежна від небесного владики **природна закономірність, правильний шлях**. «... Людина слідує землі, — зазначалося в «Книзі». — Земля слідує небу. Небо слідує дао, а дао слідує природності». Таким чином, у трактовці Лао-цзи дао визначає закони неба, природи і суспільства. Воно уособлює вищу чесноту і природну справедливість. Відносно дао всі рівні.

Соціально-політична нерівність, тяжке становище народу Лао-цзи приписує відхиленню від справжнього дао. «Тому знать і государі, що самі себе вивишують, міцного (положення) не мають. ... Це помилковий шлях». Повернення до дао відновлює справедливість, помірність у всьому. Людські встановлення — основа несправедливості. Закони Неба тут виступають як **природна справедливість, закони безпосередньої дії**.

Держава за Лао-цзи — природне утворення, що розвивається своїм шляхом, але залежить від волі людини. Усі нещастя в державі відбуваються через порушення природного закону дао. Для того щоб цей закон не порушувати, владі не слід плодити безлічі заборонювальних законів, податків. Звідси Лао-цзи виводив важливий принцип даосизму — **принцип недіяння**, утримання від активних дій, що загрожують спокою держави і руйнують її. «Народ голодує від того, що влади беруть занадто багато податків... Важко керувати народом від того, що влади занадто діяльні».

Усе неприродне — штучні людські установа в сфері управління, законодавства, культури, прогресу відповідно до даосизму це — хибний шлях, відхилення від дао («Управляючи країною, досконаломудрий робить серця підданих пустими, а шлунок повними»). Лао-цзи закликав до простоти, елементарних форм соціальної організації, відмови від досягнень цивілізації. У цьому його вчення являло собою консервативну утопію.

Великий вплив на розвиток суспільно-політичної, правової і філософської думки в Китаї справило вчення **Конфуція** (Кун Фу-цзи, 551–479 до н. е.). Його основи викладені в книзі «Бесіди і судження» («Лунь-юй»), складеної учнями і послідовниками мислителя.

Центральним поняттям вчення Конфуція є **гуманність, людяність** (жень), що повинно лежати в основі відносин між людьми, кінцева мета

морального самовдосконалення. Жень виступає як **моральний закон**, сукупність етичних і соціальних норм. На питання про призначення жень давньокитайський мудрець відповів: «Чого собі не бажаєш, того не роби й іншим». Методом здійснення вищого етичного закону жень є поняття «лі» — норма спілкування, соціальний регламент, ритуал — прямий шлях до людяності. «Не роби нічого, що чуже ритуалу». Сфера його дії дуже широка: вона обіймає все громадське життя від родини до держави. «Лі» потрібен для їх зміцнення. Головне, щоб правителі подавали приклад своїми чеснотами: «Правління є виправлення. Хто ж посміє не виправитись, коли виправитись ви самі!?» Не крадьте і будьте скромні в бажаннях. Отже, як і усякий закон, моральний закон діє тоді, коли йому слідуєть правлячі. Правити повинні мудрі, знаючі, здібні і доброчесні. Люднісїть, гуманність, а не насильство — метод управління державою.

Конфуцій — противник суворих покарань. Він говорив: «Навіщо, керуючи державою, убивати людей? Якщо ви будете прагнути добра, то і народ буде добрим». Правителі повинні наставляти народ особистим прикладом, *керувати на основі чеснот, а не законів і покарань*. «Якщо керувати народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, — підкреслював він, — народ буде прагнути ухилитися (від покарань) і не буде відчувати сорому. Якщо ж керувати народом за допомогою чеснот і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і виправиться». Отже, пріоритет за моральним законом, дотримання якого обов'язкове для усіх, у тому числі і правителя. Політичний ідеал Конфуція — правління аристократів доброчинності і знань, а не родової знаті і багатих.

Спиралючись на традиційні погляди, Конфуцій **розвивав патріархально-патерналістську концепцію держави**. Держава трактується ним як велика родина. Влада імператора («Сина Неба») уподібнюється владі батька, а відносини правлячих і підданих — сімейним відносинам, де молодші шанують старших і слухаються їх. Суспільний мир досягається і подоланням поляризації багатства і бідності. «Коли багатства розподіляються рівномірно, — учив мудрець, — то не буде бідності; коли в країні панує гармонія, то народ не буде нечисленним; коли панує мир, не буде небезпеки повалення (правителя)». Тоді «народ перекує мечі на орала» без страху й боязні.

Важлива роль у конфуціанській теорії держави відводиться народу, **його довірі до влади**. Як велике Небо спостерігає за правителем зверху і може або дати, або відняти в нього престол залежно від його чеснот, так само може позбавити його престолу і народ. Він — величезна сила, адже «те, що любить весь народ, рідко не здійснюється, і те, що ненавидить народ, рідко не знищується». «Небо неодмінно слідує тому, чого хоче народ». Іншими словами, сподівання народу освячуються волею Неба. Головна цінність у управлінні державою — довіра народу: «без довіри народу (правитель) не устоїть». **Сила влади** — у її моральному авторитеті.

Конфуціанство стало впливовою течією етичної і політичної думки в Китаї і в II ст. до н. е. було визнано офіційною ідеологією і відіграло роль офіційної релігії аж до початку XX ст.

Ряд політико-правових проблем по-новому вирішувались засновником моїзму **Мо-цзи** (479–400 до н. е.). Основним принципом у системі його поглядів був **принцип загальної любові і взаємної користі**. «Небо дотримується всезагальної любові і приносить усім користь», — говорив він. Всезагальність, властива Небу, відіграє в моїзмі роль зразка, моделі людських взаємин, що включає **рівність усіх людей**. «Небо не розрізняє малих і великих, знатних і підлих; усі люди — слуги Неба... » Він стверджував, що доступ до влади повинен бути відкритий для всіх здатних і талановитих людей, а не тільки для тих, хто має знатне походження. Якщо правитель країни, керується принципом загальної любові і користі, то ніколи не буде політичного хаосу.

На думку Мо-цзи, в давнину люди, переконавшись в необхідності управління і старшинства, вибрали найдоброчеснішу і наймудрішу людину Піднебесної і зробили її «Синоном Неба», який створив «зразок справедливості» і порядку. У цьому — зміст **договірної концепції** Мо-цзи про походження верховної влади і її прерогативи встановлювати єдиний і загальнообов'язковий зразок справедливості.

Важливе місце у вченні Мо-цзи посідає вимога **врахування інтересів** і думок простого народу в управлінні державою. Він підкреслював — в управлінні країною слід виходити з інтересів простолюдинів. У Мо-цзи думка народу породжує істину. Істиною є: 1) те, що ґрунтується на досвіді минулого; 2) те, що відповідає користі народу; 3) те, що є істиною на думку народу.

Ідеальною **організацією влади** Мо-цзи вважав державу з мудрим правителем і налагодженою державною службою, де низи суспільства звільнені від гніту і злиднів. «Бідність — це корінь безладу в управлінні».

Інших поглядів на методи управління народом і державою, на роль закону і правителя додержувались **легісти** (законники) у IV–III ст. до н. е., які відображали настрої й ідеали чиновництва. Вони заперечували принципи гуманності, обов'язку, ритуалу, на основі яких, відповідно до Конфуція, будується державне управління. Як основу суспільного порядку легісти визнавали **закон**, а гуманність і обов'язок вони вважали глибокими для держави.

Найбільш значним представником легістів був Гуньсунь Ян, відомий під ім'ям **Шан Ян** (390–338 до н. е.), правитель області Шан, що здійснив ряд радикальних реформ. Традиція приписує йому авторство «Книги правителя області Шан». На відміну від конфуціанців, він виходив з ідеї про вроджену порочність людини, про абсолютизацію централізованої влади і створення могутньої держави, здатної поглинути своїх сусідів. «Якщо державою (керують) за допомогою добродесних методів, — говориться

в «Книзі», — у ній неодмінно з'явиться маса злочинців... Якщо (правитель) домагається хорошого управління за допомогою закону, (його держава) стане сильною...» Шан Ян обґрунтовував **управління, що спирається на всесильні закони і жорстокі покарання** — єдиний метод управління порочними людьми, з яких складається народ. Ключову роль в управлінні він відводить **покаранню**: «хороше правління здійснюється шляхом покарання». При цьому Шан Ян відмовляється визнати наявність якого-небудь зв'язку між мірою покарання і тяжкістю злочину. Він вважав, що необхідно жорстоко карати навіть за найменше порушення наказів царя, інакше неможливо керувати народом. «Як вже караєш, — писав Шан Ян, — то карай суворо за дрібні провини, і тоді зникнуть покарання, справи увінчаються успіхом, а держава зміцниться». Отже, віра легістів у всесилля закону передбачає не стільки свідоме ставлення до нього людей, скільки страх покарання. Прагнучи підсилити роль покарань, він вводить у свою концепцію систему кругової поруки, взаємного стеження, пропонуючи зв'язати ними не лише родичів, сусідів, але й общину, армію. Ідея такого контролю над вчинками і думками людей була однієї з «кращих» знахідок, істотним внеском у теорію управління тоталітарною державою.

Ідеолог легізму передбачає не гармонію, **взаємодію держави і суспільства**, а безмежне панування першого над другим. Проте панування держави, згідно з концепцією Шан Яна, це не сваволя влади. **Загальний для всіх закон** — гарантія від сваволі.

Іншими засобами для процвітання держави Шан Ян вважав **землеробство і війну** — «Єдине», на чому повинні бути зосереджені зусилля народу і держави. Правителю потрібний був обмежений, але відданий підданий, що живе землеробством і війною. «Коли (знання) присікаються і не заохочуються, люди щирі і прості».

Таким чином, Шан Ян один із перших у світовій історії створив **модель легістської, тоталітарної держави**. Його прибічники **відмовились** від традиційних **моральних трактувань влади і політики**. У той же час вони виступали за всезагальність і невідворотність відповідальності для всіх. Вимагали, щоб закони були «ясними і зрозумілими всім». Ніхто під загрозою смертної кари не повинен змінювати закон.

Ідеї легістів виявилися життєздатними, а їх діяльність сприяла об'єднанню у 221 р. до н. е. всієї території Китаю. Все ж легізм зазнав впливу конфуціанства. Легісти стали визнавати, що **закони повинні давати користь народу, бути благом для усіх**.

Таким чином, перші цивілізації на Давньому Сході почали освоювати правовий і політичний простір людини, утверджувати людський вимір держави, влади, політики, законодавства. Критика офіційних релігійних догм, ускладнення політичного і соціально-економічного життя стимулювали появу раціональних концепцій права і держави.

Розділ 3

Вчення про право і державу в Давній Греції

§ 1. Ранні вчення в давньогрецькій філософії

Література і мистецтво Давньої Греції донесли до нас релігійно-міфологічні уявлення греків про світ, події минулого, початки полісного життя, справедливість і закони. Їх встановлення пов'язувалося з волею богів-олімпійців на чолі із Зевсом.

У поемах **Гомера** (VIII ст. до н. е.) «Іліаді» і «Одиссеї», **Гесіода** (VII ст. до н. е.) «Теогонія», «Труди і дні», на яких виховувалося багато поколінь еллінів, Зевс виступає як верховний заступник загальної справедливості, що суворо карає насильство і тих, хто творить неправий суд. Автор «Іліади» використовує уживані в його час поняття «діке» (справедливість) як основу і принцип права, «теміс» (звичай, право), «тіме» (честь, особистий статус). Сучасники Гесіода чітко **розрізняли право за природою** (божественно-природне право) і **право за людським встановленням** — номос. Однією з головних ідей виховання молоді в полісі — є *слухняність владі і виконання законів*. Громадянин належав не собі, а полісу. Благозаконня (евномія) вважалось умовою гідного полісного життя.

Рационалізація етичних і морально-правових уявлень особливо яскраво проявляється у творчості так званих **«семи мудреців»** (VII — VI ст. до н. е.) — Фалес, Піттак, Периандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон. Їх мудрість — слава думки і досвіду, адже деякі з них були правителями, законодавцями, реформаторами. Вона набула форми коротких імперативних афоризмів і виразів («гномів»): «Упорядкований поліс — це дотримання законів», «Корися законам», «Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших», «Пізнай самого себе», «Підкоряйся тому закону, що ти установив для себе», «Наказуй не раніш, ніж сам навчишся коритись», «Не задовольняйся покаранням злочинця, але попереджай злочини», «Вживай закони старі, а зелень молоду» та ін. Це — смисл і прообраз юридичних правил і норм, ідей права і законності. Ідеї афоризмів мудреців пережили століття.

Знаменитий афінський реформатор і законодавець **Солон** (прибл. 638–559 до н. е.)¹ реформував афінський поліс, увів помірну демократію,

¹ **Солон** – політичний діяч Давніх Афін. 594 р. до н. е. провів ряд державних реформ (заборонив рабство за борги, розділив громадян на 4 розряди за майновим цензом, запровадив «Раду 400» та ін.). Автор «Наставлень афініям», «Наставлень самому собі» та ін. тв.

засновану на компромісі знаті і демосу. Держава, за Солоном, потребує насамперед законного порядку; **закон**, влада закону в полісі — **посднання права і сили**.

Серед давньогрецьких мудреців виділявся і **Піфагор** (бл. 580–500 до н. е.)¹, «найбільший еллінський мудрець», за словами Геродота. Піфагор називав себе філософом, можливо, першим використав поняття філософії (любові до мудрості) на відміну від самої мудрості (софії). **Сутність справедливості**, за філософом, полягає у віддаванні рівним за рівне (добром — за добро, злом — за зло). **Рівність**, найістотніше поняття для права, у піфагорійців є загальним принципом справедливості, «мірою належного». Людина повинна провести своє життя гідно, прагнути до прекрасного і піклуючись про гармонію душі. Ідеал піфагорійців — поліс із пануванням **справедливих законів**. У своїх бесідах Піфагор учив: після божества перш за все слід поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не удавано; законослухняність — висока чеснота; закони — велика цінність. Мета виховання й управління — в упорядкуванні індивідуальних і загальних справ, у гармонізації людських відносин, оскільки «порядок і симетрія прекрасні і корисні, безлад й асиметрія ж потворні і шкідливі».

Піфагорійці були прихильниками **аристократії** — правління кращих, знаючих, тих, хто править на підставі законів. Їх аристократичні симпатії й антипатії до демократії відзначені інтелектуальною недовірою до «думки натовпу». Значний вплив їх погляди справили на грецьких мислителів, у тому числі Сократа, Платона.

Філософи-досократики звернулись до людського розуму і досвіду, утвердили віру в раціоналізм, тобто в ідею, що світом управляють розумні закони, підвладні пізнанню людиною, у можливість встановити раціональні принципи управління поведінкою людини як члена суспільства.

Геракліт (бл. 530 — бл. 470 до н. е.)² — знаменитий філософ-діалектик. Згідно з його філософією у світі панують необхідність і закономірність — світовий закон — «логос», голос космічної справедливості. Світ — ціле, що вічно змінюється і розумність людини полягає у свідомій підлеглості «логосу».

І життя полісу і його закони повинні, за Гераклітом, слідувати Логосу. Цей **загальний закон** — **джерело людського закону** (номосу), його розумної

¹ **Піфагор** – математик, філософ-ідеаліст. На рідному о-ві Самос натерпівся від влади тирана. Багато мандрував, жив у полісі Кротон з аристократичним правлінням. Заснував піфагорійський союз, що став одночасно і релігійним братством, і філософською школою, і політичною партією. Вважав число суттю речей, а Всесвіт – гармонійною системою чисел та їх відносин.

² **Геракліт** з Ефесу (звідси – Геракліт Ефеський) походив із аристократичного роду. Першоосновою сущого вважав вогонь (душа і розум) – логос. Сформулював ідею безперервних змін, становлення. Своє вчення виклав у тв. «Про природу», з якого до нас дійшло бл. 130 фрагментів.

природи. Тому народ має боротися за закон, як за свої стіни, свавілля ж слід гасити скоріше, ніж пожежу. Більшість людей не розуміє загального Логосу, якому необхідно слідувати. Геракліт розрізняє мудрих і нерозумних, кращих і гірших. Соціально-політична нерівність — правомірний і справедливий результат загальної боротьби. Критикуючи **демократію**, де править юрба і немає місця кращим, Геракліт виступав за правління **духовної аристократії**. «Один для мене — десять тисяч, якщо він — найкращий», «І покора волі одного — закон». На його думку, узгодження всього життя людей, у тому числі їх державного життя, законів з веліннями Логосу, зберігає свою силу у всіх формах і типах політичного правління.

Аристократичні погляди Піфагора і Геракліта істотно відрізнялися від демократичних поглядів **Демокріта** (бл. 460 — бл. 370 до н. е.)¹. З раннього дитинства і до глибокої старості його не полишала пристрасть до пізнання, він був енциклопедичним ученим і плідним автором.

У своєму соціально-політичному вченні Демокріт одним із перших в історії античної думки **розглядав становлення людини і людського суспільства як частину світового розвитку**. У ході цього процесу, вважав він, люди поступово під впливом нестатків, наслідуючи природу і спираючись на свій досвід, набули усі свої основні знання й уміння, необхідні для громадського життя. **Поліс, законодавство** створені штучно. Звідси — недосконалість полісного життя, законів. Відповідність природі, «правді» (справедливості) філософ розцінює як критерій для етики, політики, законодавства. «Те, що вважається справедливим, — не є справедливе: несправедливе ж те, що противно природі».

Держава у Демокріта уособлює собою «загальну справу» громадян і служить їх «опорою». «Справи державні, — підкреслював він, — слід вважати набагато важливішими за інші; кожний має прагнути, щоб держава була упорядкована, не домагаючись більших почесей, ніж йому личить, і не захоплюючи більшої влади, ніж це корисно для загальної справи. Тому що держава, яка йде вірним шляхом, — найбільша опора. Демократія — співтовариства вільних людей із правовим порядком. Єднання вільних громадян, взаємодопомога і братерство — ознаки істинної **демократії**. Їй не суперечить і «правління кращих»: «Пристойність вимагає коритись закону, владі і розумовій перевазі». Філософ був противником безправ'я і рабства людей.

Правління кращих вимагає **«мистецтва управління державою»**, яке Демокріт характеризує як «найвище з мистецтв». Він рекомендує його ретельно вивчати і допускати до правління лише тих, хто знається у цій справі, має відповідні знання і достоїнства.

¹ **Демокріт** — давньогрек. філософ-матеріаліст. Походив із знатного роду в Абдерах. Разом із своїм учителем Левкіппом створив атомістичну теорію світу. Автор численних творів з фізики, математики, техніки, поезії, із яких залишились лише фрагменти.

Закони, за Демокритом, покликані забезпечити упорядковане життя в полісі, але для цього необхідні відповідні зусилля і з боку самих громадян, їх покора закону: «Закон прагне допомогти життю людей. Але він може цього досягти лише тоді, коли самі громадяни бажають жити щасливо: для слухняних закон — тільки свідчення їх власної чесноти». Доброчесність сама по собі цінніше закону, який лише засіб, причому не найкращий, для прилучення до чеснот. Закони потрібні власне для звичайних людей, щоб приборкати властиві їм заздрість, розбрати, потяг до заподіяння шкоди іншому. Звідси — необхідність покарань. Саме покарання повинне спиратися на писаний закон чи усталений правовий звичай.

Погляди Демокріта одержали широке поширення серед античних мислителів уже при його житті і вплинули на наступну політико-правову думку.

§ 2. Період розквіту давньогрецької політико-правової думки

Розвиток і розквіт давньогрецьких полісів, особливо афінської демократії, у другій половині V ст. до н. е., ускладнення суспільного життя обумовили зростання ролі політики, попит на знання. Рівень знань, підготовки до державної діяльності стали критерієм при доборі кандидатів на державні посади. Ці обставини і стали причиною появи школи **софістів** — платних учителів мудрості, що готували слухачів до політичної діяльності, учили вмінню керувати приватними і загальними справами, виступати в Народних зборах, суді, прийомам доказів і ораторського мистецтва. Вже тоді розрізняли **два покоління софістів**: *старших* — Протагор, Горгій, Продик, Гіппій, Антифонт й ін.; *молодших* — Фрасімах, Каллікл, Лікофрон та ін. Що нового, найбільш примітного було в політико-правових поглядах софістів?

1) Для них характерна ще більша **увага до проблеми людини**, її суспільного буття, пошуку **природних основ права і закону**. Засновник школи софістів, який мав славу освіченого софіста і блискучого оратора, **Протагор** (481 — 411 до н. е.)¹ основну тезу багатьох софістів сформулював так: «Людина є мірою всіх речей». Так заявила про себе, про рівність усіх людей епоха розквіту демократії: **не лише людина для поліса, але і поліс для людини**. *Ніяка держава не встоїть, якщо політикою, політичним мистецтвом не будуть займатись всі його громадяни.*

Що насправді істинно, ми не знаємо, заявляв Протагор. А про те, що для нас корисно, нам говорять **природне право і державні закони**. Зако-

¹ **Протагор** — філософ-софіст з Абдер, політичний діяч, прихильник рабовласницької демократії. Твори не збереглися.

ни так само плінні, як і все існуюче. Але поки існує даний закон, йому необхідно коритися. Тому він надавав важливого значення **вихованню громадян у дусі законів**. Кожен громадянин, вважав цей мудрець, повинен мати розвинуте почуття справедливості, розважливості, благочестя.

2) І старшим, і молодшим поколінням софістів розроблялася **концепція особистих прав людини**. Людина має право жити для себе. Держава, закони — гарантії, політичний і юридичний механізми їх реалізації. Особисті права людини, свобода трактувалися як невідчужуване природне право, для гарантії якого і встановлюється угода про державну спільність. Так, **Лікофрон** вважав закон простим договором, «просто гарантією особистих прав». В основі його концепції лежить уявлення про природну **рівність людей**, їх особистих прав. Деякі софісти, як **Гіппій**, поширювали ці права і на рабів: «Божество створило усіх вільними, а природа нікого не створила рабом».

3) **Гіппій, Антифонт, Горгій** першими здійснили ґрунтовну **розробку природно-правової теорії**. Природне право перший трактував як неписані закони, «які однаково виконуються в кожній країні». Істинне, природне право втілює справедливість. Він аргументував це тим, що писані закони — умовні, плінні, залежать від зміни законодавців. Номос — результат угоди між людьми, а не прояв божественної волі, і в цьому його соціальне призначення.

Але більшість софістів не протиставляла природне право і писані **закони** поліса, вважаючи їх досягненням людської культури, результатом «законодавчого мистецтва». За Протагором, «закон є вираз узгодженої, взаємної справедливості». Горгій вважав «писані закони, ці стражі справедливості» мудрим людським винаходом: вони охороняють справедливість. Гіппій під законом розумів «те, що громадяни за загальною згодою написали, встановивши, що належить робити і від чого слід утримуватися». Таким чином, софісти першими визначили критерії критики позитивного права з позицій теорії природного права, соціальне призначення, поняття і цінність закону, стверджували, що закони по суті є тією вищою справедливістю, на яку не може претендувати жодна людина.

4) Мислителі Давньої Греції й особливо софісти дали в принципі наукове пояснення **походження суспільства, держави, природи влади і політики**. Протагор, Лікофрон трактують походження «взаємного союзу» як результат угоди для захисту особистих прав, прагнення людей до миру і благозаконня. Політика, за Фрасімахом, сфера прояву людських сил і інтересів, сфера людських, а не божественних діянь. Він картвав насильства в діяльності держави, авторитарний характер політики і законів.

Таким чином, софісти, яким була притаманна незвичайна широта мислення, зробили істотний внесок у теоретичну розробку проблем держави, права, політики, у політичне і правове виховання громадян грецьких полісів.

Багато положень софістів про право, державу, політику розвив і переглянув **Сократ**¹ (469–399 до н. е.), який дав моделі вирішення багатьох філософських і політико-правових проблем. Він не писав трактатів, формою пізнання, дослідження суспільних явищ і фактів були його міркування, бесіди, методом — іронія, сумніви в прописних істинах, пошук дійсної істини.

Виділимо у політико-правових поглядах Сократа найсуттєвіше для нас.

1. В умовах затяжної політичної і суспільної кризи після закінчення Пелопоннеської війни цей безкорисливий шукач істини дійшов висновку: **ніяка реформа неможлива без оздоровлення особистості**, без морального єднання суспільства. Пошук і визначення позитивного сенсу життя, покликання людини, шляхів і способів її самореалізації, досягнення високого морального ідеалу — головне в сократівському вченні про людину. Він вірить у можливість досягнення людиною такого ідеалу через **розум, знання, добродійність**. У цьому зміст його, хай навіть не нового, заклику: «Пізнай себе!». Людина щаслива, якщо вона моральна, добродійна і опанувала знаннями. Творити добро можна, лише знаючи, в чому воно полягає. Діоген Лаертський згадував про Сократа: «Він говорив, що є тільки одне благо — знання, одне тільки зло — неучтво». Оволодіння знаннями без моральної підготовки шкідливе і недоцільне. Люди без моралі несправедливі і здатні робити зло іншим. **Суспільству** потрібні щасливі люди, вважав Сократ. Щасливі, добродійні люди — благополучне суспільство. Тому що суспільство — це сукупність індивідів, єдине «Ми», в якого одна мораль і мета. Досягти індивідуального щастя всупереч суспільству неможливо.

2. **Держава**. У Сократа, як і в етиці, в політиці, знання є критерієм правління і законодавства. Правити і законодавувати повинні знаючі. Тому форми правління для Сократа несуттєві: існуюча державно-правова практика не відповідає розумним і справедливим началам держави. Її благополуччя прямо залежить від діяльності правителів і законодавців. З усіх достоїнств правителя головне — робити щасливими тих, кого він веде. Некомпетентність, неучтво афінської демократії викликали в нього саркастичні зауваження, їдку іронію.

Сократ першим запропонував критерії оцінки **форм правління: царська влада** — влада за згодою народу і на основі законів. **Тиранія** — влада проти волі народу і на беззаконні, сваволі правителя. **Аристократія** — де посадові особи обираються із «знаючих» і вони дотримуються законів. **Плутократія** (олігархія) — правління на основі майнового цензу, багатих

¹ **Сократ** – давньогрецький філософ-ідеаліст, один з основоположників діалектики. За життя був проголошений у Дельфах наймудрішим серед людей. Народився в сім'ї скульптора, сам рано почав ваяти. Учасник Пелопоннеської війни, входив до складу афінської «Ради 500». Виступав в Афінах з усним викладом свого вчення. Його діяльність була визнана небезпечною для афінської демократії, і він був засуджений до смертної кари.

в угоду багатим. **Демократія** — правління всіх громадян на основі законів. Таким чином, критеріями тут є воля народу, компетентність правлячих, законність. У теоретичному плані це плідна спроба виявити і сформулювати морально-розумну природу і сутність держави, її правову природу.

3. **Закони і законність.** За Сократом, моральна організація полісно-го життя (політики) неможлива без законів. **Закони** — *устої полісу*. Як і софісти, він розрізняв природне право і закон поліса, але на відміну від них вважав, що і те, й інше походить від розумного начала. Далось знака його прагнення відобразити і сформулювати саме цю розумну природу моральних, політичних і правових явищ. **Право** — **загально-обов'язковий мінімум моралі**. На його думку, і неписані божественні закони, і писані мають одну мету — справедливість. Законне і справедливе — одне і те ж. Сократ не погоджувався з Гіппієм у тому, що недосконалість законів їх знецінює: **закон** — **цементуюча суспільство норма**. Закони обов'язкові, оскільки не скасовані, інакше неминуче беззаконня і хаос у суспільстві. І патріотичний обов'язок громадянина — виконувати закони поліса. На посилання про несправедливість закону чи суду відповідав: їх волю, навіть несправедливу, потрібно терпіти так само, як терплять волю батьків. Відданість громадян поліса законам — це й є одностайність, договірний і правовий зв'язок громадянина і держави. **Законослухняність** — громадянський обов'язок першорядної ваги, умова існування законності і правопорядку.

Отже, Сократ був принциповим прихильником законослухняності. Його положення про збіг законного і справедливого, похвала законності, зрозуміло, мали на увазі ідеальне, а не реально існуюче. Основні пороки афінської демократії він бачив у схильності громадян до корисливості, у некомпетентності, корупції можновладців, що викликали в нього їдку іронію. Сімдесятирічний Сократ був звинувачений у безбожництві, порушенні законів, розбещенні молоді своїми бесідами. Засуджений на смерть, він залишився вірний своїм принципам — не порушувати законів, підкорятися їм і рішенням суду і ... спокійно випив отруту з рук ката.

Благотворний вплив Сократа відчув на собі його учень **Платон** (427–347 до н. е.)¹, прозваний так, мабуть, жартома Сократом за могутню фігуру (Платон — «ширина»). Розправа над його вчителем уразила Платона, викликала в нього відразу до демократії. Вона показала, що політична кар'єра, до якої він себе готував, стала неможливою.

Аристократ за походженням і духом Платон не сприймав усі види тиранії, аристократичні в'язниці, кари демократії за інакомислення. Під

¹ **Платон** (справжнє ім'я Арістокл) – внучатий племінник Солона, учень Красіла і Сократа, філософ-ідеаліст. Після страти Сократа покинув Афіни, багато мандрував. Через 12 років повернувся до Афін, де заснував знамениту Академію (проіснувала до 529 р. н. е.), яка стала центром еллініст філософії, правової і політичної думки. Автор знаменитих діалогів «Держава», «Закони», «Апологія Сократа», «Тімей» та ін.

впливом Сократа він захопився осягненням істини, діалектикою, політичними і правовими проблемами.

Платон у діалогах «Держава» розвиває ідею Сократа про взаємозв'язок особистості і суспільства і доходить висновку: *ідеальній, моральній, справедливій людині відповідають ідеальні, справедливі держава і законодавство*. «Справедлива держава і справедлива людина... нічим не відрізняються». Вони схожі у своєму естві, в меті досягнення блага. Справедливість, як і законодавство, має природне походження. З потреб людей у справедливості (а отже у праві) він виводить і походження **держави**, її сутність: «...Зазнавши нужди, багато людей збираються воедино, щоб жити спільно і подавати один одному допомогу: таке спільне поселення й одержує в нас назву держави. ...Її створюють наші потреби».

Нинішні **типи державного ладу**, вважає Платон, недосконалі, як недосконала людина, правителі держави. Властивостям людської душі, на його думку, відповідають п'ять типів державного ладу. Людині добродесній і справедливій відповідає **аристократичне правління кращих**. Інші типи державного устрою — наслідок прогресуючої хвороби держави (недотримання справедливості і розумності). **Тімократія** своєю появою зобов'язана розбратам і переродженню аристократичного ладу і держави. У ній вже бояться ставити мудрих людей на державні посади. Тут панує честолюбство, розбрат. Така держава вічно воюватиме. Її хвороба призводить до **олігархії**, ладу, заснованому на майновому цензі, при владі там стоять багаті, які мало зважають на закони, а бідняки не беруть участі в управлінні, там цінується прагнення до наживи і не цінується добродесність. **Демократія** здійснюється тоді, коли бідняки, здійснивши переворот, усіх зрівняють у громадянських правах. Демократію Платон розцінював як лад приємний і різноманітний, але без належного управління. Тут закінчать тим, що перестануть поважати справедливість і закони. Надмірна свобода обертається надмірним рабством — **тиранією**, найбільш тяжкою хворобою держави. Головною її причиною філософ вважав псування людських нравів, видужання пов'язував з поверненням до правління мудрих, дотриманням справедливості разом із розумністю.

У діалозі «Політик» Платон продовжив аналіз цієї проблеми. **Крім зразкової держави**, правитель якої керується істинними знанням, він виділяє тут ще **три типи правління** — *монархія, влада небагатьох і влада більшості*, кожний з яких залежно від наявності чи відсутності **законності**, поділяється надвоє. Законна монархія — це **царська влада**, протизаконна — **тиранія**; законна влада небагатьох — **аристократія**, незаконна — **олігархія**; **демократія** із законами і без законів. Критерієм цього разу є знання і законність. **Політика**, відповідно до Платона, — царське мистецтво, що вимагає знання й уміння керувати людьми. Якщо такі дані є в правителів, буде вже неважливо — правлять вони за законами

чи без них. У всіх інших державах, на чолі яких немає істинних правителів-філософів, правління повинне здійснюватися через закони, накреслені мудрими законодавцями. **Законність**, за Платоном, — покірність правильним законам. Інша справа — ідеальна держава.

У «Державі» Платон пропонує свою модель **ідеальної справедливої держави**. У ній усунуті багатство і бідність — порок усіх звичайних держав, де існує ніби «дві ворожі між собою держави: одна — бідняків, інша — багатіїв». Чотирьом чеснотам людини відповідають чотири чесноти ідеальної держави: вона мудра, мужня, розважлива і справедлива. Мудра, тому що тут здійснюються розумні рішення на основі знань, управляють нею «знаючі». Мужня — це громадянська властивість. Розважлива — тут обмежені прагнення правителів і підвладних. Справедлива — в ім'я цілого, коли сослов'я «роблять кожне свою справу», знаючи обов'язки. Це — основа правопорядку. Його реалізують три стани — правителі, їх стражі (помічники-чиновники, воїни) і виробники (хлібороби і ремісники). Вони діють в ім'я цілого — блага держави.

Справедливість повною мірою може бути реалізована в ідеальній державі, де **правителями** будуть **філософи**. Поки в державах не будуть царювати мудрі (філософи) або нинішні царі і владики не стануть шляхетно і ґрунтовно філософувати, доти державам не позбутися зла.

В ідеальній державі, де всі громадяни — брати, зберігається **нерівність** занять, що відповідає нерівності здібностей. Тут — гармонійне сполучення занять і обов'язків. У ті з них, хто здатний правити, бог домісив при народженні частку золота, в їх помічників — срібла, а в хліборобів і ремісників — заліза і міді. Придумана Платоном метафора застерігає: держава загине, якщо керувати нею чи охороняти її буде будь-хто. Тут **правлять кращі і шляхетні, діють закони**, держава піклується і переживає за своїх громадян («якщо один громадянин забив пальця — всій державі боляче»), у стражів держави відсутня власність, тут спільність дружин і дітей. Таким чином, правління філософів і дія справедливих законів у Платона — дві сторони єдиного ідеального проекту.

У «Законах» він малює *«другий за достоїнством державний лад»*. У ньому 5040 громадян, які мають будинки і земельні наділи, що належать державі. Тут відсутня приватна власність, панує рівність, колективізм і єднорозумство. Правителі тут виборні, але чим менше осіб при владі, тим вона міцніша. Суворі закони регламентують публічне і приватне життя людей. Призначення людини — служити державі. Тому Платона небезпідставно вважають одним із основоположників теорії тоталітаризму.

Закони, за Платоном, — це визначення розуму, установлені заради загального блага всієї держави. Правильні (тобто правові) закони роблять щасливими тих, хто ними користується, надаючи їм усі блага. Доповнює: «там, де закон — владика над правителями, а вони його раби, я вбачаю порятунок

держави». Треба щоб політичні й державні діячі стали «служителями закону». Жодна посадова особа, жоден суддя не повинні діяти безконтрольно.

У «Законах» викладена і **теорія закону, принципи законодавства**. Законодавець, вважає автор діалогу, повинен охопити в законах усі правовідносини, в які вступає людина від народження і до самої смерті. У законах необхідно закріпити шанування богів, держави і батьків. Законодавець повинен правильно оцінювати честь і безчестя, вищі цінності, блага людини (душа, здоров'я, краса тіла) і нижчі (майно, статок). Закони не повинні встановлювати «могутні і незмішані влади» у державі. «Законодавець повинен мати на увазі трояку мету: щоб влаштовувана держава була вільною, внутрішньо дружелюбною і мала розум». Неправильні ті закони, що встановлені не заради загального блага всієї держави в цілому. *Тексти законів*, на думку Платона, повинні відрізнятися ясністю, чіткістю, стислістю, мати вступ. Законодавцю не можна висловлювати дві різних думки щодо того самого предмета. Закони потрібні не порушні, усякого роду нововведенням він оголошує війну.

На стражі законів стоїть **правосуддя**. Будь-яка держава, зауважує Платон, перестає бути державою, якщо суди в ній не улаштовані належним чином. Призначення суддів він порівнює з обранням правителя: суддя стає рівним правителю своїм вибором. **Мета законодавця і стража законів**: людина повинна стати доброчесною, полюбити справедливість. За законом жодне покарання не має на меті заподіяти зло. Воно робить покараного або кращим, або менш зіпсованим.

До найбільш **тяжких злочинів** Платон відносить злочини проти богів, батьків і держави. Їх образа карається смертю. Платонівське вчення про злочини і покарання розрізняє навмисні і ненавмисні «несправедливі вчинки», міри адміністративної, кримінальної і громадсько-правової відповідальності, формулює принцип невідворотності покарань. Усі пропонувані заходи спрямовані на те, щоб «змусити людину зненавидіти несправедливість і полюбити чи принаймні не відчувати ненависті до природи справедливості — це і є задача найкращих законів».

Отже, сократівська теорія благозаконня, правління «кращих», взаємної відповідальності держави і людини, додержання справедливості знаходить подальший розвиток у платонівському вченні про державу і право.

Так само, як і Платон, величезний вплив на мислення європейської цивілізації справив його учень **Арістотель** (384–322 до н. е.)¹. У своїх творах «Політика», «Афінська політія» він усебічно розробив еллінську науку про політику.

Держава. Її сутність Арістотель трактує, як **«політичне спілкування»** людей, що організуються заради загального блага. Держава — продукт

¹ **Арістотель** — давньогрецький філософ-енциклопедист. Народ. в м. Стагір (Фракія). Був слухачем, згодом викладачем платонівської Академії. Заснував філософ. школу Лікей (Афіни). 343–340 рр. — вихователь Олександра Македонського. Автор численних філософ. творів, з яких збереглися «Політика», «Афінська політія», «Нікомахова етика» та деякі ін.

природного розвитку, походить від первинних спілкувань — родини, селищ, об'єднання яких і утворює державу. Спілкування відрізняє людину, за природою своєю вона «істота політична» і не може існувати поза державним життям, поза державою. Вона за своїм значенням для людини стоїть вище природи родини, індивіда. Для Арістотеля **держава** — **об'єднання вільних громадян** (раби і «варвари» — не громадяни), **спільно керуючих справами полісу на основі справедливості**. У «Політиці» її автор, не називаючи імені свого вчителя, не погоджується з ним: при прогресуючій єдності держави вона перестає бути державою. Пропонованій Платоном спільності майна, дружин і дітей він протиставляє державу з безліччю індивідів і родин, із приватною власністю при спільному її користуванні. «Люди піклуються усього більш про те, — пише Арістотель, — що належить особисто їм; менш піклуються вони про те, що є загальним».

Державний лад, учить Арістотель, те ж саме, що політична система, де верховна влада в руках одного, кількох чи більшості. Там, де правлять, керуючись загальною користю, такі форми державного устрою правильні, а в тих, де маються на увазі особисті інтереси однієї особи, деяких чи більшості — суть відхилення від правильних. **Правильні** — монархія, аристократія, політія. **Неправильні** — тиранія, олігархія, демократія. Замість загальної користі, добродійності в них переважають багатство або свобода (бідність). Найкращий державний лад той, де помірність і середній статок, «середній елемент» численний і має більше значення, ніж інші. Така **політія**. Це змішана форма держави, де сполучаються елементи олігархії і демократії, нерівність і свобода. У такій «середній» формі держави «середній елемент» домінує в усьому: у нравах — помірність, у майні — середній статок, у володарюванні — середній шар. Такий державний лад — найкращий і довговічний.

В усякому державному ладі, зауважує одним з перших Арістотель, **основних елементів три**: законодавчий орган про справи держави, другий — магістратури, третій — судові органи. Так лаконічно викладене уявлення про важливість **поділу влади в державі**.

Арістотель у своєму **праворозумінні** слідує Сократу і Платону. У нього поняття справедливості пов'язане з уявленням про людину як істоту політичну і державу як політичне утворення. Тому **право**, за Арістотелем, служить **критерієм справедливості, регулюючою нормою політичного спілкування**. Воно протистоїть насиллю і сваволі в суспільстві. Право як політичне явище (неполітичного права не існує) поділяється на природне й умовне (волеустановлене). **Природне право** — те, що скрізь має однакове значення і не залежить від визнання чи невизнання його. **Волеустановлене право** — це установлення закону і загальних угод на основі звичаїв. Право є державним благом, тобто тим, що служить загальній користі, і, як і правосуддя, є законним, справедливим, добродійним. Слідом за Платоном Арістотель вважає, що закони повинні бути узгоджені з формою державного ладу. Закони, що відповідають правильним

формам, будуть засновані на справедливості, а ті, які відповідають неправильним, — не відповідатимуть справедливості. У цьому відношенні **право** «є свого роду рівність». Це його найважливіший принцип, як і справедливість. Він дає свою конструкцію правового регулювання: громадські, трудові, сімейні відносини держава регулює за допомогою зрівняльної справедливості (тобто у сфері цивільно-правових відносин), а відносини між суспільством і людиною, державою і громадянином — за допомогою справедливості розподільної (при розподілі влади, почесностей тощо). Іншими словами, він указав принцип поділу права — на публічне і приватне, пізніше сформульоване римськими юристами.

Істотною якістю **закону** в Арістотеля є його відповідність політичній справедливості і праву. «Усякий закон, — зазначає він, — в основі передбачає свого роду право». Воно повинно знайти своє вираження, втілення і дотримання в законі. Відступ закону від права означав би відхід від правильних політичних форм, переродження закону на засіб деспотизму. Поєднання в **законі** авторитету розуму і державної сили робить його незамінним засобом регулятивного і виховного впливу як на моральних, так і на аморальних членів політичного спілкування. Людей, які керуються пристрастями, а не розумом, можна утримати в межах дозволеного лише **покаранням**: «пристрасть підкоряється не переконанням, а тільки силі».

Законодавство, за Арістотелем, — частина політики, і мистецтво законодавця полягає у вмілому й адекватному відображенні в законах своєрідності даного державного ладу й існуючої системи відносин. **Політичне правління** в «Політиці» — це **правління закону**, а не людей: правителі, навіть найкращі, піддані почуттям і афектам, закон же — «розум, що зрівноважує». «Закон повинен панувати над усіма, — наполягає він, — магістратам же і Народним зборам має бути надано право обговорення детальних питань». **Політика** — мистецтво забезпечувати людям найвищу справедливість.

Такими є нові й оригінальні ідеї, розроблені Арістотелем у розвиток вчень Сократа і Платона, запропоновані моделі вирішення фундаментальних політико-правових проблем.

§ 3. Вчення в умовах кризи давньогрецької державності

В останній третині IV ст. до н. е. грецькі поліси втрачають свою незалежність і підпадають спочатку під владу Македонії, а потім Риму. Криза давньогрецької державності виразно проявилася й у доктринах Епікура, стоїків, Полібія.

Епікур (341–270 до н. е.)¹ — автор багатьох філософських творів, засновник школи в Афінах. У філософії надавав першорядного значення

¹ **Епікур** — філософ-матеріаліст, послідовник Демокріта. Його твори збереглися лише у фрагментах.

етиці. За Епікуром етика визначає мету життя і критерії поведінки. **Основні цінності його етики — задоволення, свобода, безтурботний стан духу.** Задоволення є перше природжене благо людини. Свобода трактується як відповідальність людини за розумний вибір свого способу життя, це сфера її відповідальності за себе. Розумний же вибір лежить поза суспільним і політичним життям. Всі людські установлення повинні слугувати людині.

Головна мета держави і суспільства полягають, за Епікуром, у забезпеченні взаємної безпеки людей, подоланні їх взаємного страху, неспричиненні ними один одному шкоди. Дійсна безпека досягається лише завдяки тихому життю і віддаленню від юрби, незалежності від суспільства. З таким розумінням змісту свободи пов'язане і епікурівське трактування **держави і права як договору людей між собою** про загальну користь і взаємну безпеку. «Справедливість, що походить від природи, — пише він, — є договором про корисне — з метою не шкодити один одному і не терпіти шкоди...» Тут справедливість виступає як природне право, якому повинні відповідати дії людей, діяльність державної влади і законів. Закони, що відповідають справедливості, — це публічна гарантія свободи, безпеки й автономії індивіда.

Епікурівське довірне трактування держави і права має на увазі рівність, свободу і незалежність у **помірній демократії**, при якій панування законів поєднується з максимально можливою мірою свободи й автономії індивідів.

Проти філософії індивідуалізму Епікура виступили стоїки¹.

Зенон (близько 336–264 до н. е.)² засновник школи стоїцизму, який вважав, що над світом панує необхідність (або фатум). Світобудова управляється нею, долею і божественним розумом. **Необхідність, доля** у вченні стоїків розглядаються як «природний закон» («загальний закон»), який «має силу і велить (робити) правильне і забороняє протилежне». «Того, хто кориться їй, доля веде, а непокірного тягне». По суті стоїки формулювали універсальний закон природи, пізнаного людським розумом. Отже, справедливо лише те, що розумно, розумне є справедливим. Стоїчна справедливість фаталістична, відображає не свободу, а необхідність. Свобода волі людей виключалась.

Важливим поняттям у вченні Зенона є **поняття мети**. Метою розумної людини є добродесне життя, що відповідає природі, природним законам. Слідування людини неписаному закону, з яким він узгоджує свої вчинки, є **обов'язок**. Діоген Лаертський повідомляє: «Зенон перший вживав слово «обов'язок», тому що він вивів його зі слів «те, що личить» — обов'язок є «дія, властива природним створінням». Поняття обов'язку знецінювало сенс і роль родини, шлюбу, особистого життя. Благо держави

¹ Свою назву школа стоїків одержала від грецького «стоя» – колонада, галерея, де збирались учні Зенона.

² **Зенон** – давньогрецький філософ з Кітіону на о-ві Кіпр. Навчався у філософів платонівської Академії. Автор філософ. творів, що збереглися лише у фрагментах.

цінувалося вище блага індивіда. Стоїки заявляли, що добродесна людина не зупиниться перед тим, щоб принести себе в жертву державі.

Виходячи з універсального характеру природного закону, Зенон і його учні розвивали космополітичні погляди про те, що **всі люди** і за своєю природою, і за законом світобудови — **громадяни єдиної природної світової держави (космополісу), громадяни Всесвіту**. Рабство не має виправдання. Любов до себе подібних — вимога вищого закону. Хто віддаляється від однієї людини, віддаляється від усього людства, тому що **усі рівні** за природою, обдаровані розумом і вільною волею. Відповідність природного зв'язку людей загальному закону світобудови згідно з поглядами стоїків є підставою і причиною **справедливості** в спілкуванні людей. Вона відіграє в їх вченні роль нормативно значущого принципу і критерію **для держави, її законів**. Стоїки виступали за їх неухильне дотримання. Ідеї давньогрецьких стоїків пізніше розвивали римські стоїки.

Учення стоїків вплинуло на давньогрецького історика і політичного діяча **Полібія** (близько 205–128 до н. е.)¹. Автор знаменитої «Загальної історії» в 40 книгах розвивав учення Платона, Арістотеля і їх послідовників про державу, її походження й еволюцію, форми, виклав історичний підхід до питань держави і права.

Полібій пішов далі стоїків, застосувавши їх детерміновані начала до історичного процесу. Долі народів, держав, історичних діячів у нього підлегли історичній необхідності і закономірності, впливу географічного середовища. Він стверджував: подібно живим організмам **усяке суспільство** проходить у своєму розвитку чотири стадії — зародження, розквіту, упадку і, нарешті, загибелі. Розвиток суспільства трактується як нескінченний рух по колу, історичній спіралі, де «форми правління змінюються, переходячи одна в іншу, і знову повертаються».

Слідуючи за Платоном й Арістотелем, Полібій вважав **форму держави** уособленням верховної влади в суспільстві. Залежно від числа правлячих він розрізняв **«правильні» форми** (царство, аристократія, демократія), внутрішній стан яких характеризується спокоєм, гармонією відносин між правлячими і підлеглими, пануванням «добрих» законів і звичаїв. Але при наявності **однієї ознаки** (числа правлячих) вони в історичному розвитку змінюються на **протилежні**. Так, первісний вождь, **цар**, «що виділився з юрби своєю силою і відвагою», з часом перетворюється на **тирана** (особливо псується царська влада його спадкоємцями). **Тиранія** — час занепаду влади, беззаконня, сваволі, які люди шляхетні і відважні не бажають терпіти. За підтримкою народу вони скидають тирана і засновують **аристократію**. Спочатку її правителі піклуються про загальне благо, але пос-

¹ **Полібій** – давньогрец. мислитель і політ. діяч, народився у м. Мегалополь. Відіграв помітну роль у запобіганні пограбуванню римлянами грец. полісів. З його «Загальної історії» до нас дійшли лише перші п'ять книг, інші – у фрагментах.

тупово перероджуються на **олігархів**, зловживають владою. В олігархії панує беззаконня, корисливість, користолоубство, пияцтво й ненажерливість.

Успішний виступ народу проти олігархів приводить до **демократії**, де при житті першого покоління правителів високо цінуються рівність і свобода. Але поступово юрба, що звикла годуватися за рахунок чужих подачок, вибирає собі у вожді демагога, а сама усувається від державних справ. Демократія вироджується в **охлократію**. З погляду коловороту державних форм охлократія є не лише гіршим, але й останнім ступенем у зміні форм. Так історичний коловорот державних форм замикається і з'єднується знову з вихідним — самодержавством.

Нестійкі прості, хоча і правильні форми держави, де втілюється лише одне начало, згодом вироджуються, що приводить Полібія до висновку: «Безумовно найдосконалішою формою слід визнати таку, у якій поєднуються особливості усіх форм», тобто царства, аристократії і демократії. Головну перевагу **змішаної форми** правління він бачив у забезпеченні стійкості, довговічності держави, запобіганні переходу до перекручених форм правління. Таким **найкращим устроєм**, на його думку, вирізняється **римська держава**. Стійкості держави тут додають повноваження «**трьох влад**» — *влади консулів, сенату і народу*, що виражають царське, аристократичне і демократичне начало. Важливо і те, що «богобоязнь римлян становить основу держави». Концепція змішаної форми правління започаткувала розробку теорії поділу влади.

Природно-історичний розвиток, за Полібієм, притаманний і **праву**. Етичні норми поведінки, з утворенням держави закріпилися в **законах**. Він вихваляє «добрі звичаї і закони» — два начала, притаманні державі, що «вносять добродетель і помірність у приватне життя людей, у державі ж оселяють смиренність і справедливість». **Справедливість** він трактує як таку, що передує писаному праву і визначає його. Вона — вище мірило, здатне врегульовувати відносини людей тоді, коли для конкретного випадку нема норми закону чи звичаю. Справедливо те, що благородно, правдиво, відповідає вимогам обов'язку.

Отже, мислителі Давньої Греції заклали основи теоретичної розробки проблем права і держави. В їх творах знаходимо перші визначення права і закону, держави і політики, теоретичне пояснення їх природи, функцій, цілей. Уявлення про природне і волеустановлене право, права людини, ідеї благозаконня, «правління філософів» і «мудрих законів», класифікація форм держави, концепції демократії, поділу влади та інші вплинули на подальший розвиток учень про право і державу. Їх фундаментальні ідеї визначили магістральний розвиток європейської цивілізації. В якому б напрямі не йшов сучасний науковий пошук, його парадигмою залишатиметься вірність античним ідеям, принципам, ідеалам.

Розділ 4

Вчення про право і державу в Давньому Римі

§ 1. Вчення Цицерона про державу і право

Теоретичні погляди **Цицерона** (106–43 до н. е.)¹ про державу і право формувалися під помітним впливом учень Платона, Арістотеля, Полібія і грецьких стоїків. Використання ним ідей своїх попередників відбувається з урахуванням римських традицій у сфері державно-правової практики і політико-правової думки, що й дозволило йому розвинути і сформулювати нові оригінальні положення з теорії держави і права.

Основними у вченні Цицерона про **державу** є питання про її природу, сутність, форми, про найкращий державний устрій, найкращого державного діяча та ідеального громадянина. Поділяючи позицію Арістотеля, головну **причину** походження держави Цицерон бачив не стільки в слабкості людей і їх страху (точка зору Полібія), скільки в їх **вродженій потребі жити разом**. «...Причиною об'єднання став не страх бути розтерзаними дикими звірами, але швидше сама людська природа; і що об'єдналися вони тому, що людська природа уникає самотності і прагне до спілкування і союзу». Іншою причиною утворення держави є **необхідність охорони власності**. Сама ж держава виростає з родини. «Первинні узи полягають в шлюбі, потім — у появі дітей, далі — в єдності дому і спільності майна, а це вже початок і ніби розсадник держави».

За Цицероном, **держава** (res publica) є надбанням, справою народу (res populi), «а народ не будь-яке поєднання людей, зібраних разом якимось чином, а поєднання багатьох людей, **пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів**». Отже, держава в розумінні Цицерона є виразником спільних інтересів всіх її вільних членів, згуртованих юридичним статусом, «загальним правопорядком». Тут відбувається юридизація поняття держави, адже зв'язок з правом розглядається як одна з її суттєвих ознак. Несучою конструкцією державності у Цицерона виступає «згода станів» (concordia ordinum). На думку мислителя, досягнення такої згоди є головним для збереження держави.

Влада в державі повинна здійснюватися на підставі закону. Треба, вважав Цицерон, установити «не тільки для магістратів міру їхньої вла-

¹ Цицерон Марк Тулій – видатний римський оратор, політик і філософ. Проблеми держави і права розглядаються ним, зокрема, у таких працях: «Про державу», «Про закони», «Про обов'язки».

ди, але й для громадян міру їхньої покори. Адже той, хто розумно велить, рано або пізно повинен буде підкорятися, а той, хто покійно підкоряється, гідний того, щоб рано або пізно почати повелівати». Але й держава, й її закони незмінно підвладні Божому, або ж моральному чи природному, законові. Держава (як «загальний правопорядок») з її встановленнями й законами є по своїй суті втіленням того, що по природі є справедливим і правовим.

Питання про **форми державного ладу**, виникнення одних форм із інших, «коловорот» цих форм, пошуки «найкращої» форми тощо розглядаються в контексті практичного вирішення проблеми побудови ідеальної держави. Залежно від числа правлячих Цицерон розрізняв **три прості форми правління**: царську владу (монархію), владу оптиматів (аристократію) і народну владу (демократію). При монархії влада перебуває в руках однієї людини, при аристократії — в руках у виборних осіб, при демократії — в руках усього народу. Кожен із зазначених видів державного ладу недосконалий й не найкращий, але все-таки терпимий й за певних умов може бути цілком міцним, має свої **достоїнства й недоліки**. «Благоволінням своїм, — пише Цицерон, — нас приваблюють до себе царі, мудрістю — оптимати, свободою — народи». Водночас у простих формах держави ці достоїнства представлені односторонньо, що й обумовлює їх недоліки. Так, при царській владі, пояснював він, всі інші люди відсторонені від участі в прийнятті рішень і законів, така влада небезпечна сваволею єдиновладного правителя, легко вироджується в тиранію. Народ не користується свободою й відсторонений від влади й при пануванні оптиматів, а сама їх влада із влади найкращих (мудрих і доблесних) перетворюється на панування кліки багатих і знатних. Звернімо увагу: демократія знаходиться на останньому місці, адже за Цицероном вона призводить до тиранічної влади натовпу, що є більш огидним, ніж тиранія однієї людини. Він, будучи аристократом за походженням і духом, не міг визнати соціальної рівності.

Виродливі види володарювання (тиранія одноособового владика або натовпу, панування кліки) уже не є, за Цицероном, формами держави, оскільки в таких випадках зовсім відсутня сама держава, що розуміється як спільна справа й надбання народу, відсутні спільні інтереси і загальнообов'язкове для всіх право.

На думку мислителя, найкращою є **змішана форма держави**, яка дозволяє об'єднати достоїнства різних форм правління і уникнути їх вад. «Тому що, — підкреслював він, — бажано, щоб у державі було щось видатне й царственне, щоб одна частина влади була приділена й вручена авторитету головних людей, а деякі справи були надані судженню й волі народу». Як найважливіші достоїнства такого державного ладу Цицерон зазначав міцність держави і правову рівність її громадян.

Цицерон вважав, що змішана форма правління найкраще втілена в римській державі (республіканський Рим — 509–28 рр. до н. е.), а отже, концепція найкращої форми державного ладу є реально здійсненою.

Цицерону належить і вчення про *найкращого державного діяча* й *ідеального громадянина*. Правити в державі повинні найкращі люди. Мудрий державний діяч повинен всіляко сприяти міцності і довговічності держави. Адже служіння державі — «найголовніше завдання мудрості і найвеличнійший прояв доблесті і її обов'язок». Цицерон вимагає від особи, яка займається державними справами, а) розсудливості, б) розуму, що перемагає низькі страсті, в) володіння такими чеснотами, як мудрість, справедливість, помірність і красномовність. Крім того, політичний діяч повинен бути обізнаним у вченнях про державу й «володіти основами права, без знання яких ніхто не може бути справедливим».

До обов'язків *ідеального громадянина* належить слідування таким чеснотам, як пізнання істини, справедливість, велич духу і благопристойність. Він повинен виконувати приписи законів, не чинити нікому зла, не зазіхати на чужу власність, проявляти громадську і політичну активність.

Самостійне і значне місце в спадщині Цицерона займає вчення про **право**. В основі вчення лежать такі поняття, як істинний закон, природа, справедливість, розум. Фундаментальним, вихідним положенням даного вчення є поділ права на природне (істинний закон, що відповідає природі) і позитивне (положення, встановлені людьми).

Цицерон виходив з того, що **джерелом права** є не писані закони, створені людьми, а універсальні закони природи. Тим, кому природа дарувала розум, вона дарувала й здоровий глузд. Звідси випливає, що вона їм дарувала і закон, який є здоровим глуздом. Тому якщо вона дарувала їм закон, то дарувала й право. Отже, право виникло з природи.

Природне право (вищий, істинний закон) виникло «раніше, ніж будь-який писаний закон, вірніше, раніше, ніж будь-яка держава взагалі була заснована». За Цицероном «істинний закон — це розумне положення, що відповідає природі, що поширюється на всіх людей, постійне, вічне, котре призиває до виконання обов'язку, наказуючи; відвертає від злочину, захищаючи... Пропонувати повне або часткове скасування такого закону — блюзнірство; скільки-небудь обмежувати його дію не дозволено; скасувати його повністю неможливо, і ми ні постановою сенату, ні постановою народу звільнитися від цього закону не можемо».

Основою права є справедливість і схильність любити інших людей. «Перша вимога справедливості, — зазначає Цицерон, — полягає в тому, щоб ніхто нікому не шкодив, якщо тільки не буде спровокований на це несправедливістю, а потім, щоб всі користувалися загальною власністю як загальною, а приватною — як власною».

Людські встановлення (політичні установи, писані закони тощо) повинні відповідати справедливості й праву, тому що останні не залежать

від думки й розсуду людей. Відповідність або невідповідність людських законів (позитивного права) природі (і природному праву) є критерієм і мірилом їхньої справедливості або несправедливості.

Цицерон поділяв право також на приватне і публічне. Так зване *право народів* трактується ним частково як позитивне право різних народів і частково як природне право міжнародного спілкування (тобто як міжнародне природне право). Він формулює важливий принцип міжнародного права про необхідність дотримання зобов'язань, що накладаються міжнародними договорами. Війна характеризується ним як змушений акт, припустимий лише у випадку безуспішності мирних переговорів. Як причина справедливої війни ним вказується необхідність захисту держави, а як мета — установа миру. Несправедливою і нечесливою є всяка війна, що «не була оголошена». Цицерон виступав за гуманне поводження з полоненими й переможеними.

Учення Цицерона про державу і право вплинуло на розвиток як римської, так і всієї європейської політичної та правової думки. Найбільшу увагу наступних мислителів привертало, зокрема, положення Цицерона про форми держави, про змішане правління, про державу як справу народу й правопорядок, про природне право, про громадянина як суб'єкта права й держави. Його судження з цього кола проблем зберігають свою актуальність і в сучасному світі.

§ 2. Римські стоїки

Для римського права і праворозуміння вчення стоїцизму було визначальним. Поступово воно стає офіційною доктриною римської державності, теоретичною базою практичної юриспруденції, інтерпретаційної діяльності юристів. Видатними представниками римського стоїцизму були **Луцій Анней Сенека**, **Епіктет** і **Марк Аврелій Антонін**¹. Продовжуючи традицію грецьких стоїків, вони розвивали систему етичних поглядів на право та державу².

У вченні **Сенеки** (бл. 1 до н. е. — 65 н. е.)³ про державу і право фундаментального значення набувають такі категорії як доля, розум, закони

¹ Їх творчість розвивалася в умовах краху сенатської республіки, зміцнення влади принцепсів і режиму цезаризму, перетворення Риму на світову державу. Вони проповідували фаталізм, космополітизм й індивідуалістичну етику самовдосконалення.

² *Етична точка зору* на державно-правові явища передбачає їх осмислення через призму моральних категорій – чуйність, благородство, милосердя, доброта, благодійність, доброзичливість і толерантність, рішучий осуд жорстокості, ненависті, злоби і насильства щодо підлеглих і слабших.

³ **Сенека Луцій Анней** – сенатор, вихователь імператора Нерона й державний діяч, чий політичні інтриги призвели зрештою до змушеного самогубства за наказом його жорстокого й мстивого учня. Основні філософські твори – «Моральні листи до Луцилія», «Про благодіяння», «Віра в розум» та ін.

природи. *Долю* (або, що для нього те ж саме, божественний дух, природа, світове ціле) він вважав причиною всіх причин. Йдучи «своїм безповоротним шляхом», «закон долі здійснює своє право». Люди не мають сил змінити світових відносин, об'єктивних закономірностей, явищ природи і суспільства, частиною яких є їхні власні відносини, але можуть лише мужньо й непохитно слідувати їм. Цінність світу полягає в космічному *розумі*, а цінність людського життя — в розумі людини, який містить частку розуму Всесвіту. Тільки завдяки розуму людина може звільнитися від життєвих турбот і здобути «незмінність і впевненість міркувань», досягаючи бажаного спокою.

Розвиваючи космополітичні ідеї у вченні про *державу*, Сенека стверджував, що Всесвіт — це природна держава зі своїм природним правом, визнання чого — справа необхідна й розумна. Членами (громадянами) цієї всесвітньої держави (космополісу) за законом природи є всі люди, визнають вони це чи ні. Існуючі земні держави — частина космополісу. «Ми, — писав Сенека, — повинні уявити собі дві держави: одну — яка містить у собі богів і людей; у ній погляд наш не обмежений тим або іншим куточком землі, кордони нашої держави ми вимірюємо рухом сонця; іншу — це ту, до якої нас приписала випадковість. Ця друга може бути афінською або карфагенською, або пов'язана ще з яким-небудь містом; вона стосується не всіх людей, а тільки однієї певної групи їх. Є люди, які водночас служать і великій, і малій державі, є такі, які служать тільки великій, і такі, які служать тільки малій». Етично ціннішою є «велика держава». Розумність і, отже, розуміння «закону долі» саме й полягають у тому, щоб визнати необхідність світових законів і керуватися ними.

Закон, примус, держава виникають через людські пороки і як знаряддя їх приборкання. Саме зіпсованість людини приводить до того, що приватна власність виявляється цілком корисною, а право, підтримуване примусом, стає вкрай необхідним. Звідси право, влада, приватна власність в етичному аспекті стоять на другому місці, оскільки в досконалому суспільстві або за умов очищення людської натури вони не були б необхідними.

Найголовнішими чеснотами людини є чуйність і благородство. Як і Цицерон, Сенека вважав, що порядна людина має служити суспільству — це її обов'язок. Мудра й порядна людина служить Всесвіту й суспільству навіть тоді, коли не має політичної влади.

У *природно-правовій* концепції Сенеки праву природи підпорядковані всі людські встановлення, серед яких держава й закони. Ключовими в даному правовому вченні є ідеї *всезагального братерства, рівності та духовної свободи* усіх людей незалежно від їх суспільного положення. Відстоюючи ідею духовної свободи, Сенека вважав, що об'єктом рабства є лише тілесна частина людини. «Той, хто думає, що рабство поширюється на всю особистість, — писав він, — помиляється: її краща частина вільна від рабства». Не відкидаючи саме рабство як соціально-політичне

явище й правовий інститут, Сенека заперечував його в *етичному плані*. Рівність всіх людей у духовному розумінні обумовлена їх однаковим божественним походженням. Люди — «рідні один одному», «члени єдиного тіла»: адже природа створила всіх людей з однієї й тієї ж матерії й для тих самих цілей. Усі люди рівні й в тому смислі, що вони — «співтовариші по рабству», оскільки однаково перебувають під владою долі.

Сенека обстоював ідею, що всі люди як духовно вільні і рівні істоти, незалежно від їхнього соціального походження чи майнового стану, повинні стати суб'єктами права. Лише в цьому випадку **право може відповідати справедливості**.

Подібні ідеї розвивав й представник римської стоїчної думки **Епіктет** (бл. 50 – бл. 120)¹. Він виступив з різкою критикою багатства. Отанне, як і славу, соціальне становище відносив до несуттєвих речей. Наголошував на аморальності рабства. «Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим, — повчав Епіктет, — тобі не подобається бути рабом — не обертай й інших у рабство». Пропагуючи *свободу і рівність всіх людей*, наказував покійно сприймати існуючі суспільні відносини, оскільки люди не можуть вплинути на світ. Основним у моральному самовдосконаленні людини є прагнення до добра, розсудливості, справедливості.

Марк Аврелій Антонін (121–180)² розвивав уявлення про *державу* як частину космополісу. «Бо хто міг би вказати на який-небудь інший загальний устрій, до якого був би причетний увесь рід людський? Звідси, із цього Граду, і духовний початок у нас, і розумне, і закон». Держава має бути з «рівним для всіх законом, керована відповідно до рівності й рівноправності всіх, у ній найвище поважається свобода підданих». В основі такої держави — духовна спільність, спільний розум і дух цілого. Дух цілого обумовлює існування людей один для іншого і вимагає служіння суспільству. Марк Аврелій вказував на *моральні максими*, яким прагнув слідувати сам і радив іншим. «Старайся зберегти в собі простоту, добродієність, незіпсованість, серйозність, скромність, прихильність до справедливості, благочестя, доброзичливість, твердість у виконанні належної справи... Почитай богів і піклуйся про благо людей... Єдиний плід земного життя — благочестивий настрій і діяльність, погоджена з загальним благом». Щоб жити «блаженим і божественним» життям, необхідно гідно виконувати власні справи, «з любов'ю до людей», без «безрозсудства, лицемірства і невдоволення своєю долею».

¹ **Епіктет** – раб, відпущений на волю. Покинув Рим, коли його й інших філософів як небезпечних людей вигнали з столиці, і поселився в епірському Нікополі. Там зібрав групу учнів, навчав як Сократ і подібно до нього нічого не писав. Його учень Арріан зберіг для нащадків погляди вчителя в творі «Бесіди Епіктета».

² **Марк Аврелій Антонін** – імператор (в 161 – 180). Його правління, незважаючи на війни, землетруси, епідемії, визнається дослідниками «золотим віком» в історії Риму. Осн. твір – «До самого себе».

Гуманістичні ідеї римських стоїків, їх концепція «законів космополісу», уявлення про природне право вплинули на окремі положення класичного римського права, надихнувши Ульпіана, Папініана, Гая, Модестина, Павла та багатьох інших римських юристів. Стоїчне вчення римлян стало певним «прологом» до християнства, яке почало сповідувати схожі моральні цінності в суто теологічному аспекті.

§ 3. Римські юристи про право

З часів заснування Риму юриспруденція була справою понтифіків (жерців). Лише з II ст. до н. е. вона почала набувати світських рис, стаючи поприщем юристів. Розквіт римської юриспруденції припадає на епоху пізньої республіки і ранньої імперії (I ст. до н. е. — 3 ст. н. е.). Демократичні порядки республіки потребували від римських громадян правових знань, а формалізм римського права вимагав суворого дотримання юридичних процедур як при укладанні угод, вирішенні справ, так і при захисті своїх прав у суді. Імператори, прагнучи обмежити законодавчу владу сенату, надають найбільш видатним юристам право роз'яснення й тлумачення чинних правових норм від імені імператора (*ius respondendi*). Відповіді юристів набули обов'язковості як для справ, з приводу яких вони надавалися, так й для аналогічних. Поступово вони стають обов'язковими для усіх посадових осіб й суддів і фактично прирівнюються до закону. Однак з другої пол. III ст., коли законодавча влада зосереджується в руках імператорів, правотворча діяльність юристів припинилася. Вони позбавляються *ius respondendi*, а римська юриспруденція занепадає.

Змістом професійної діяльності юристів охоплювалися: 1) *respondere* — відповіді на юридичні запитання публічних і приватних осіб (консультації); 2) *cavere* — повідомлення потрібних формул і допомога при укладанні угод, заповітів тощо (позасудове складання формул); 3) *agere* — повідомлення формул для ведення справи в суді. Юристи займалися також просвітницькою діяльністю у сфері права (допуск бажаючих до слухання консультацій і обговорення казусів, читання лекцій, видання навчальної літератури і книг з цивільного права). Отже, юридичні тексти того часу — це в першу чергу правові міркування стосовно конкретних юридичних справ і викладення їх рішень. Водночас римська юриспруденція виробила і ряд загальних положень, які становили зміст юридичної науки і стали основою для багатовікового процесу розвитку цивілістики.

До найвидатніших римських юристів належать **Гай** (II ст.), **Папініан** (II — III ст.), **Павел** (II — III ст.), **Ульпіан** (II — III ст.) і **Модестин** (II — III ст.). Спеціальним законом про цитування юристів (426 р.) положенням цих п'яти юристів була надана законна сила. Витяги з творів

п'яти знаменитих юристів стали важливою частиною кодифікації Юстиніана (*Corpus iuris civilis*).

У складі права, що діяло в Римській імперії, юристи виокремлювали три частини: природне право (*ius naturale*), право народів (*ius gentium*) і право громадян або цивільне право (*ius civile*).

Природне право (*ius naturale*), згідно з їх уявленнями, поширюється як на людей, так і на тварин. Природному праву, за *Ульпіаном*, «природа навчила всіх живих істот, тому що це право властиве (не лише) людському роду, але є загальним для всіх тварин, які народжуються на землі, на морі, а також для птахів». Юрист *Гай* природне право визначив як «право, що природний розум установив між усіма людьми». Юрист *Павел* визначив природне право, як те, що завжди є справедливим і добрим. За природним правом всі народжуються вільними.

Право народів (*ius gentium*) на відміну від позитивного охоплює правила, які світовий розум встановив для усіх людей. «Право народів, — писав *Ульпіан*, — це те, яким користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є загальним для всіх живих істот, а перше — тільки для людей в їх відносинах між собою». Римлянами воно використовувалося у відносинах з підкореними народами і сусідніми державами. Право народів, як його розуміли римські юристи, включало «як правила міждержавних відносин, так і норми майнових і інших договірних відносин римських громадян з неримлянами (перегринами)». Саме за правом народів виникає поділ людей на вільних і рабів.

Цивільне право (*ius civile*) регулює відносини між вільними римлянами. Цивільне право, вказував *Гай*, є «власним правом держави». Джерелами цього права *Папініан* називав закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети принцепса і «міркування мудрих».

Всі ці різні «сенси» одночасно присутні в загальному понятті «права» (*ius*). Взаємопроникнення різних складових моментів («частин») права, неможливість їх «чистого» виділення із права в цілому і різкого відокремлення підкреслював *Ульпіан*. «Цивільне право, — зазначав він, — не відділяється цілком від природного права або права народів. Отже, якщо ми додаємо що-небудь до загального права або скорочуємо його, то ми створюємо наше власне право, тобто цивільне».

Включення римськими юристами природного права як реально існуючого, невід'ємної складової частини чинного права в сукупний обсяг права взагалі відповідало їх вихідним уявленням про право. Вони розуміли **право** (*ius*) як явище справедливе — справедливість є сутністю права. «Тому, хто вивчає право, — підкреслює *Ульпіан*, — слід насамперед довідатися, звідки походить слово *ius* (право); воно отримало свою назву від *iustitia* (правда, справедливість)». *Iustitia* лежить в основі права взагалі й природного права особливо. За *Ульпіаном* *iustitia* є «постійною й безпе-

рервною волею віддавати кожному за його правом. Приписи цього права такі: жити чесно, нікому не чинити зла, віддавати кожному належне». Відповідно до цього і *юриспруденцію* він визначав як «знання божественних і людських справ, справедливого й несправедливого».

Таке праворозуміння поширювалося римськими юристами і на закон. У багатьох судженнях поняттям «закон» охоплюються як характеристики певного джерела права (народного або імператорського закону), так і його ціннісно-змістовні риси. Закон виступає як необхідне, належне, розумне, обов'язкове, лише якщо не спотворює змісту права. Павел писав: «Те, що сприйнято всупереч началам права, не може бути поширене на наслідки». Інакше кажучи, те, що суперечить принципам (началам) права, не має юридичної сили: закон повинен бути правовим. Ту ж думку розвивав і Юліан: «Тому, що встановлено всупереч змісту права, ми не можемо слідувати як юридичному правилу». Римськими юристами підкреслювався й імперативний характер закону: «суворий закон, але це закон».

Єдність «духу» і «букви» закону є принципом, покладеним у правила застосування і тлумачення законів. Римськими юристами визнавалося, що «порушує закон той, хто здійснює заборонене законом; вчиняє в обхід той, хто, зберігаючи слова закону, обходить його смисл». Прогалини в законі допускалося заповнювати тлумаченням, яке не повинно погіршувати становище людей: «У жодному разі смисл закону або милість справедливості не терпить, щоб те, що введене для користі людей, ми обертали шляхом жорстокого тлумачення на суворість, яка йде врозріз з благополуччям людей».

Право в Давньому Римі ділилося на **приватне** і **публічне**. Згідно із знаменитою формулою Ульпіана, публічне право відноситься до становища держави, а приватне — до користі окремих осіб. Приватне право, вважає він, включає право природне, приписи права народів та цивільного права. Основну увагу римські юристи приділяли розробці проблем приватного права, і насамперед цивільного права. В їх трудах були закладені основи теорії сучасного цивільного права — вчення про юридичних осіб, підстави розмежування видів угод, формули позовів, визначення прав власника та інших суб'єктів права. У сфері публічного права римські юристи розробили правове становище святинь і жерців, повноваження державних органів і посадових осіб, поняття влади (*imperium*), громадянства й інших інститутів державного й адміністративного права. Право визнається спільним надбанням народу.

Таким чином, римське право стало одним з найзначніших інтелектуальних надбань в історії європейської цивілізації. Внаслідок рецепції римського приватного права його принципи були засвоєні юриспруденцією багатьох країн світу. Розуміння права як справедливості, його поділ на публічне та приватне, поняття й конструкції приватного права стали визначальними для сучасної цивілістики романо-германського типу.

§ 4. Політичні і правові ідеї християнства

У I ст. н. е. в Римській імперії виникла і стала швидко поширюватися нова релігія — християнство. Воно стало викликом духовному занепаду імперії, важливим чинником оновлення світу, початком нової епохи в історії людства, що триває понад дві тисячі років.

Основні твори раннього християнства з'явилися в I ст. 27 з них були канонізовані і склали Новий Завіт, який разом зі Старим Завітом склав Біблію¹. Новий Завіт являє собою нову систему норм і цінностей. Ранні християни рішуче засуджували *владу Римської імперії*. «Упав, упав Вавилон, город великий, бо лютим вином розпусти своєї він напоїв усі народи!». «...Вийдіть із нього, люди мої, щоб не стали ви спільниками гріхів його і щоб не потрапили в каранья його. Відплатіть ви йому, як і він вам платив... Скільки він славив себе та розкошував, стільки муки та смутку завдайте йому».

Перші християни засуджували не **державу** взагалі, а тогочасні держави, протиставляючи їм царство небесне. Але з часом (з другої пол. II ст.) церква стає на позиції співпраці, взаємної підтримки держави і християнської релігії, по-іншому тлумачить ряд принципових положень. Врешті-решт християнство стає офіційною релігією Римської імперії (324 р.).

Біблія проголошувала *божественне походження усякої влади і беззастережну покірність їй*. У «Посланні до римлян» апостола Павла говориться: «Усяка душа да буде покірна вищій владі: тому що немає влади не від Бога, існуючи ж влади чи не від Бога встановлені? Тому той, хто противиться владі, противиться Божому устанавленню». Отже, за Біблією християни мали два види обов'язків: духовні і громадські. «Тож віддайте кесарю — кесареве, а Богові — Боже». Водночас у разі конфлікту обов'язку шанувати законну владу і Бога, християнин має віддати перевагу Богу.

Християнство порушує незнане в античному світі питання про *обмеження юрисдикції держави, роль церкви в державному житті*. Розмежування юрисдикцій держави і церкви провадилося певним чином. Держава повинна дбати про забезпечення умов тілесного, земного існування, Церква ж — про забезпечення спілкування душі з небом. Церква і держава поєднані так само, як тіло й душа в земному житті. Підкреслювалася автономія церкви в духовних справах над усіма християнами, в тому числі і над імператором. У справах віри «єпископи можуть судити імператорів, а не імператори єпископів». У V ст. Папою Римським було сформульовано положення про «два мечі», які символізували державну і церковну владу. Кожна влада має потребу в іншій: «Християнським імператорам єпископи потрібні для досягнення вічного життя, а єписко-

¹ Новий заповіт охоплює чотири Євангелія (від Матфея, Марка, Луки й Іоанна), Діяння святих апостолів, Послання святих апостолів, Об'явлення Св. Іоанна Богослова (Апокаліпсис).

пи без імператорських декретів не могли б впливати на хід мирських справ».

В основі **праворозуміння** раннях християн лежать революційні погляди на людину як духовно вільну, рівну, зобов'язану до праці істоту. У Біблії закріплені найбільш важливі положення ранньохристиянського розуміння права: 1) визнання існування природного права, незмінної справедливості, встановлених Богом. Зміст **справедливості** в «законі досконалому, законі свободи» («Так кажіть, і так вчиняйте, як маєте бути судимі за законом свободи»); 2) проголошення **принципу рівності** всіх людей перед Богом («Немає іудея, ні грека, немає раба, ні вільного, немає чоловічої статі чи жіночої, — тому що усі ви одне в Ісусі Христі»); 3) визнання **принципу еквівалента**, який відповідав давнім уявленням про природне права і природно-правову справедливість, — воздаяння **рівним за рівне** («Якою мірою мірите, такою відмірене буде вам», «Бо яким судом судите, таким будете судимі»); 4) проголошення **відповідальності** за власні вчинки («Отже, кожний з вас дасть звіт перед Богом»); 5) проголошення **обов'язку трудитися** і права **розподілення за працею** («Якщо хто не трудиться, той не їж», «Хто крав, більше не кради, а краще трудись, роблячи своїми руками корисне», «Але кожний отримує свою нагороду за своєю працею»); 6) **засудження багатства**, приватної власності і вимога спільності майна («Легше верблюду пройти крізь голкове вушко, ніж багатому увійти в Царство Боже»; «Піди, все що маєш, продай і роздай жебракам, і будеш мати скарб на небесах», «Так усілякий з вас, хто не відмовиться від усього, що має, не може бути Моїм учнем»). Але згодом у християнському вченні знайшли пояснення і виправдання рабство, багатство та інші, недопустимі з погляду перших християн явища. Приміром, Климент Олександрійський (кінець II — поч. III ст.) засуджував не багатство як таке, а жадібність і прив'язаність до нього.

Велике правове значення мають такі **заповіді християнства**, закріплені в Біблії, як «возлюби ближнього твого, як самого себе», «шануй твого батька і мати твою», «не вбивай», «не кради», «не свідкуй неправдиво на ближнього твого», «не бажай будинку ближнього твого ... , ні раба його, ні вола його, ні осла його, нічого, що в ближнього твого». Ці заповіді разом з іншими положеннями лягли в основу принципів та фундаментальних норм сучасного права. Вони вимагають недоторканності людського життя, власності, добросесної поведінки.

Біблія визнавала важливу роль у боротьбі з пороками людини **закону і суду**. У Біблії проголошується, що **«закон свят»** і обов'язковий до виконання. «Не думайте, що Я прийшов порушити закон чи пророків; не порушити прийшов Я, але виконати». «...не слухачі закону праведні перед Богом, але виконавці Закону виправдані будуть». Закон «призначений не для праведників, але для беззаконних і непокірних, нечестивих і грішників». **Суд** є «справою Божою», а вищою судовою інстанцією визнається

Божий суд. Бог дає таке напуття суддям: «вислуховуйте братів ваших, і судіть справедливо... Не розрізняйте осіб на суді, як малого, так і великого вислуховуйте; не бійтеся обличчя людського, тому що суд — справа Божа, а справу, що для вас важка, доведіть до мене, і Я вислухаю її».

Одним з видних виразників християнської політико-правової думки в той час був **Аврелій Августин** (354–430)¹. Відповідно до поглядів Августина, є **Град Божий** і **Град земний**. Град земний — це царство диявола і всіх порочних людей, Град Божий — спільнота всіх спасених у цьому світі й у житті прийдешньому. Град земний і Град Божий виступають як утворення, в основі яких лежать відповідно язичницький і християнській світогляди.

Земні царства поділяються на два види: одні — організація насилля і розбою (язичницькі царства, які взагалі не є державами), інші — це «християнські держави». Град земний частково втілений у поганських імперіях, а прообразом Граду Божого постає Церква і християнські держави. Влада в останніх заснована на піклуванні про підвладних, на праві, яке не суперечить божественній справедливості.

Держава — це множина людей, об'єднаних спільністю єдиних законів. Вона **виникає** на основі угоди між людьми в силу необхідності упорядкування життя суспільства. **Сутність державного стану** людської спільності полягає в наявності владно-примусового управління нею. Державою є лише та спільність, де виокремлюється прошарок людей, які здійснюють політичну владу, піднімаючись над підвладним плебосом як душа над тілом. Нормальне існування держави неможливе без досягнення згоди в здійсненні влади, а порядок полягає в упорядкованості відносин веління і підкорення. **Призначенням** християнської держави є: а) забезпечення соціального порядку; б) служіння церкві, допомога християнському суспільству в його прагненні до духовної досконалості, досягнення вічного блаженства. Якщо Церква піклується про внутрішнє моральне виховання індивіда, то держава є стражем зовнішньої моральності в суспільстві. Августин відстоював ідею **незалежності Церкви**, її **верховенства над державою**. Водночас його концепція передбачала й незалежність світського уряду, допоки він діє в рамках своєї юрисдикції.

Основоположне значення в його підході до **права** мають міркування про непорушний вічний закон, який походить від Бога, діє і в людських відносинах. **Вічний закон** є вираженням божественного розуму й волі, визначає природний порядок, а, отже, природне право. Окрім природного, божественного закону існують й тимчасові, **людські закони**, які стоять на стороні першого. Людським законам слід підкорятися, але люди їх часто переступають. Приписи людського закону виконуються з допо-

¹ **Августин Аврелій** – з 395 р. й до кінця життя – єпископ Гіпона (Північна Африка). Православна церква назвала його Блаженним, а католицька – визнала святим і вчителем церкви. Основний труд «Про град Божий» написав на захист християн, яких звинувачували у розвалі Римської імперії.

могою політичного примусу і призначаються для тих, хто нездатний до добровільної моральної поведінки.

Релігійно-етичний підхід властивий і судженням Августина про **законне й злочинне**, про **покарання**. Загальна християнсько-теологічна основа «законних» устремлінь людини полягає в її прагненні уподібнитися Богові. Але сама людина (без Божої допомоги) це зробити не в змозі, а тому повинна зрозуміти своє місце у світі, підкорятися Богові, терпеливо переносити кривди в земній державі в ім'я майбутнього щастя. Через власну недосконалість, гріховність людина переступає закони, вчиняючи **проступки й злочини**: «Коли неприборкана пристрасть нівечить душу й тіло — це проступок; коли вона діє на шкоду іншому — це злочин». Справедливе **покарання** за своєю суттю не є зовнішньою сваволею, воно уже міститься в самій провині й неминуче впливає з неї

Таким чином, римська політико-правова думка виробила низку положень, висновків, ідей, концепцій, які стали визначальними як для подальшого розвитку уявлень про державу і право, так і для державно-правової практики країн світу. До таких відносяться: а) трактування Цицероном права і справедливості як основи держави; б) розуміння римськими юристами права як явища справедливого за своєю суттю, розробка ними понятійно-категоріального апарату приватного права, проблем публічного та міжнародного права; в) формування римськими стоїками та християнами гуманістичної парадигми права і держави. Римське право суттєво вплинуло на правовий розвиток сучасної цивілізації. Від римської юриспруденції бере свій початок юридична наука як особливий вид юридичної діяльності, як явище культури.

Розділ 5

Політико-правові вчення в середні віки (V–XIV ст.)

§ 1. Ісламська політико-правова думка

Становлення ісламської правої та політичної думки почалося в VII ст. на Аравійському півострові та відбувалося в умовах формування єдиної держави арабських племен і становлення нової монотеїстичної релігії — ісламу.

Провідна роль при цьому належала **Мухаммаду** (571–632), який згідно з переказами був обраний Аллахом як пророк, що повинен донести до людей божественне одкровення. Мухаммад народився в 571 р. у місті Мекка, яке було важливим торговельним і релігійним центром арабського світу. Згідно з переказами перші божественні одкровення він почув у 610 р., після чого почав проповідувати. Центральною ідеєю проповідей було обґрунтування існування єдиного Бога — Аллаха (у арабських племен панувало язичництво та багатобожжя) та рівності всіх людей перед ним. Але проповіді Мухаммада спочатку викликали ворожість більшості його одноплемінників. Через це Мухаммад із невеликою групою однодумців у 622 р. переселяється до міста Йасріба (сучасної Медини). Важливою складовою проповідей Мухаммада стає ідея створення окремої ісламської держави, яка б слугувала захистом віруючої громади мусульман і знаряддям поширення віри.

У Медині Мухаммад був офіційно визнаний Пророком, головою міста, військовим лідером і верховним суддею. У Медині було прийнято перший політико-правовий документ ісламу — **Мединський договір** або **конституцію Медини**. Цей документ, що виконував дві основні функції — суспільного договору між основними соціальними групами та конституції нової держави, заклав підвалини формування ісламської держави та громади мусульман, належність до якої віднині визначалася не кровною спорідненістю, а вірою. Із формальної точки зору він являв собою тристоронню угоду, яку підписали мухаджири (мусульмани, які перебралися з Мекки), ансари (мусульмани Медини) й іудейські племена, що мешкали в місті. Відповідно до цієї угоди мусульмани й немусульмани визнавалися рівноправними мешканцями ісламської держави.

Після смерті Пророка у 632 р. чотири його найближчі сподвижники, оголошені «праведними», один за одним обиралися на пост правителя — халіфа. Відповідно до мусульманської традиції вважається, що їх правління

та державно-правова практика найбільше відповідали нормам **мусульманського права (шаріату)**, а тому всі інші правителі повинні слідувати їхньому прикладу. Перший халіф **Абу Бакр** очолював ісламську общину всього два роки (632–634), але встиг багато зробити для становлення молодого ісламської держави і права. Саме Абу Бакр зібрав усі божественні відкриття в єдину книгу — **Коран**, об'єднав усі арабійські землі в одну державу та поширив іслам на території Іраку та Сирії. Четвертим «праведним халіфом» став **Алі** (656–661). Його правління закінчилося політичним і релігійним розколом мусульманської общини на два напрями — **сунітів** та **шіїтів**. Завдяки новій ідеології та політиці «меча» за досить короткий строк була створена величезна держава від Іспанії до Північної Індії.

Іслам про державу та владу. Арабський халіфат історично сформувався як теократична монархія, в якій поєднані релігійна та світська влади. Водночас приписи Корана не дають точних відповідей, якою повинна бути мусульманська держава, як має формуватися та здійснюватися влада. Це призвело до того, що засади мусульманської державності розроблялися передусім ісламськими теологами.

Досить суттєві відмінності мають концепції держави і політики двох основних напрямків ісламу, які утворилися після вбивства останнього праведного халіфа Алі. Так, *шіїти* вважають, що верховна влада в мусульманській общині може належати лише нащадкам Пророка. Оскільки найближчим нащадком Мухаммада залишився Алі (двоюрідний брат і зять Пророка), то і верховна влада повинна, на їх думку, передаватися у спадок лише в його роду. Таким чином, імам (верховний правитель мусульман-шіїтів) не може обиратися общиною, його влада має божественне походження та передається у спадок. Суттєвою відмінністю концепції влади імама шіїтів є те, що він не лише виконує політичні функції верховного правителя общини, але є й тлумачем Корана, релігійних і правових норм.

Особливостями *сунітської концепції* є визнання можливості як обрання верховного правителя з членів мусульманської общини, так і передачу його влади у спадок. Верховним сувереном для сунітів є лише Аллах, а повноваження халіфа позбавлені божественності. Відповідно до сунітської традиції халіфат — це угода між халіфом і мусульманами, за якою перший зобов'язаний дотримуватися положень Корану та Суні, захищати інтереси мусульман і їх майно, а мусульмани зобов'язані поважати халіфа та виконувати його праведні накази.

Джерела мусульманського права, толки (школи) права. Мусульманське право (шаріат) — це право, створене не державними органами, а релігійними діячами, і тому має характер релігійно-правової доктрини. Відповідно до доктрини мусульманського права основними його джерелами є Коран, Суна, іджма та кійас.

Коран — священна книга мусульман, запис дарованого Аллахом одкровення, переданого через пророка Мухаммада. Коран складається зі 114 частин (сур), які складаються з окремих рядків або віршів (айатів). У єдину книгу вони були систематизовані лише після смерті Мухаммада. Це — найважливіше джерело мусульманського права. Проте положень юридичного характеру, що містяться в ньому, невелика кількість: лише близько 500 айатів із більш ніж 6200, які містяться в Корані, встановлюють певні правила поведінки. Так, наприклад, Коран закріплює кримінально-правові норми: «Злодію та злодійці відсікайте руки за те, що вони скоїли». До труднощів застосування призводить також наявність різних, іноді протилежних, висловів Пророка з однакових питань.

Суна — це збірники зафіксованих у формі переказів (хадисів) висловів і вчинків пророка Мухаммада, що вважаються зразком, якого зобов'язані дотримуватися мусульмани. Разом із положеннями Корану вона становить зміст шаріату, має вирішальне значення для тлумачення заповідей цієї священної для мусульман книги. Ці перекази збиралися й відтворювалися багатьма послідовниками Мухаммада. Два видатних діячі ісламу **аль-Бухарі** та **Муслім** у IX ст. виконали копітку роботи задля виявлення дійсних висловлень Пророка. Мусульманська правова наука спирається на різні зводи норм, серед яких видатним є «*Достовірний збірник*» імама **аль-Бухарі** (810–870). Його відмітною рисою є класифікація включених до нього хадисів за предметною ознакою, що полегшує їх використання в інтересах правової теорії та практики. З цією ж метою складалися спрощені збірки хадисів, відібраних не лише з цього збірника, а й з інших визнаних зводів. Серед таких коротких збірників великим авторитетом у мусульманських правознавців користується компіляція «*Досягнення мети*» **аль-Аскалані** (1372–1449).

Іджма (доктрина мусульманського права) — одне з основних джерел мусульманського права, однак думки найбільш авторитетних ісламських правознавців однієї чи всіх шкіл з питань, прямо не врегульованих у Корані й Суні. Вона являє собою коментарі, що заповнюють прогалини в релігійних нормах. У повсякденному житті правозастосовці, серед яких і судді, використовують і посилаються саме на іджму.

Кійас — джерело мусульманського права, що складається з тлумачень Корану і Суни з використанням особливого методу — судження за аналогією. Його суть полягає в застосуванні відповідних норм, сформульованих у Корані й Суні, до інших аналогічних випадків. Кійас набуває юридичної чинності, якщо його визнано вищим мусульманським духовенством.

Коли в IX ст. класичне вчення чотирьох джерел ісламського права стало пануючим у всіх правових школах, раніше застосовуваний метод відносно вільного прийняття рішень зі спірних питань (щоправда, все ж орієнтованого на Коран і Суну) став розглядатися як неприпустимий. Утвердилася думка, що юристам не можна приймати самостійні рішен-

ня з якого-небудь правового питання, ґрунтуючись тільки безпосередньо на Корані й Суні. Їх діяльність обмежилася тлумаченням правових книг, визнаних окремими школами як авторитетні джерела.

У сучасному мусульманському праві вирішальну роль відіграє єдина погоджена думка авторитетних релігійних діячів, оскільки вона остаточно визначає, яку норму Корану чи Суні конкретно або за аналогією слід застосувати як чинне право. Саме у формі доктрини була створена більша частина чинного мусульманського права. Необхідно відрізнити мусульманське право від національного права окремих мусульманських держав, що створено на основі шаріату, але міститься в інших джерелах (законах, звичаях, прецедентах) та має багато нових положень, не передбачених ним.

Завдяки переважно доктринальному характеру в мусульманському праві ніколи не існувало єдиних поглядів на його сутність. Поступово, починаючи з середини VIII і до IX ст., сформувалися чотири основні **толки (школи) мусульманського права**. Їх засновниками були найбільш видатні діячі ісламу Абу Ханіфа (699–767), Малік Ібн Анас (715–795), Аш-Шафія (772–820), Ахмад Ібн Ханбал (780–855).

Ханіфська школа є найліберальнішою з усіх. Із **Абу Ханіфа** почалася письмова традиція в мусульманському праві. Вважається, що його перу належить перша праця з ісламської догматики «Найважливіше знання». Він і його послідовники першими розробили метод судження за аналогією (кїяс). Вони визнавали правове значення місцевих звичаїв, які доповнювали мусульманське право. Засновник **Малікської школи Малік Ібн Анас** одним із перших склав збірку хадісів «аль-Мутава», поділивши їх за певними правовими темами. Він розробив особливий метод незалежного вирішення правових спорів, змістом якого було встановлення користі від певного вирішення для всієї мусульманської громади. Вважається, що засновник **Шафійської школи Аш-Шафія** сформулював учення про чотири джерела («чотири корені») мусульманського права, яке стало загальноновизнаним в ісламі, і першим обґрунтував іджму як одне з основних джерел права. **Ханбальська школа** є найбільш консервативною. Її засновник **Ахмад Ібн Ханбал** прагнув очистити іслам від нововведень, які викривляють його, підвищив значення Суні майже до рівня Корану — за його вченням вона прямо тлумачить Коран. Він вважав можливою політико-правову боротьбу та насильницьке відсторонення правителя від влади за недотримання постулатів віри.

§ 2. Вчення Томи Аквінського про державу і право

Тома Аквінський (Аквінат) (бл. 1226 — 1274) народився поблизу містечка Аквіно у сім'ї дрібного феодала. Здобув освіту в кращих євро-

пейських університетах — Неаполя, Кельна та Парижа, де отримав ступінь магістра теології. Перу Тома Аквінського належать близько дев'яноста праць із філософії, теології та політики. Серед праць, в яких розглядаються державно-правові проблеми, слід назвати трактати «Сума проти язичників» (більш відома як «Сума філософії»), «Сума теології», «Про владу» (відома як «Про правління царів»). Він написав також коментарі до головних праць Арістотеля, зокрема до «Політики».

У головних своїх працях Тома здійснив систематизацію католицької теології в такому масштабі, як це до нього не вдавалося нікому. Завдяки цьому він був визнаний провідним теологом, а його доктрина — офіційною доктриною Римської католицької церкви. Головною особливістю його методології було обґрунтування віри в Бога (надприродне явище) на основі раціональних і логічних аргументів, відповідно до здобутків античної філософії. Згідно із загальноприйнятою у середньовічних університетах методикою Тома викладає своє вчення у вигляді критичного дослідження, в якому наводяться аргументи «за» і «проти» певної тези.

Аквінат досліджував державну владу через поділ її на три головні елементи: 1) походження, 2) сутність; 3) використання.

Походження та сутність держави. Тома Аквінський сприйняв погляди Арістотеля на людину як «політичну істоту», дещо видозмінивши їх відповідно до християнської доктрини. Наділення людини розумом, на його думку, спричиняє потребу існування соціальних організацій. Водночас держава розглядається не лише як наслідок раціональної діяльності людини, а й як частина універсальної імперії, творцем і правителем якої є Бог. Призначення держави він бачить у створенні прийнятних умов життя людини в економічних і культурних сферах як передумови її духовного розвитку, пізнання Бога та здобуття після смерті небесної благодаті.

Проблема співвідношення церковної та світської влади. Враховуючи, що Тома був представником католицької церкви і деякий час займав офіційні посади в ній, його вчення продовжувало традицію обґрунтування верховенства церкви над світською владою. Логіка була такою. Усвідомлюючи, що кінцевою метою будь-якої особи є досягнення небесної благодаті, виконання цієї мети є покликанням не земної, а божої влади. «Служіння його царству, оскільки духовне відділено від земного, вручено не земним правителям, а священникам, особливо Папі Римському, якому всі царі християнського світу повинні підкорятися, як самому Господу». Таким чином, верховним сувереном над усіма людьми, зокрема над правителями, проголошувався лише Папа, який володарює відповідно до Божого закону. Але правитель має керувати державою відповідно до законів, які мають бути справедливими. Якщо дії правителя не відповідають законам, піддані мають право на опір.

Класифікації форм правління. Відповідно до античної традиції Тома виклав учення про «добрі» й «погані» форми правління. Критерія-

ми поділу запропонував кількість правлячих (один, декілька або багато) і мету правління (багатство, чеснота або свобода). Таким чином, добримі формами є монархія, аристократія та політія, поганими — тиранія, олігархія та демократія. З-поміж добрих форм монархію Тома вважав найдосконалішою: «адже і у бджіл один цар, і у всьому всесвіті єдиний Бог, творець усього і правитель. І це розумно». Монархії він поділяв на абсолютні та політичні, в яких велику роль відіграють крупні феодала та церковні ієрархи. Саме **політичні монархії** він вважав найдосконалішими. Серед поганих форм він більш терпимою вважав демократію, а найгіршою — тиранію. Водночас Тома визнавав наявність недоліків у всіх, навіть у правильних форм, а тому для практичного втілення слід завжди шукати «змішаний» тип правління.

Доктрина права та закону. Аквінат безумовно визнавав потребу права, зокрема законів, які створюються людьми, для регулювання суспільних відносин. Вони, на його думку, є елементом виховання для осіб, схильних до поганого. Більш загальну мету Тома визначав таким чином: «Закони потрібно встановити для миру між людьми та чесноти». **Закон** він визначає як певне установлення розуму з метою загального блага, що приймається та обнародується тим, хто має піклуватися про суспільство.

Тома Аквінський розробив оригінальну концепцію системи права і закону, який є водночас і божественним проявом, і людським творінням. Усі закони він ділив на чотири групи: 1) *вічний закон*, під яким розумів загальний задум Бога щодо управління Всесвітом; від нього походять усі інші закони; 2) *природний закон* як втілення вічного закону в людській природі; 3) *людські (позитивні) закони*, які формулюються зусиллями людського розуму з природних законів для вирішення практичних справ; 4) *божественний* (також позитивний) *закон*, який втілений у Біблії та є необхідним орієнтиром для пошуку людиною справедливості.

Отже, Тома одним із перших розробив концепцію системи права, яка має певну ієрархічну внутрішню структуру на чолі з вічним законом. У випадку відхилення або порушення цієї ієрархії людські (позитивні) закони «по суті стають не законом, а насильством певної особи». **Право** за Аквінатом завжди є сферою правди та справедливості. Незважаючи на релігійну форму, доктрина держави і права Томи Аквінського заклала теоретичне підґрунтя формування в подальшій європейській політико-правовій думці концепцій природного права та правового закону. Система ж канонічного права (права Римської католицької церкви) стала однією з основ, на якій пізніше були сформовані всі національні правові системи країн Європи.

У 1323 р. римською католицькою церквою Тома Аквінський був проголошений святим, а в 1879 р. його вчення енциклікою Папи Лева XIII фактично було визнано офіційним ученням церкви. Папа Іоанн Павло II у 1998 р. в енцикліці «Віра та розум» також підтвердив неминаячу важливість учення Томи Аквінського для сучасної католицької церкви.

§ 3. Теорія всесвітньої монархії Данте Аліґ'єрі

Данте Аліґ'єрі (1265–1321), італійський поет, юрист і державний діяч, автор творів «Нове життя», «Бенкет», «Про народне красномовство», «Комедія», «Монархія» та ін. У трактаті «*Монархія*» він обґрунтовує три головні тези: 1) необхідність всесвітньої монархії для благополуччя миру; 2) належність римському народу місії утворення всесвітньої монархії; 3) авторитет монархії дається безпосередньо від Бога, а тому є незалежним від церкви.

Ідеї Данте цікаві новими, космополітичними поглядами на облаштування світу: «мені Всесвіт є батьківщиною, як риба море». Єдиний вихід із кризи, яка охопила європейські держави, він вбачав у **всесвітній монархії**, яка покладе край чварам і міжусобицям та встановить загальний мир і порядок. Прикладом цієї монархії вважав Римську імперію, за часів якої народ довів свою здатність збудувати універсальну імперію. Підкорюючи інші народи, римляни намагалися досягти високої мети справедливості — загального блага. Виникнення ж християнства саме у Римській імперії — прояв божественного благовоління до неї.

Однією з причин розбрату в Італії Данте вважав втручання Римського Папи в компетенцію світської влади. Церков порушила поділ влади, який був установлений Богом: «церков Риму, дві влади в собі змішавши, упала в бруд». Він — за **розмежування повноважень церкви й монарха**. Завданням церкви можуть бути лише духовні справи, а методом їх здійснення — лише переконання. Намагання затверджувати світську владу не відповідає самій природі церкви. Аргументами незалежності монархії у Данте є також історичний досвід — світська влада виникла набагато раніше християнства, а тому монарх одержує владу безпосередньо від Бога, а не від церкви.

Погляди Данте можна вважати ідеалістичними. Однозначно визнаючи шкоду від поєднання в одних руках світської та релігійної влади, він вважав можливим знайти вільного від корисливості монарха для керівництва Всесвітом, який буде правити виключно заради загального блага.

§ 4. Політико-правове вчення Марсилія Падуанського

Марсилій Падуанський (бл. 1275–бл. 1343), італійський політик, релігійний діяч і науковець, розробив незвичну для Середньовіччя політико-правову доктрину, яку виклав у праці «*Захисник миру*». За цю працю автор був визнаний еретиком і примушений переховуватися від гоніння церкви.

Він першим із мислителів виступив за **повну секуляризацію державною влади**. На відміну від Данте, Марсилій Падуанський обґрунто-

вував не стільки розмежування їх повноважень, скільки майже повне підпорядкування церкви державі. На його думку, причиною всіх бід в Італії того періоду була негативна практика втручання церкви у світські справи. Цьому потрібно, вважав він, покласти край. Церква повинна бути позбавлена свого суверенного статусу та понижена до рівня державної установи, підлеглої світській владі. Канонічне право також має використовуватися лише з дозволу держави. Примус за невиконання певних норм є монополією виключно держави.

Марсилій не визнавав божественного походження держави. На його думку, держава виникає внаслідок історичного розвитку та прогресу суспільства, ускладнення форм його організації (сім'я, рід, плем'я, місто, держава), як результат раціонального розуму людини та розвитку її потреб. Він розрізняє шість частин держави, кожна з яких виконує певну суспільну роль — землеробство, ремесла, торгівля, військова справа, священство та суд.

Принципово новою була його ідея про **суверена держави**. Марсилій першим визнав сувереном, **джерелом державної влади народ**, під яким розумів не всіх громадян, а кращу їх частину — військових, чиновників, священників, що дбають про загальне благо. Одним із перших він обґрунтував відмінності законодавчої та виконавчої влади. Законодавча влада належить виключно суверену — народу, а виконавча — монарху й уряду. Виконавча влада безумовно підпорядковується законодавчій. Найкращим способом формування державного апарату він вважав вибори. Навіть монархію, прихильником якої він був, пропонував зробити не спадковою, а виборною. Обраний монарх — завжди краще спадкового, а вся держава більш міцна.

Виключно народ як верховний суверен має видавати закони, під якими він розумів «приписи, що мають примусову силу завдяки покаранню або заохоченню». Найважливішою метою законів Марсилій вважав установа «громадянської справедливості та загального блага», а додатковою — «безпеку та стабільність влади государів».

Таким чином, незважаючи на панування феодалізму в суспільних відносинах, у Середньовіччі виникло багато нових ідей, які виходили далеко за ідеологічні межі цього історичного періоду. Панування релігійного світогляду не завадило появі нової теоретичної течії, яка вперше обґрунтувала світський характер держави і права. Проблема співвідношення світської й релігійної влади вирішувалася по-різному: в Європі чітко простежується ідея їх відокремлення, а в мусульманському світі, навпаки, — нерозривне поєднання. Спільною рисою більшості політичних концепцій цього часу було їх формування на основі переосмислення здобутків античності, насамперед праць Арістотеля. Нові політико-правові ідеї, які виникли в середньовічній Європі, заклали теоретичні підвалини формування багатьох концепцій Відродження й Реформації, виникнення національних держав і систем національного права сучасного типу.

Розділ 6

Початки вітчизняної правової й політичної думки

§ 1. «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона

Одним з центрів книжності, політичної і філософської думки на Русі став Києво-Печерський монастир, де діяли «Ярославові книжники». Прагнувши до зміцнення незалежності Русі від Візантії, Ярослав Мудрий без відома Константинопольського патріарха собором руських єпископів затвердив митрополитом єпископа Іларіона з Києво-Печерського монастиря. Літописець у «Повісті временних літ», зафіксувавши цю знаменну подію 1051 р., подав лаконічну характеристику першого київського митрополита: «Іларіон муж благ, книжний і постник». Саме йому належить перший на Русі релігійно-політичний трактат «Слово про Закон і Благодать».

На початку твору Іларіон викладає своє тлумачення закону, благодаті й істини. **Закон** тут — теологічне і юридичне поняття, зміст якого змінюється в Новому Завіті. «Закон, через Мойсея даний» був символом Старого Завіту, іудаїзму. Він суворо регламентував життя іудеїв і в його поняття вкладено зміст вузьконаціональної правової норми. Новозавітний **закон** Іларіон трактує як *засіб подолання пороків людей*, прилучення до «благодаті й істини» — християнства, Бога. Ним людство рятується від ворожнечі і взаємознищення, воно як «сосуд поганій», омивається «начебто водою, законом», щоб умістити «молоко благодаті». Отже, у Іларіона законслухняність, моральність поведінки — умова, шлях пізнання благодаті й істини. Той, хто живе відповідно до християнських норм Нового Завіту, уже не потребує закону, адже позбувся пороків і моральна досконалість дозволяє йому вільно реалізувати свою волю. У Іларіона закон — предтеча, умова благодаті й істини, істинного християнства. Приймавши християнство, за Іларіоном, народи перейшли від рабства до свободи, заміни закону (іудаїзму) благодаттю й істиною (християнством).

«Слово про Закон і Благодать» утверджує ідею **рівноправності всіх народів**: «Віра благодатна на всі народи поширилася і до нашого народу руського дійшла». Час богообраності одного народу (іудеїв) пройшов, тепер народи «малі і великі славлять Бога». Прийняття Руссю християнства, на думку Іларіона, поклало кінець «ідолоському мороку», «служінню бісам», тобто язичництву. *Руський народ* став урівень з ін-

шими християнськими народами як *рівноправний* і не має потреби ні в чийй опіці, у тому числі Візантії. Руська земля — могутня і знана держава, «вона відома і чута є всіма чотирьми кінці землі».

У наступній частині «Слова» Іларіон славить **великого князя Володимира** — хрестителя Русі. У трактаті стверджується **законність влади великого князя, шляхетність його походження** — «славний від славних народився, шляхетний від шляхетних». Він названий «самодержцем землі своєї». Очевидно, що автор «Слова» виступає за легітимність великокнязівської влади, її династичний характер і централізм управління в державі.

Покрестивши Русь, Володимир здійснив, на думку Іларіона, «подвиг благовір'я». У «Слові» виділяються такі благодіючі його наслідки: поперше, великий князь повелів «бути усім християнами — незнатним і знатним, рабам і вільним, юним і старим, боярам і простолюдинам, багатим і бідним». Таким чином, стверджується **християнська рівність людей**. По-друге, «не було жодного, хто став би проти його повеління», — пише автор. Очевидно, для Іларіона були важливими **єдність «благовір'я» із владою**, її силою. **Єдиновладдя** з погляду давньоруського мислителя *служить опорою християнській вірі*, що, у свою чергу, нерозлучна з єдиновладдям. Вирішуючи гостре для Середньовіччя **питання про пріоритет духовної чи світської влади в державі**, автор «Слова» порівнює великого князя з римським імператором Костянтином, що на Нікейському соборі оформив союз між імператорською владою і церквою. Іларіон — **за союз, співпрацю світської і духовної влади**. Він — прихильник їх **спільної законотворчості**, «симфонії» влади.

Вирішуючи питання про пріоритет влади в державі на **користь «самодержця» у союзі з церквою**, Іларіон дає відповіді й на інші, не менш актуальні політичні питання. На його думку, великий київський **князь відповідальний і перед Богом, і перед людьми**. Він зобов'язаний відповідати перед богом «за працю пастви людей його», забезпечувати мир у державі. Рядки «Слова» звучать тут як головні пункти **політичної програми** для київських князів. За Іларіоном, Володимир — зразок для київських князів. Він — «честен муж», «в правду одягнений, міцністю препоясан, в істину взутий, розумом увінчаний і милосердям, як гривнею і золотою прикрасою красується». Іншими словами, розум і сила, управління «по правді», тобто за законом, милосердя і справедливості до підданих — *необхідні якості верховної влади*. Такий акцент на **соціальному** аспекті влади був притаманний Ярославовим книжникам.

Автор «Слова» вихваляє свого сучасника князя Ярослава: він не порушує статутів Володимира, але зміцнює, не розтрачує скарбів його благовір'я, але ще більш преумножує, не говорить, але діє. Отже, Іларіон, прославляючи Володимира Великого і Ярослава Мудрого, створює образ ідеального християнського монарха.

Отже, за богословською риторикою в «Слові» ясно проступає оптимізм автора, його глибока віра в майбутнє своєї держави, народу. Політичний трактат висвітлював надзвичайно важливі й актуальні для Київської держави політико-юридичні проблеми: *законність походження верховної влади, єдиновладдя «самодержців», їх відповідальність за управління країною, їх політичні і моральні якості, союз світської і духовної влади, роль закону* та ін. Міжнародний авторитет держави поставлений у прями залежність від особистості, діяльності великого князя.

Проблеми співвідношення влади, церкви і людини вирішувалися й у «Повчанні» Володимира Мономаха.

§ 2. «Повчання» Володимира Мономаха

Ставши в 1113 р. великим київським князем, **Володимир Мономах** зміцнив авторитет великокнязівської влади, домогся внутрішнього миру в державі, зростання її міжнародного значення. Однак небезпека феодальної роздробленості Русі проступала усе більш зримо, що тривожило і лякало князя. Ця тривога відбилася в його «Повчанні» своїм синам.

На перше місце в «Повчанні» ставляться християнська **віра і добродієність**. Вони розуміються князем як *засади мудрого і справедливого правління, турботи про людей*. Він посилається на власний досвід: князь охороняв християнських людей від усяких лих, не підтримував міжудільних розбратів і воєн. Власний досвід підтверджував важливість слідування в управлінні державою **політичним і моральним принципам**: «Не наслідуй лиходіїв, не завидуй тим, що творять беззаконня», «уникай зла, роби добро, шукай миру і йди за ним», «не лінуйся», «не давайте сильним погубити людини», «усього ж паче — убогих не забувайте». Мономах заповідає ці принципи майбутнім князям. Слідування їм — заповука миру в державі.

Ці вимоги до верховної влади великий князь доповнює вимогою її **правильної організації і здійснення**. Він радить синам всі державні справи вирішувати з радістю бояр і дружинників, не допускати в країні усобиць, зберігати єдність держави, чинити «по правді» (по закону) правосуддя.

У «Повчанні» дається відповідь і на гостре питання в умовах наростання небезпеки феодальної роздробленості Русі — **права на кровопролиття, смертну кару**. На думку Мономаха, київський князь повинен слідувати правосуддю в державі, як Бог на небі. «Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його; якщо (хто) буде достоїн (навіть) смерті, то не погубляй ніякої душі християнської». Таким чином, за Мономахом, право князя на судову владу безумовно виключає право на кровопролиття, страту, помсту. Як відомо, саме при його князюванні була

створена поширена редакція Руської Правди, що спочатку обмежувала, а потім узагалі скасовувала смертну кару. Заради миру і єдності держави в «Повчанні» неодноразово підкреслюється необхідність для князів слідувати доброчинності і справедливості.

Багатий власний досвід і логіка міркувань Мономаха приводять до важливого політичного висновку: **із владою зростає відповідальність** князя перед підданими. Посилаючись на власний досвід, досвід своїх великих попередників, цитуючи рядки зі Святого Писання, він переконує синів слідувати династичному порядку спадкування престолу, зміцнювати великокнязівську владу, не відступати від найважливіших принципів моралі, справедливої соціальної і зваженої зовнішньої політики.

Рішення кричущих політичних проблем, насамперед — зміцнення єдності і миру в державі, Мономах пов'язував з надією **на співробітництво з церквою**. При цьому питання про співвідношення держави і церкви ним вирішується однозначно: церкві відводиться почесне, але явно підлегле місце в співвідношенні світської і духовної влади. Церква виступає важливою опорою великокнязівської влади.

Такі основні політико-правові аспекти «Повчання» Володимира Мономаха, фактично політичної програми для київських князів.

§ 3. Політико-правові проблеми в літописах і літературі Київської Русі

Важливим джерелом наших знань про Русь є літописи. Серед них насамперед виділяється така значна історична і політична пам'ятка, як *«Повість временних літ»*, створена у 1113–1117 рр. Її автором, принаймні першої редакції, вважається киево-печерський чернець **Нестор** (бл. 1056–1121). Які політико-правові проблеми зафіксовані в літопису?

1. Насамперед він дає розгорнуту відповідь на питання про **походження руської держави** — «Звідкіль є, пішла Руська земля і хто перший почав в ній княжити». Якщо історію людства Нестор викладає відповідно до Біблії, то історію Русі — з відомостей про розселення слов'ян і зародження державності. Літописець спростовує візантійську концепцію про виникнення Київської держави в результаті хрещення Русі під впливом Візантії. Хроніка історичних подій на Русі в «Повісті» пов'язана з історією європейських країн і підтверджує: *«народ руський»* — не без роду і племені, **має свою історію**, якою може пишатися.

2. У центрі «Повісті» — **драматична історія вітчизняного державотворення**, утвердження династичної влади. Критеріями оцінки політичної діяльності київських і удільних князів у літописі є її результати, наслідки для держави і народу. Автор прагне до **об'єктивності, уникає**

ідеалізації навіть Володимира-хрестителя Русі. Не замовчує він і політичні помилки князів, у тому числі Ярослава Мудрого, Ярославичів, що мали фатальні наслідки для єдності держави.

3. У християнському дусі Нестор-літописець трактує **природу влади, права**. «...Бог дає владу кому хоче, постановляє царя і князя Всевишній тому, кому хоче дати. Коли яку землю уподобає Бог, то ставить їй царя і князя праведного, котрий любить суд і правду, і право заводить через суддю, що править суд. Коли ж правдиві князі на землі, то багато гріхів прощається землі тій, а коли злі і лукаві бувають, то ще більше зло наводить Бог на землю ту, оскільки є главою землі тієї». Як і для Іларіона, ідеалом для Нестора є **союз, співпраця між світською і духовною владою**. За Нестором, у добрих справах київських князів їх радником є сам Бог.

4. Літопис проливає світло на **правові звичаї, державні традиції** Київської Русі. У «Повісті» знаходимо відомості, зокрема, про дотримання традиції в час небезпеки скликати віче — орган прямого народоправства. У всіх важливих питаннях великий князь «тримав раду з бояри», забезпечував єдність держави.

5. Історія — arena постійної боротьби добра і зла. Як історик Нестор-літописець добре **розуміє політичне значення історичних уроків**, їх повчальний характер. Так, на прикладі братовбивчої політики Святополка він ілюструє її наслідки для держави і самого князя, що закінчив своє «зле життя» між Чеською і Лядською землею. «Се Боз явив на показ князям Руським, — підкреслюється в літописі. — Нехай хто таке сотворить, знають про це, і вони, коли зроблять подібне зле братовбивство, таке ж приймуть покарання, але більше цього, тому що вже знають, що було». Такі уроки застерігали від міжусобиць. Тут — цілий гімн **книгам і знанням**. «Велика-бо користь буває людині від науки книжної, — пристрасно проповідує Нестор, — тому що книги вказують нам і вчать нас, як йти шляхом покаяння, і мудрість, і стриманість добуваемо зі слів книжних. Книги подібні рікам, що тамують спрагу цілого світу, це джерела мудрості. Книги — бездонна глибина, ми ними в журбі утїшаємося, вони — вузда для тіла і душі». Як бачимо, літописець добре розумів роль освіти, знань для людини і держави.

В умовах наростання роздробленості Русі і зовнішньої небезпеки наприкінці XII — на початку XIII ст. пристрасно пролунало «Слово» і «Моління» **Данила Заточника**. Напередодні татаро-монгольської навали на Русь він із тривогою пише: «Не дай же, Господи, в полон землі нашій язиком (тобто народом), не знаючим Бога». Автор твору (у двох частинах) знаходиться у в'язниці і звертається до великого князя з проханням захистити його від утисків і звільнити з ув'язнення. *Лиха Данила і всіх «сиріт»* — від **сваволі бояр, князівських слуг, багатіїв**. Усі свої надії він пов'язує з **освіченим, мудрим єдиновладдям**. Мудре правління —

благо для держави, запорука її могутності. «Яко ж дуб кріпиться безліччю коренів, тако и град наш твоєю державою». Такою бачить природу влади Заточник.

Єдиновладдя князя, на його думку, послабляють «**лукаві», думські бояри**. «Не корабль топить людей, — застерігає Заточник, — але ветер: тако ж і ти, княже, не сам владієш, в журбу введуть тя думці твої». Багаті бояри, боярська самоправність засуджується автором «Слова»: «Лукавим» радникам він протиставляє «*мудрого мужа*», «*розумного боярина*» не за знатністю походження, а **за освітою і розумом**. Вони приносять славу і державі, і самому князю. Такі радники будуть діяти «по правді».

Важливим елементом великокнязівської влади і безпеки країни Заточник вважає наявність «**множества воїв**». Запорукою дієздатності влади є «**царська гроза**» як проти зовнішніх ворогів, так і проти тих, хто творить беззаконня. Він закликає князя до зваженої політики, захисту слабких і знедолених. Нагадує, народ — джерело князівського багатства і могутності.

Отже, ідейні традиції Київської Русі спиралися на державотворчі процеси, відбивали інтереси реального політичного життя. Київські мислителі виступали на підтримку великокнязівської влади, централізованої держави — єдино можливих в тих умовах. Іларіоном, Нестором, Мономахом, Заточником розроблені критерії ідеального правителя — моральні (повна відповідність особистих якостей нормам християнської етики), юридичні (дотримання законності як у набутті влади, так і в способах її реалізації), політичні (уміння забезпечити управління країною, мир із сусідами, союз із церквою, ефективну соціальну політику і т. д.). Важливими результатами були чітко сформульовані принципи політичної влади, її мети і рамки, обмежені нормами звичаїв і писаним правом («правдою»). Політична думка утверджувала і розвивала ідеї про природу влади і права, роль законності, справедливості, милосердя в державі. Під впливом античної літератури тут починають проростати раціоналістичні і гуманістичні ідеї.

Розділ 7

Політичні і правові вчення епохи Відродження і Реформації

§ 1. Політичне вчення Н. Макіавеллі

З іменем **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527)¹ пов'язано заснування політичної науки. Він був першим, хто в своєму творі «Государ» реалістично підійшов до об'єкта політики, описавши всю непривабливість політичних засобів, про які самі політики воліли б мовчати. Як на честь лікаря називають хворобу, яку той вперше описав, так і «макіавеллізм» став терміном, яким позначають аморальну та безпринципну політику.

За Макіавеллі, в основі політики лежить не божественне провидіння, а **людські інтереси**. Він відкидає ідею напередвизначеності Богом людської долі: «людські справи робляться людьми», вирішального значення набуває не доля, а воля людини. Тож **політика** — засіб задоволення людських інтересів, яка підкоряється не божественним законам, а закономірностям суспільного розвитку. Ці **закономірності** підтверджує **історичний досвід**. Тому «щоб знати, що має відбитися, досить простежити, що було ...». Адже «всі людські справи робляться людьми, які мали і завжди будуть мати одні і ті ж пристрасті і тому вони неминуче повинні давати однакові результати». Природа людських пристрастей полягає в егоїзмі, задоволенні особистого інтересу та забезпеченні недоторканності власності («більша частина людей задоволена, поки не зачеплені їх честь та майно»).

Історична необхідність і воля людей приводять до утворення **держави** як гарантії задоволення власних потреб. Якщо раніше державу визначали здебільше за формою правління (королівство, князівство), то Макіавеллі вводить нове поняття — «*stato*» — **держави** як **політично організоване суспільство, певним чином органігована влада з наявністю права і юстиції**. Це поняття згодом стало загальноприйнятим (state — англ., *etat* — фр., звідси термін «етатизм»).

У трактуванні **форм держави** Н. Макіавеллі наслідує погляди Арістотеля та Полібія, за якими держава у своєму розвитку здійснює коловорот форм, чергуючи «*правильні*» (монархія, аристократія, народне правління) із «*неправильними*» (тиранія, олігархія, охлократія). Розв'язання проблеми переро-

¹ **Макіавеллі Нікколо ді Бернардо**— видатний мислитель Відродження, італійський історик, політик та дипломат. Автор всесвітньовідомих праць «Государ» (1513), «Роздуми на першу декаду Тита Лівія» (1519), «Історія Флоренції» (1532).

дження «правильних» форм Макіавеллі бачив у «*змішаній республіці*». Таке утворення передбачає участь в управлінні народу і знаті, їх компроміс, при якому вони «**будуть взаємно контролювати один одного**». Від цього виграє все суспільство: «в кожній республіці завжди існує два протилежних напрямки: один — народний, другий — вищих класів; з цього поділу випливають усі закони, що видавалися в інтересах свободи». Зразковий змішаний устрій, який втілював таку рівновагу, був установлений Лікургом у Спарті.

Утім, Макіавеллі добре розумів, що в тогочасних умовах монархічної Європи змішана республіка — недосяжний ідеал майбутнього. Політична ж дійсність являла собою заплутаний клубок інтриг, зрад та підступів, вимагала зовсім інших правил політичної майстерності, формулюванню яких і присвятив свого «Государя» Макіавеллі. Як зазначив Гегель у «Філософії історії», «цю книгу часто з огидою засуджували як пронизану найжорстокішою тиранією; проте Н. Макіавеллі, керуючись високою свідомістю формування держави, формулював ті правила, відповідно до яких мали утворюватися держави в обставинах того часу».

Політика для государя — стратегія і тактика **утримання влади і держави**. Найбільш доцільною формою організації влади є абсолютна монархія, а основою її довготривалості та успішності є підтримка народу. «*Володар не вільний обирати народ, але вільний обирати знать*», тому йому слід бути в дружбі з народом, інакше його влада буде хиткою. Навіть якщо він прийшов до влади за допомогою знаті, необхідно заручитися підтримкою народу, беручи його під захист. Політика монархічного уряду має бути спрямована на те, заради чого і виникла держава, — на забезпечення інтересів суспільства. Влада має надати громадянам можливість вільно займатися торгівлею, землеробством та ремеслами, брати під державний захист їх власність та проводити розумну податкову політику. Така діяльність монарха має бути заснована на впорядкованому **законодавстві**: «коли народ побачить, що ніхто ні за яких обставин не порушує даних йому законів, він дуже скоро почне жити життям спокійним і задоволеним». Джерелом хороших законів виступає народна воля, що проявлялася під час смут та невдоволень, — оскільки «вони завжди встановлювали закони порядки для користі громадянської свободи».

Одним із інструментів зміцнення влади монарха є **релігія**. Недарма, стверджував Макіавеллі, всі успішні державотворці обґрунтовували свою владу волею богів. Тому, на відміну від ідеологів Реформації, які прагнули відокремлення церкви від держави, він, навпаки, вважав за необхідне поставити церкву на службу державі як засіб державного впливу на масову свідомість.

Для мислителя головна мета політичної діяльності — загальне благо — допускає використання будь-яких засобів, що дозволяють її досягнути. Вчинки правителів оцінюються не за їх шляхетністю, а за найкра-

щою результативністю, монарх мусить керуватися аналізом політичної дійсності та політичною доцільністю, а не уявними моральними цінностями. До таких «позаморальних» правил політики Макіавеллі відносив: монарх мусить дбати про підтримку народу, про свій позитивний образ в його очах. Для цього слід демонструвати риси шляхетного та морального володаря, бути таким по можливості, але у разі необхідності провадити цілком протилежну політику. Разом із тим, аби не викликати ненависті в підданих, здійснення непопулярних рішень варто покласти на інших, а популярні виконувати самому. Зі знаттю слід чинити так, як чинить вона. Краще бути скупим, маючи худу славу, але без ненависті, ніж, будучи щедрим, спустошувати казну та накидати нові податки, чим набути і худу славу, і ненависть народу водночас. Жорстокість ліпша за милосердя: від покарань та розправ страждають одиниці, тоді як милосердя веде до безладдя, від якого страждає все населення. Піддані мають відчувати страх до володаря, а не любов — любов невдячна та непостійна, тоді як страх підтримується загрозою покарання, якою зневажити неможливо. Вбивства співгромадян, зрада та віроломство є хоча не бажаними, але припустимими засобами політики, оскільки «всім цим можна здобути владу, хоча не славу». Такі правила політики і становили сутність «макіавеллізму» — політики, що здійснюється за принципом «мета виправдовує засоби».

«Государ» Макіавеллі, якщо використовувати сучасну термінологію, був підручником з «політичних технологій», який вперше відверто показав ницість засобів, якими і донині здійснюється політика, на що вказував ще український мислитель XVIII ст. Я. Козельський: «Макіавеллі не вмре, проклинати його будуть дуже голосно, а наслідувати дуже тихо».

§ 2. Політико-правові ідеї Реформації

На початку XVI ст. під впливом гуманістичних ідей Відродження один із стовпів середньовічного християнського світу — римо-католицька церква — переживала глибоку кризу. Суспільство почало вимагати від церкви повернутися до первісної чистоти християнської релігійності, її демократизації, скасування індульгенцій тощо. Такі настрої мирян обумовили появу широкого соціально-політичного та ідеологічного руху Реформації (тобто «виправлення», «реформування»), що охопило в XVI — сер. XVII ст. більшість країн Центральної та Західної Європи. Ідеологами основних течій Реформації виступили **Мартін Лютер, Томас Мюнцер та Жан Кальвін**.

Спільними для всіх напрямків Реформації були принципи «*sola fide*» та «*sola scriptura*». Перший вимагав «виправдання вірою»: людина для спілкування з Богом не потребує посередництва церкви. Другий принцип

визначав **Біблію** єдиним джерелом християнської релігії, а отже, були та енцикліки Папи Римського, канони патристики — є лише людськими установами.

Початок європейської Реформації поклав професор Віттенберзького університету **М. Лютер** (1483–1546)¹. Причину **походження держави** він бачив у гріховності світу. Як дерево не потребує інструкції як йому плодоносити, так справжній віруючий не має потреби в юридичних нормах для керування своєю поведінкою, тому якби світ складався лише із праведників, не було б потреби ані в *«королях... ані в мечі, ані в законі»*. Натомість світ є злим, і якби не встановлення Богом держави, *«люди пожирали б один одного... і світ спорожнів би»*. Оскільки держава є єдиною запорукою *«охорони миру, покарання гріха та захисту від злих»*, то і справжні християни теж мають їй коритися, і навіть більше — робити все, що йде їй на користь, *«аби її не забували, шанували та боялися»*.

Разом із тим, Лютер визнає необхідним законодавчо визначити межі застосування світської влади, щоб вона не зазіхала на питання віри. Сфера застосування законів держави *«протягаються не далі тіла й майна й того, що є зовнішнім на землі»*, тоді як сфера душі лишається поза законом та його силою. Таким чином, Лютер наполягав: **свободи совісті і думки** людини — поза юрисдикції держави. Він вважав **природне право** основою добрих та справедливих законів. Застосування ж закону має бути гнучким, і де потрібно, його слід використовувати за всією суворістю, а де — пом'якшити, з тим, щоби розум залишався вищим законом та найкращим законознавцем.

М. Лютер критикував тогочасний феодальний лад, вважаючи, що «із сотворіння світу мудрий князь — птах рідкісний, та ще більш рідкісний князь благочестивий», але, будучи прихильником божественного походження влади та держави, він заперечує **право на спротив** християн бодай тиранічній державі: «...Правителі роблять зло, коли вони придушують проповідь Євангелія й гнітять вас у мирських справах. Але ви робите ще більше зло, коли... судите тих і мстите... своїм правителям...». Право ж судити та карати володарів має лише один Бог.

Ідейним натхненником і керівником селянського повстання 1524–1526 рр. у Німеччині був **Томас Мюнцер** (1490–1525)². З його іменем пов'язана ліворадикальна течія Реформації — анабаптизм. Її послідов-

¹ **Лютер Мартін** – доктор богослов'я, професор Віттенберзького ун-ту. 31 жовтня 1517 р. прибив до дверей храму свої «95 тез» з протестом проти продажу індульгенцій. Від цієї події традиційно відраховується початок Реформації. Свої суспільно-політичні погляди М. Лютер виклав у трактатах «Про світську владу» (1523) та «Умовляння світу» (1525).

² **Мюнцер Томас** – проповідував створення суспільства на засадах фактичної рівності. Був одним із ватажків селян та міських низів у Селянській війні в Німеччині. Основні погляди викладені у працях «Празька відозва» (1521), «Проповідь перед князями» (1524); йому також приписується авторство «Статейного листа» (кін. 1524 – поч. 1525).

ники жили за зразками ранньохристиянських громад, проповідували відмову від приватної власності та громадянську рівність. Це, в свою чергу, зумовило негативне ставлення до будь-якої державної організації як інституту, заснованого на насильстві. Мюнцер закликав до **соціально-го перевороту** на засадах рівності, «християнської справедливості» та повернення влади народу. У «Статеїному листі» він закликає до створення «Царства Божого на землі», перебудови суспільства на *«християнський союз та братство»*. До цього союзу мають бути включені всі працездатні особи, які братимуть участь у спільній праці, отримуючи за це рівну винагороду. Всі, хто не захочуть долучитися до будівництва «Царства Божого на землі», автоматично зараховуються до безбожників.

На відміну від Німеччини, де Реформація розшарувалася за соціальною ознакою на бюргерсько-дворянське лютеранство та плебейсько-селянський анабаптизм, швейцарський кальвінізм являє приклад середнього шляху, багато в чому зумовленого великою роллю місцевих виборних магістратів.

Саме в поглядах **Жана Кальвіна** (1509–1564)¹ найбільшого розвитку отримав ключовий **принцип протестантської етики** — догмат про абсолютну наперед визначеність Богом долі людини. Людина не здатна змінити своєї долі, але може здогадатися про неї за розвитком свого життєвого шляху. Відтак, всі свої сили людина має покласти на досягнення життєвого успіху як ознаки богообранності. Така настанова обумовила та сформулювала, за висловлюванням М. Вебера, «дух капіталізму», який поволі закріплювався в розвинутих країнах Європи.

У політичних поглядах Кальвіна помітна тенденція до **теократично-го розуміння держави**, її трансформації за допомогою представницьких органів. Життя держави та церкви є подібним, оскільки Богом на них покладені однакові обов'язки по встановленню правління Божого. Тому магістрати мають вважатися похідними не від міської громади, а установою божою. Таким чином, держава, у розумінні Кальвіна, виступає **виконавчим органом церкви**, який забезпечує їй захист та матеріальну основу.

Засуджуючи феодально-монархічні кола за насильство, сваволю і беззаконня, він обґрунтовував **право на спротив тиранії**, яке може застосовуватися правом у разі попрання божественних законів чи обмеження волі народу уповноваженими на те органами (магістратами, церквою тощо). І лише при вичерпанні всіх легальних форм спротиву можлива непокора, можна скинути тирана. При порівнянні монархії та республіки симпатії Кальвіна на боці останньої: «найбільш бажане із всіх станів, це коли **пастирі обираються та встановлюються** загальним голосуванням народу. Тому що там, де одна особа насильством захоплює владу та владарювання, це — варварська тиранія. Там, де царі керують

¹ **Кальвін Жан** — засновник кальвінізму. Теолог, юрист за освітою, сприяв реформуванню влади Женеви на теократичних засадах, у 1540–1564 рр. фактично керував містом. Основоположною працею Кальвіна є «Настанови в християнській вірі» (1535).

за правом спадкування, теж немає свободи. Отже, пророк говорить: поставимо собі володарів, причому — загальним голосуванням». Утім, **необмежена демократія** його теж не захоплює, оскільки в народі, що не має сталої влади і всі рівні, виникають куди страшніші смути, ніж за тиранії. Тому оптимальнішим з того, що можна обрати, Кальвін називає поєднання аристократії з поміркованою демократією, яке є *«правлінням багатьох осіб, влаштоване таким чином, щоби одні допомагали іншим, взаємно спрямовували та наставляли один одного»*.

Таким чином, політико-правові вчення Реформації, що виникли на запереченні панування католицької церкви, втручання світської влади в духовну сферу, призвели до обґрунтування таких основоположних свобод людини, як свобода думки та віросповідання. Секуляризація (відокремлення) церкви від держави, ствердження засад протестантської етики в свою чергу мало наслідком прискорення процесу формування національних держав та перехід до буржуазного ладу.

§ 3. Вчення Ж. Бодена про державу. Теорія державного суверенітету

Одним із наслідків доби Відродження та Реформації було постання в Європі світських національних держав із здебільшого абсолютиськими монархічними режимами. Теоретичним обґрунтуванням нової політичної реальності, єдності влади в державі стало вчення про державний суверенітет французького юриста **Жана Бодена** (1530–1596)¹.

Під **державою** Боден розуміє *«здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма сім'ями і тим, що перебуває у спільному управлінні»*. Для нього поняття вищого блага приватної особи та держави є тождесними, і в цьому він бачить мету справедливого управління держави.

Боден виділяє три **причини** виникнення держави: розширення сім'ї (праобраз держави); збирання народу воедино; виникнення з колонії, що походить від іншої держави. Методами же утворення держави є або примус сильніших, або згода одних людей добровільно передати у підпорядкування інших всю належну їм свободу. Саме із цієї, відступленої народом свободи, держава черпає власну всевладність та незалежність, яку Боден називає **«суверенітетом»**, це *«абсолютна та постійна влада, яку римляни називають величчю, що означає вищу владу повелівати»*. Основною властивістю суверенітету є його **необмеженість**: «цю верховну та постійну владу над громадянами з правом життя і смерті народ може передати будь-якій особі без жодних обмежень, так само, як може зробити власник, що бажає когось

¹ **Боден Жан** – закінчив правничий фак-т у Тулузі. Викладав римське право. Депутат Генеральних штатів. Найбільш відомим є його трактат «Шість книг про державу» (1576), перекладений багатьма європейськими мовами.

обдарувати». **Суверенітет є єдиним, постійним та абсолютним**, тому, зазначає Боден, якщо він заснований на певних умовах чи зобов'язаннях «не є, власне, ані суверенітетом, ані абсолютною владою». Єдиним винятком з цього правила є божественні закони та закони природи, які виникли раніше від держави і є універсальними для всіх народів. Зокрема, до таких законів належать інститут сім'ї та право приватної власності.

Народ — **джерело суверенітету**, але, здійснивши його відчуження державі, позбавлений надалі права повернути його. Відтепер суверенітет належить на праві власності монарху (державі), який вправі робити з підданими та державою все, що йому заманеться, а «після передати все це кому захоче». Таким чином, Боден ставить знак рівності між суверенітетом та абсолютною владою монарха.

На думку вченого, **суверенітетові притаманні п'ять функцій**: видання законів, які поширюються на всіх підданих та всі установи держави; вирішення питань війни та миру; призначення на державні посади; здійснення правосуддя як останньої інстанції, помилування.

У питанні **форми держави** Боден відкинув традиційний поділ на правильні та неправильні форми: одна і та ж сама форма може тлумачитися різними людьми одночасно як правильна і як неправильна.

Оскільки суверенітет є неподільним, Боден вказував на **неможливість існування змішаної форми держави**, вважаючи, що суб'єктом, який більше володіє владою, і визначається форма держави. Він також критично оцінював демократію та аристократію: демократія погана тим, що законів та влад багато, а користі мало, владу здобувають не найкращі, а найспритніші; за аристократії державу поглинають чвари, а розумних при владі мало. Тому найкращою формою держави для Бодена лишається монархія, за якої принцип суверенітету досягає свого абсолюту. *Необмежена влада монарха є максимально можливим уособленням всіх властивостей державного суверенітету.* Для обґрунтування цієї думки Боден проводить аналогію з Творцем: як Бог самовладно керує Всесвітом, так і монарх повеліває державою: «окрім Бога немає нікого більш вищого на землі, аніж суверенні монархи. Вони поставлені самим Богом як його намісники, аби правити іншими». Разом з тим французький учений вважав доцільним запровадження як демократичних (загальний доступ до певних посад), так і аристократичних (ключові посади заміщаються дворянами) елементів у механізм абсолютної монархії з метою оптимізації державного управління. Приклад застосування таких елементів у керуванні монархом французькою державою Боден бачив у Генеральних штатах, депутатом яких він був. Ж. Боден прагнув до **гармонійної справедливості**. Вона для нього означає врахування прав та інтересів кожного, свободу совісті та віротерпимість. Адже «чим більше піддається насильству воля людей, тим більш вона непоступлива».

Значним є внесок ученого в дослідження **форм державного устрою**. Грунтуючись на своїй теорії суверенітету, він виділяв дві складні форми

держави. Перша форма засновується на принципі нерівності. Федерації належать до цієї групи через те, що власником суверенітету є союз в цілому, тоді як члени федерації його позбавлені, маючи натомість автономні права. Друга форма будується на засадах рівності, прикладом якої є конфедерація, де всі її члени зберігають суверенітет.

Розроблена Жаном Боденом теорія державного суверенітету, його аналіз та систематизація форм держави мали вагоме юридичне значення — вони вплинули на виникнення державного права. Ідеї «природного» первісного стану суспільства, договірного походження держави, справедливих правових начал, що містяться в його працях, багато в чому сприяли поширенню концепцій «суспільного договору» та природного права.

§ 4. Політико-правові ідеї раннього соціалізму: Т. Мор і Т. Кампанелла

Протиріччя між гуманістичними ідеями Відродження і Реформації та реальною соціально-економічною і політичною безправністю переважаною більшістю населення Європи зумовили появу в XVI–XVII ст. соціалістичних учень. Формування соціалістичної ідеології (ідей утопічного соціалізму) пов'язано з творами двох видатних мислителів та письменників-гуманістів — англійця **Томаса Мора** та італійця **Томмазо Кампанелли**.

Творцем літературної утопії (після «Держави» Платона) був **Томас Мор** (1478–1535)¹, де він уперше змалював детальну картину суспільного ладу майбутнього, заснованого на засадах колективної власності.

У першій частині трактату «Утопія» дана картина тогочасної Англії. Тут невеликий прошарок багатіїв та знаті потопає в розкошах та ледарстві. Все це призводить до розуміння, що *«усюди, де є приватна власність, де все вимірюється грошима, там навряд чи... можливо, щоби держава управлялася справедливо чи щасливо»*. Визначення інституту приватної власності як основи всіх економічних та політичних антагонізмів дозволило Томасу Мору зробити висновок про **класову сутність держави**, оскільки вона є «не чим іншим, як якоюсь змовою багатіїв, що обстоюють під ім'ям і вівіскою держави свої особисті вигоди». **Хитрування багатіїв стають законами**. Все це зумовлює складність і запутаність англійського «кривавого» законодавства.

Зовсім іншу картину являє описаний у другій частині його твору державно-суспільний лад острова Утопії. Вона є союзом 54 міст, які прагнуть однаковості в усьому, із мораллю та архітектурою включно.

¹ **Мор Томас** – англійський правознавець, політичний діяч та письменник, обіймав посади спікера палати общин та лорда-канцлера, католицький святий. Погляди на державу та суспільство виклав у «Вельми корисній, а також цікавій, воїстину золотій книжечці про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія» (1516).

Державна організація острова будується на широких демократичних засадах. Керівним органом острова є сенат, що складається з трьох представників від кожного міста. Найбільш важливі питання можуть бути винесені на плебісцит всього населення острова. Всі посади в містах Утопії є виборними. Кандидатури правителя визначає безпосередньо народ. Посада правителя є пожиттєвою, всі інші переобираються щорічно. Протофілархи становлять раду при правителі. Окрім розгляду державних справ, вона справляє правосуддя в місті.

На острові панує висока моральна культура, викоренені пороки, що породжуються приватною власністю. Це зумовлює нечисленність злочинів та **відсутність потреби у складному законодавстві**. Як зазначає Т. Мор, «усі закони видаються тільки заради того, щоб нагадати кожному про його обов'язок». Крім того, «вони визнають усякий закон тим більше справедливим, чим простіше його тлумачення...».

В утопійців існує спільність майна та **загальнообов'язковість праці**. Робочий день обмежений шістьма годинами, за які вони не лише забезпечують себе всім необхідним, а й виробляють надлишок. Вироблені продукти споживання концентруються на складах, де громада отримує все необхідне для своїх потреб. Кожен громадянин спеціалізується в певному ремеслі, але має відбути дворічну трудову повинність у сільському господарстві. Особи, які показали особливі успіхи в науці, звільняються від обов'язкової праці, з тим щоб повністю присвятити себе науковим дослідям. Саме з цієї верстви вчених обираються послы, священики, протофілархи та сам правитель.

Мету утопійської держави Мор вбачає у максимальному звільненні громадян «від праці», з тим щоб надати якомога більше часу для духовної свободи та освіти, адже в цьому і «полягає щастя життя». Утім Мор вдається до парадоксального висновку, що сприяти цьому має запровадження рабства. Раби звільняють утопійців від важкої і принизливої фізичної праці.

«Міць» відповідає за питання оборони та військової справи. «Мудрість» завідує питаннями науки, культури та ремесел. «Любов» контролює сферу дітонародження, виховання, охорони здоров'я, сільського господарства. Кампанелла багато раніше за ідеологів нацизму запропонував застосовувати методи євгеніки: в особисті стосунки люди вступають не з власної волі, а за наказом начальників, з тим «щоб поєднання чоловіків та жінок давало найкраще потомство». У державі існує стільки посадових осіб, скільки можна нарахувати людських чеснот. Є посади, що називаються «Правосуддя», «Цнотливість», «Чесність» і т. д., які слідкують за дотриманням моралі усіма мешканцям. На кожную посаду обирають тих, кого ще з дитинства визнали найбільш гідними для її здобуття.

Всі посади, окрім «Сонця» та співправителів, є **виборними**. Співправителі є незмінними, якщо лише самі на нараді не «передадуть своєї гідності іншому, кого із впевненістю вважають наймудрішим, найрозумнішим та без-

доганнішим». Місто Сонця будується не лише **на засадах спільності власності**, а й **спільності жінок та дітей**. У місті Сонця є обов'язковими спільні трапези. Закріплюється обов'язкова початкова та професійна освіта. Праця визнається також обов'язковою, але вона займає не більше чотирьох годин на день. Регламентованими є форма одягу, види зачісок, статеві стосунки. Люди на має бути обов'язково віруючою і дотримуватися всіх релігійних обрядів.

Зако́ни в Місті Сонця настільки нечисленні та короткі, що вміщаються на одній мідній дошці біля дверей храму правосуддя. Безпосередні судівські функції здійснюють головні майстри загонів, до яких зараховане населення міста. Тут діє розгалужена система покарань — од відлучення від спільної трапези до смертної кари. Страта виконується руками народу, який убиває засудженого камінням, причому перші удари завдають обвинувач та свідки.

Концепція Кампанелли містила окремі прогресивні ідеї — принцип виборності посадових осіб, соціальний характер держави, безперервність освіти, загальнообов'язковість праці тощо. Але все це значною мірою знецінюється нівелюванням особистості в суспільстві, де, як пише Кампанелла, перш за все мають *«на увазі інтереси держави, а інтереси приватних осіб — лише постільки, поскільки вони є частинами держави»*.

Ідея ранніх соціалістів про осуспільнення власності була зумовлена бажанням досягти омріяної в Середньовіччі соціальної рівності людей. Але в умовах тогочасного розвитку економіки ця ідея зводилася лише до уявлення про тотальну зрівняльність, регламентацію особистого життя та побуту. Таким чином, запропонувавши людині рівність, утопісти позбавили її особистої свободи.

Отже, політичному мисленню Відродження притаманне звільнення людини від ролі слухняного знаряддя божого промислу. Визнання за людиною автономної волі та формальної рівності (принаймні в питаннях віри) мало своїм наслідком формування раціоналістичного підходу до вивчення державно-правової практики. Відтепер головною причиною, що обумовлює виникнення та функціонування держави, визнається людська природа, особистий інтерес індивідуума.

У концепції Макіавеллі політика і держава перетворюються з джерела релігійно-догматичного теоретизування на об'єкт наукового пізнання. Раціоналізм політичної науки звільняє практичну політику від етики, перетворюючи її на позаморальний інструмент здійснення влади. Розробка теорії суверенітету остаточно перетворює політична владу із засобу конкуренції феодального суспільства на монополію абсолютного монарха. Інтелектуальна опозиція утопічного соціалізму приватновласницькому суспільству, по суті, мислить у межах цієї парадигми, замінивши абсолютного монарха на тоталітарне суспільство. Разом із тим, ідеї фактичної рівності, суспільної організації та споживання згодом отримують друге життя в комуністичних ученнях.

Розділ 8

Вчення про державу і право в Нідерландах періоду антифеодальної революції

§ 1. Теорія природного права. Г. Гроцій про право і державу

XVII ст. — час перших європейських антифеодальних революцій, з якими пов'язані численні перетворення в різних сферах суспільно-політичного життя. Першими буржуазними революціями були Нідерландська (1566–1609) і Англійська (1642–1649), що відбулися переважно під гаслами протестантської ідеології. Нідерландська революція не призвела до рішучого викорінення феодальних порядків, однак завоювання незалежності і проголошення республіки створювали умови для бурхливого розвитку не лише економіки і культури, але й політико-правової думки. Класичним утіленням нового світського юридичного світогляду стала *теорія природного права і суспільного договору*.

Найбільший внесок у розробку цих доктрин зробив нідерландський мислитель і правознавець **Гуго Гроцій** (1583—1645)¹. Продовжуючи античну традицію, вчений ототожнює поняття права і справедливості («правом є те, що не суперечить справедливості») і поділяє право на природне і волевстановлене. Гроцій розглядає право в трьох аспектах, як **суб'єктивне право, як систему відносин приватного і публічного характеру і як систему загальнообов'язкових норм**.

Джерелом **природного права** є природа людини. На відміну від інших істот людина наділена розумом, мовою, прагненням до спілкування, яке можливе лише за умов дотримання всіма учасниками суспільних відносин певних правил поведінки. Отже, «мати природного права — сама природа людини», яка породжує вічні, незмінні, незалежні від волі людини **норми поведінки**: утримання від зазіхань на чуже майно, по-

¹ **Гроцій Гуго де Гроот** мав унікальні здібності: в 11 років від вступив до Лейденського університету, а в 15 років одержав ступінь доктора права в Орлеанському (Франція) університеті, посідав державні посади в республіці, але став жертвою боротьби політичних партій і був засуджений до довічного ув'язнення. Емігрував до Франції, де написав відому книгу «Про право війни і миру, три книги, в яких пояснюється природне право і право народів, а також принципи публічного права» (1625). Пізніше вчений оселився у Швеції. Йому належить більше 90 робіт з юридичних, історичних і філологічних наук.

вернення чужої речі власникові, відшкодування отриманої з неї вигоди, виконання зобов'язань, відшкодування збитків винною особою, а також притягнення до відповідальності правопорушників. Існування природного права не суперечить волі Бога, оскільки він є творцем людини і всіх її властивостей. Тому природне право «є велінням розуму, та або інша дія якого, залежно від його відповідності самій розумній природі, визнається або морально ганебною, або морально необхідною». Гроцій відмежовує юриспруденцію від політики, оскільки **предметом права** є справедливість, а **предметом політики** — корисність і доцільність.

Волевстановлене право в свою чергу поділяється на **божественне і людське**. Джерелом **божественного права** є воля Бога, але при цьому воно не збігається з природним правом. Бог, на думку Гроція, не встановлює нічого, що суперечить природному праву, але може обмежувати сферу дозволеної поведінки. Божественне право за своїм змістом збігається з християнською моральністю, яка «встановлює для нас більш високу чистоту, ніж може вимагати природне право». Отже, божественне право як система релігійно-моральних норм існує незалежно від позитивного (людського) права.

Людське право — це право внутрішньодержавне і міжнародне (права народів). Його джерелом є угода між людьми, народами і державами, яка надає йому загальнообов'язковості. Оскільки матір'ю природного права є природа людини, то матір'ю «внутрішньодержавного права є зобов'язання, взяте за взаємною згодою, яке набуває сили від природного права, тому природа може вважатися ніби прародителькою і внутрішньодержавного права».

Людське право пов'язане з користю й інтересами тих, хто його встановлює: «користь стала поштовхом для виникнення внутрішньодержавного права, отже, ті особи, хто пропонує закони іншим, зазвичай тим самим переслідують певну користь або, принаймні, повинні її переслідувати». Це стосується і міжнародного права, норми якого встановлюються «в інтересах не кожного об'єднання людей окремо, а в інтересах великої сукупності таких об'єднань». Разом із тим, Гроцій не протиставляє природне право, що втілює справедливість, людському праву, яке пов'язане з корисністю, а, навпаки, вважає, що вони взаємодоповнюють один одне і виступають як єдина нормативна система, що втілює і корисність, і справедливість.

Виникнення права дає людям і народам відчуття спокою, безпеки і впевненості в майбутньому, тому люди прагнуть жити відповідно до загальних правил незалежно від їх безпосереднього джерела — розумної природи людини або угоди між людьми. *«Немає такого суспільного союзу, що міг би перебувати в безпеці без права»,* — вважає Гроцій. Отже, здавалося б, що правові приписи повинні виконуватися без примусу, оскільки, неможливо примушувати людей дотримуватися справедли-

вості. Водночас, позитивне право передбачає застосування примусу і навіть неможливе без нього: «... право позбавлено сили для втілення своїх приписів в життя», тому носієм такої сили повинна бути держава.

Договір про утворення держави є вихідним положенням теоретичної концепції Гроція про сутність держави. Він передбачає існування додержавного природного стану суспільства, що характеризується простотою відносин, спільністю майна, взаємодопомогою. Але з виникненням приватної власності в суспільстві загострювалися протиріччя, і навіть укладання договору про поділ власності не гарантувало порядок і безпеку, тому люди дійшли згоди про утворення держави «не за божественним велінням, а добровільно, переконавшись в безсиллі окремих роздрібнених сімейств протидіяти насильству». Метою держави є досягнення загального блага і забезпечення дії права у спілкуванні між людьми, а не служіння корисливим інтересам будь-кого. **Держава** є «*досконалим союзом вільних людей, який укладений заради дотримання права і загальної користі*», вважає Гроцій і характеризує її такими ознаками: «наявність власних законів, судів і посадових осіб». Сфера діяльності держави обмежена публічними справами, в приватні справи вона може втручатися «лише тією мірою, в якій це необхідно для підтримання громадського спокою».

Державна влада є суверенною, тобто це «така влада, дії якої не підпорядковані іншій владі і не можуть бути скасовані чужою владою на її розсуд». На думку Гроція, існує два носія суверенітету — у загальному й власному розумінні. «Загальним носієм верховної влади є держава як досконалий союз, а носієм верховної влади у власному розумінні є «одна або кілька осіб, згідно із законами і вдачами того або іншого народу». Суверенітет, як ознака верховенства і неподільності державної влади, не залежить від зміни правителів і форм правління, тому що джерелом влади є народ, а носієм — правителі. «Адже римський народ був тим самим при царях, при консулах і при імператорах», — пише Гроцій.

Правитель не має права відчуження влади і державної власності; його влада обмежується присягою, яку він дає підданам, і законами держави, що є обов'язковими для правителя як для приватної особи; якщо государ позбавлений можливості виконувати свої обов'язки, то «регентство належить тим, кому воно доручено основним державним законом, або згодою народу», а у разі смерті монарха або припинення династії влада повертається народу.

Г. Гроцій вважає, що будь-який народ вільний коритися кому завгодно і на будь-яких умовах. У зв'язку з цим «той або інший правопорядок доцільно оцінювати не з огляду на переваги його форми, у чому судження людей можуть розходитися, відповідно до волі людей». Причому сам факт обрання правителя народом не спростовує принцип верховенства його влади. Гроцій ілюструє це твердження звернення імператора Валентиніана до його солдатів: «Обрати мене вашим імператором, солдати, було у вашій владі, але після того, як ви мене обрали, те, що ви вимагаєте, залежить не

від вашої, а від моєї сваволі. Вам як підданим слід коритися, мені ж слід вирішувати, як діяти». Гроцій розглядає і той аргумент, що «всякий уряд засновується заради тих, ким керують, а не заради тих, хто керує». Він погоджується з думкою, що метою держави є користь підданих, але «опіка, встановлена заради підопічних, є правом і владою над останніми».

Разом із тим суверен має діяти відповідно до природного права і Божих заповідей, а піддані не повинні виконувати накази, які суперечать природному праву. Більш того, «усі за природою мають право на опір заповідянню насильству». Проте краще переносити образи, що заповідяні верховною владою, ніж опиратися їй. Опір можливий лише у виняткових випадках, коли йдеться про життя і смерть. За загальним правилом, «громадянська війна гірше незаконного правління». Тому краще, коли громадяни не переймаються загальними справами, а залишають це правителям.

Г. Гроцій визначає **війну** як стан боротьби за допомогою сили. На його думку, війни не заборонені правом ні божественним, ні природним, ні міжнародним. Кожна «жива істота після свого народження піклується про самозбереження і власний добробут... і прагне уникнути загибелі або того, що може призвести до її загибелі». Тому захист себе і свого права за допомогою сили за певних обставин цілком виправданий. Беззастережно забороняється лише насильство, що порушує права інших осіб. Це стосується як держав, так і приватних осіб. Державами ведуться **публічні війни**; приватними особами — **приватні**, це виправдується тим, що «за природою кожен є захисником свого права, для чого нам і надані руки». Однак право на ведення приватної війни обмежується після створення держави і встановлення судової влади. Тоді набуває сили принцип, що ніхто не може бути суддею у своїй власній справі. «І незважаючи на те, що державні суди встановлені не природою, а людською волею, вони незрівнянно досконаліше утворень природи і придатніше для спокою людей» — пише Гроцій. Лише у випадках, коли неможливо звернутися за судовим захистом, людина може використовувати своє природне право на самозахист.

Публічні війни ведуться за рішенням верховної влади у відносинах, «де відсутня або припиняється дія судової влади». Вони можуть вестися як проти інших держав, так і проти приватних осіб. Справедливою причиною війни може бути тільки правопорушення, що є підставою для судового позову.

Справедливі війни ведуться для самозахисту, повернення майна і покарання винних. Водночас Гроцій вважає, що «необхідно попередити можливість помилки, щоб ніхто не подумав, якщо є достатні правові підстави, то необхідно негайно ж починати війну, або, що це, принаймні, завжди дозволено. У більшості випадків набагато краще і вірніше не скористатися своїм правом. Узагалі мир завжди краще війни. А якщо війна почалася, то потрібно пам'ятати що в будь-якому разі кінцева мета війни — мир, тому і вестися вона повинна по можливості гуманними способами при дотриманні меж «права і сумління».

Таким чином, Гроцій започаткував раціоналістичну філософію права і послідовно розкрив теорію природного права, дію якого поширив не лише на природні явища, але й на суспільство і державу.

§ 2. Розробка природно-правової теорії Б. Спінозою

Бенедикт (Барух) Спіноза (1632–1677)¹, нідерландський філософ і політичний мислитель, запропонував оригінальне вчення про суспільство, державу, право та інші соціальні інститути, що розвиваються за законами, які походять від законів природи. Спіноза виходить з ідеї суворої законмірності, причинної обумовленості явищ природи і вірить у величезні можливості людського розуму, за допомогою якого людина набуває знання про дійсність, що її оточує, в тому числі про право і державу.

Нідерландський мислитель був прихильником доктрини природного правової і договірної походження держави. Закон в абсолютному значенні це те, що змушує кожного індивіда, всіх або кількох діяти певним чином і залежить або від природної необхідності, або від людського бажання. **Природне право** — це природна необхідність, яка визначається самою природою або її частиною. **Позитивне право** залежить від волі людей, які встановлюють його для того, щоб жити якомога безпечніше і краще.

Під правом, писав Спіноза, я розумію не що інше, як правила природи для кожного індивідуума, згідно з якими ми розуміємо кожну людину природно-визначеною до її існування і діяльності. Природа, що розглядається в абсолютному значенні, має верховне право на усе, що підпадає під її владу, тобто право природи поширюється так далеко, як далеко поширюється її міць. Отже, «кожен індивідуум має стільки права, скільки міцності».

Люди прагнуть досягти благ або будь-якої користі не за велінням розуму, а керуючись переважно афектами. Тому *жодне суспільство не може існувати без сили і влади, а отже, і без законів, що зменшують і стримують пристрасті і неприборкані поривання людей.*

В умовах **державного стану** панувало індивідуальне свавілля, через що люди не могли вважати себе в безпеці. Поступово формувалися умови для переходу людей до державно-організованого суспільства. Мотиви даного вибору були різними: безпека, прагнення до взаємодопомоги і добробуту, розподіл праці тощо.

Індивідуальна роздробленість погано забезпечувала природне право, тому люди об'єдналися в державно-організоване суспільство (державу).

¹ **Спіноза Бенедикт (Барух)**, народившись у заможній єврейській родині, з волі батька займався комерційною діяльністю, але за відхід від іудаїзму був відлучений від Амстердамської єврейської громади і у 24 роки почав заробляти на життя важкою фізичною працею, не полишаючи занять різними науками. Його політико-правові погляди містяться в таких роботах, як «Богословсько-політичний трактат», «Політичний трактат», «Етика, доведена геометричним методом».

Держава, таким чином, є продовженням природного права, але вже іншої якості — не окремого індивіда, а їх об'єднання, тому в державі природне право не припиняється, а лише змінює форму вираження. При цьому Спіноза застерігає: **люди ніколи не передають державі абсолютно усі права**, відповідно всю силу і міць. У державі кожен індивід зберігає за собою багато своїх прав, що залежить тільки від його волі.

Поява держави не випадковість, а закономірний розвиток суспільства. **Для того щоб жити безпечніше і краще, люди повинні були укласти угоду**, відповідно до якої в державі вони набувають колективних прав. Право верховної влади, за Спінозою, є природним правом, що визначається не міццю кожного окремого індивіда, а міццю народу, який керується єдиним духом, тобто як окрема людина в природному стані, так само тіло і дух усієї верховної влади має стільки права, скільки міцності. Через що кожен громадянин тільки тоді діє відповідно до права і володіє будь-чим, коли це схвалюється державою.

У державно-організованому суспільстві людям за велінням влади доводиться робити те, що здавалося б, суперечить їх розуму, але це компенсується тими благами, що надаються людині в державі. Адже вибирати з двох негарздів менше — це також один із законів розуму.

Сфера діяльності держави є значною, але не безмежною. На думку Б. Спінози держава повинна діяти в межах права. *По-перше*, та держава буде найбільш правомочною, яка додержується приписів розуму і на-правляється ним. Правомочність держави визначається міццю народу, який керується єдиним духом, що можливо за умов, коли держава буде прагнути до загальної користі.

По-друге, піддані настільки підлеглі праву, наскільки вони бояться його погроз або поважають громадянський стан. Отже, усе те, що не може виконуватися за допомогою погроз і покарань, не належить до права держави. Наприклад, людину не можна примусити повірити у те, що частина більше цілого, що Бога не існує, що людина повинна свідчити проти себе тощо.

По-третє, до права не належить те, що викликає обурення більшості. Право і міць держави зменшуються настільки, наскільки вони виходять за ці межі. Таким чином, інстинкт самозбереження, що властивий не лише державі, але і будь-якій частині природи, є кращою гарантією проти порушення соціальної рівноваги.

Спіноза раціонально підходить до визначення **закону**, під яким розуміє свободу, рівну для усіх, яка повинна бути розумною і спрямованою на загальне благо: «свобода і розум — одне й те саме. І тільки розумна свобода може бути по справжньому вільною». Закони в кожній державі повинні бути такими, щоб люди відчували не стільки страх, скільки надію на будь-яке благо, якого більше за все бажають. Тоді кожен охоче виконуватиме свої обов'язки. Закон, на думку Спінози, повинен мати

межі своєї дії. Хто бажає усі суспільні відносини регулювати законами, той скоріше збудить пороки, ніж виправить їх. Наприклад, розкіш, скнарність, заздрість, пияцтво — є пороками, але забороняти їх законом не можна. Це ж стосується і свободи думки.

Умовою життя в державно-організованому суспільстві є повне підпорядкування людини державі. Таке розуміння держави засноване на тлумаченні права, сутність якого, за Спінозою, полягає в тому, що **право є ніби духом держави, якому всі повинні слідувати**. Тому тільки верховна влада має право вирішувати, що добре, а що зле, що справедливо, а що ні. Виключно верховній владі належить право видавати закони, тлумачити їх у кожному окремому випадку і вирішувати: чи відповідає певна подія праву.

На думку Спінози, держава обов'язково повинна нести відповідальність за свою діяльність. Якби держава не була підпорядкована ніяким законам або правилам, то на неї варто було б дивитися не як на природну річ, а як на химеру. Отже, держава вчиняє злочин, коли робить або терпить те, що може бути причиною її загибелі. Держава, щоб бути повноправною, зобов'язана зберігати основи поваги і страху, а якщо ні, то вона перестає бути державою.

Б. Спіноза віддає перевагу **демократичній державі** перед іншими формами, оскільки вона є найбільш наближеною до свободи, яку природа надає кожному. У демократичній державі кожен переносить своє природне право не на іншого, позбавивши себе права голосу у майбутньому, а на велику частину всього суспільства, одиницею якого він є. Демократія є найкращою формою правління, тому що, по-перше, в демократії усі без винятку підпорядковані національним законам; по-друге, демократія найбільш природно наближається до свободи; по-третє, демократія найкраще забезпечує мир і безпеку громадян.

Мислитель критикує абсолютну монархію, де панують рабство, варварство і порожнеча, що не можна назвати миром. На його думку, воля монарха повинна бути обмежена волею народу за допомогою системи установ на чолі з урядом, через яку народ може брати участь у реалізації влади.

Найбільш розумною формою держави, на думку Спінози, є **республіка**, оскільки саме в ній «найменше можна чекати безглуздостей». Держава створюється для вирішення конкретних справ, таких як видання нових законів, регулювання питань віри, вирішення спорів між громадянами, проблем війни і миру тощо.

Таким чином, Спіноза і Гроцій розробили нові політико-правові доктрини, засновані на раціоналізмі, — теорію природного права і суспільного договору, послідовно розкриваючи ознаки народного суверенітету, правових основ міжнародних відносин, визначення меж державної влади, гарантій природних прав людини, принципів парламентаризму і демократії.

Розділ 9

Політичні і правові вчення в Англії XVII ст.

§ 1. Основні напрямки англійської політико-правової думки

Англійська буржуазна революція суттєво вплинула на різні верстви суспільства, її учасниками були: міська буржуазія, джентрі, селянство, дворянство, верхівка англійської церкви. Однією з вимог буржуазної революції було «очищення» (англ. *pure* або лат. *rigus* — чистий) англійської церкви від залишків католицизму, тому її прихильників називали **пуританами**. Поряд з релігійними ідеями популярності набули теорії природного права і договірного походження держави.

Провідною політичною силою революції були **індепенденти** (англ. *independence* — незалежні). Їх релігійно-політичні гасла вимагали: повної незалежності і самоврядування для кожної громади віруючих, ліквідації централізованої і підпорядкованої монарху англійської церкви, абсолютної віротерпимості і свободи совісті. Їх політичні вимоги відрізнялися помірністю: визнаючи переваги республіки, індепенденти підтримували ідею встановлення конституційної монархії.

Найбільш яскравим виразником ідеології індепендентів був англійський поет, політичний діяч **Джон Мільтон** (1608—1674)¹, який обстоював **природні права людини**, наголошуючи, що **народ**, який на основі «суспільної згоди з метою захисту загального блага створив державу, є **єдиним джерелом і носієм влади**. Народ доручив владу правителям, королям, сановникам і підпорядковує їх законам. І якщо вони порушують законодавчі приписи і ухиляються від своїх обов'язків перед народом, то через своїх представників у палаті общин парламенту народ може притягти таких правителів до відповідальності.

З погляду Мільтона, **республіка** з цензовим виборчим правом має беззаперечні переваги порівняно з іншими політичними формами. У республіці найбільше забезпечується право на свободу совісті, думки, слова, повніше використовуються можливості впливати на управління державою.

¹ **Мільтон Джон** – англ. поет, публіцист народився в Лондоні, після закінчення Кембріджського ун-ту багато подорожував, займався самоосвітою. У період революції присвятив низку своїх творів обґрунтуванню політичних програм індепендентів «Про державу королів і сановників», «Захист англійського народу проти Салмазія» тощо).

Якщо індепенденти фактично домагалися для буржуазії і нового дворянства влади, визволення від кайданів феодалізму, то *левелери* (від англ. levelers — зрівняння) виступали за продовження революції, прийняття демократичної конституції і проголошення республіки.

Ідеологом левелерів був **Джон Лільберн** (1614—1657)¹, який вважав, що влада народу є первинною, верховною і суверенною. На його думку, «уся влада споконвічно і за своєю сутністю походить від народу, і його згода, що виражена через представників, — єдина основа всякого справедливого правління». Левелери виділяли *природжені права людини*, ототожнюючи їх з природним правом. Це — безпечні умови життя, свобода особистості, свобода слова, совісті, друку, торгівлі, рівність перед законом і судом, звільнення від військової служби. До природного права Лільберн відносив і приватну власність, але виступав проти станових відмінностей і привілеїв.

Держава створюється угодою людей «для доброї користі і блага кожного». Отже, народ створює таку державу, де це благо гарантовано, а правителі лише здійснюють управлінські функції за згодою народу. Левелери розробили проект *конституції Англійської республіки* — «Народну угоду». Їх основними положеннями були: народне представництво, надання виборчих прав англійцям з 21 року, закріплення права обирати шерифів, суддів та інших посадових осіб. Відстоюючи принцип законності, Лільберн підійшов до ідеї поділу влади: «нерозумно, несправедливо і згубно для народу, щоб законодавці були одночасно і виконавцями закону», парламент не може здійснювати і правосуддя.

У ході революції активно обговорювалося питання про співвідношення свободи і власності, радикальне вирішення якого запропонували *дідери* (англ. digger — копач). Спочатку вони засуджували не тільки монархію, але і весь суспільний устрій Англії, заснований на майновій нерівності і приватній власності. Сподіваючись на силу проповіді і власного прикладу, вони в 1649 р. на пагорбі св. Георгія створили комуну і стали спільно розкопувати общинні землі. Лідером руху був **Джерард Уїнстенлі** (1609—1660)², який першим визначив, що справжня республіканська свобода полягає у вільному користуванні землею. Справжня свобода існує там, де людина одержує їжу і засоби для підтримання життя.

¹ **Лільберн Джон** англ. політичний діяч, під час громадянської війни проходив службу під командуванням Кромвеля в збройних силах парламентської армії. У своїх памфлетах і петиціях висловлював ідеї левелерів. Після судового переслідування емігрував до Ірландії, де продовжив публіцистичну діяльність з критикою непослідовності дій Кромвеля. Найвідомішими його памфлетами були «Захист природженого права Англії», «Нові кайдани Англії».

² **Уїнстенлі Джерард** народився в невеликому містечку Ланкаширі, комерційну освіту набув у Лондоні, де і розпочав власну торговельну діяльність, але з часом збанкрутував і надалі працював за наймом. Широковідомий як автор конституційного проекту «Закон свободи» та низки памфлетів про спільність майна, обов'язковість праці та справедливий розподіл її результатів.

Програма заходів революційної влади з метою створення майбутньої соціалістичної республіки викладена в його конституційному проекті «*Закон свободи*» (1652). Вперше в історії соціалізму Уінстенлі визначив необхідність перехідного періоду від суспільного ладу з приватною власністю до суспільного ладу, заснованого на спільності майна. Найкращою формою правління такого суспільного ладу є *республіка*, створена в результаті виборів з обмеженням виборчих прав багатіїв. Завданням нової влади є передача земель (общинних, церковних, королівських) народу, і створення комуни, де, використовуючи закони шляхом виховання, підготувати умови для повного викорінювання приватної власності, грошей і найманої робочої сили. Після цього з'явиться «справжній республіканський лад» і набере сили нова *конституція* Англії. На чолі держави — *парламент*, який щорічно переобирається чоловіками, які досягли 20 років. Прийняті парламентом закони обговорюються народом і можуть відхилитися. Посадові особи обираються на один рік. Держава не лише охороняє громадський порядок, але і управляє народним господарством. Ідеї дігерів набагато випередили час: у цьому слабкість їх руху й утопізм проектів.

§ 2. Вчення Т. Гоббса про державу і право

Особливу позицію займав прихильник абсолютизму англійський філософ і політичний мислитель **Томас Гоббс** (1588—1679)¹, який у своїй роботі «*Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської*» прагнув перетворити вчення про державу і право на точну науку, подібну геометрії, «фігури і лінії якої ніхто не заперечує».

У основі політико-правового вчення Гоббса — своєрідне уявлення про природу і пристрасті людини. Він стверджує, що споконвічно всі люди створені рівними щодо фізичних і розумових здібностей і кожен має однакове «право на все». Але людина є істотою егоїстичною, жадібною і честолюбною, її оточують заздрісники і вороги. Звідси фатальна неминучість «*війни всіх проти всіх*», що є «*природним станом роду людського*».

До того ж людині властиві страх, інстинкт самозбереження і розум. Саме вони дають перший імпульс процесові подолання природного стану і підказують шляхи (умови) досягнення мирного співіснування. Ці умови є приписами природного розуму, які Гоббс називає **природними законами**. Головний природний закон вимагає **прагнути до миру і слідувати йому**. Другий природний закон вимагає від кожного відмовитися від своїх прав тією мірою, в якій цього вимагають інтереси миру і самозахисту. Третій

¹ **Гоббс Томас** – син священника, випускник Оксфорду, своє життя присвятив науці. До основних творів Гоббса належать трилогія під загальною назвою «Основи філософії» (ч. I «Про тіло» (1655), ч. II «Про людину» (1658), ч. III «Про громадянина» (1641)) і «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і цивільної» (1651).

закон вимагає виконання зобов'язань, що виходять з укладених договорів. У цьому джерело і основа справедливості. Крім зазначених трьох законів існує ще 16 природних (незмінних і вічних) законів, серед яких дев'ятий закон — заперечує гординю, десятий — заперечує марносластво, одинадцятий — стверджує неупередженість, шістнадцятий — необхідність підпорядкування арбітражу («у випадку суперечки сторони повинні підкорити своє право рішенню арбітра»). Усі ці закони поєднує загальне правило: «не роби іншому того, чого ти не бажаєш, щоб було зроблено тобі».

Але природні закони встановлюють лише свободу робити або не робити будь-що. Перетворити їх на безумовний імператив поведінки може тільки сила — **позитивний закон**: припис робити або не робити будь-що. Гарантом миру і реалізації природних законів є **абсолютна влада держави**, яка шляхом видання громадянських законів забезпечує їх виконання. Мета законів у тому, щоб подібно огорожі визначити правильний напрямок дій людей.

Для того щоб покінчити зі станом «війни всіх проти всіх», люди шляхом взаємної згоди відмовляються від природного права «робити усе для самозбереження» і передають його окремії людині або зборам людей (представникам). Так виникає **держав**, як єдина особа, що виникла шляхом взаємного договору між величезною кількістю людей, для того щоб ця особа могла використовувати силу і засоби всіх так, як вважає за необхідне, для їх миру і загального захисту.

Спочатку джерелом влади Гоббс вважав договір між підданими і правителем, що не може бути розірваний без згоди сторін. Однак у ході революції спостерігалось чимало фактів порушення королем узятих зобов'язань. І тоді Гоббс сформулював інше поняття суспільного договору — кожного з кожним, де правитель узагалі не бере участі, тому його згода на розірвання договору не обов'язкова. У такий спосіб були вилучені підстави для розірвання договору. Уклавши суспільний договір і перейшовши в громадянський стан, індивіди втрачають можливість змінити обрану форму правління, звільнитися з-під дії верховної влади. Їм забороняється протестувати проти рішень суверена, засуджувати його акції.

Т. Гоббс розрізняє держави залежно від шляхів виникнення. Держави, що з'явилися в результаті добровільної угоди, він відносить до встановлених (політичних держав), а ті держави, що з'явилися в результаті захоплення силою, — до набутих. Перевагу віддає встановленим. Він визначає **три форми держави**: монархію, народоправство і аристократію, що відрізняються залежно від придатності реалізувати мету, заради якої вони встановлені. Найкращою формою правління вважає необмежену монархію, оскільки «право спадкування надає державі штучне вічне життя». Але **мета держави** — безпека громадян досягається не лише при абсолютній монархії: «Там, де відома форма правління вже встановилася, не доводиться розмірковувати про те, яка з трьох форм правління є найкращою, завжди необхідно вважати найкращою існуючу».

У будь-яких формах держави влада суверена є завжди **абсолютною, необмеженою**, міцною настільки, наскільки це взагалі можливо собі уявити. Суверен нічим не обмежений, у тому числі громадянськими законами. Він сам видає і скасовує їх, оголошує війну й укладає мир, судить і милує, призначає посадових осіб тощо. Його прерогативи неподільні і невідчужувані. «Поділяти владу держави — означає руйнувати її, тому що поділені влади взаємно знищують одна одну». Влада суверена є фактично монополією на життя і смерть своїх підданих. «Свобода підданих полягає в свободі робити те, що не зазначено в домовленостях з владою, — писав Гоббс. —... Суверен, таким чином, має право на усе з тим лише обмеженням, що, як підданий Бога, він зобов'язаний дотримуватися природних законів».

Абсолютна влада, на думку Гоббса, належить до сфери публічного, політичного права. У народу стосовно верховної влади є тільки обов'язки і немає прав, і тому вона не може бути знищена людьми, які погодилися її встановити. Однак у галузі приватного права піддані мають широкі правові ініціативи, систему прав, свобод і гарантій.

Відсутність прав у народу щодо суверена Гоббс тлумачить як правову рівність людей в їхніх взаємних відносинах, що гарантує король: непопущність договору, захист у суді, рівні податки, забезпечення приватної власності. Розмірковуючи про відносини підданих між собою, він обґрунтував низку правових гарантій: право на судовий захист, встановлення суду присяжних, призначення покарання відповідно злочині тощо.

На думку Гоббса, громадянським правом для підданих є ті правила, які держава усно, письмово або за допомогою інших достатньо зрозумілих знаків своєї волі наказує використовувати в суспільних відносинах.

Гоббс стверджував, якщо влада втрачає здатність гарантувати безпеку підданих, заради чого вона і була створена, то вона втрачає і право на їхню вірність, тоді (як виняток) народ має право на опір несправедливій владі, яка ніколи не може бути виправдана.

Таким чином, Т. Гоббс у своїх працях продовжив розвиток ідей про людську природу, якій властиві пристрасті та розум, обґрунтував значення природних законів як джерел природного і публічного права. Політико-правовим ідеалом Гоббса було громадянське суспільство, в якому поєднуються необмежена влада монарха в публічній сфері і гарантовані права підданих у приватних відносинах.

§ 3. Вчення Дж. Локка про право і державу

Політико-правові ідеї буржуазно-демократичної революції теоретично обґрунтував англійський філософ **Джон Локк** (1632—1704)¹, вико-

¹ **Локк Джон** народився в родині адвоката, закінчив Оксфорд, викладав грецьку мову. Особливий інтерес проявив до медицини і зрештою написав трактат «Про медичне мистецтво». Подорожував по Європі і, повернувшись до Англії після «Славної революції» 1689 р., написав кілька праць: «Досвід про людське розуміння», «Два трактати про правління», «Послання про віротерпимість»; «Думки про виховання» та ін.

ристовуючи теорію природного права і суспільного договору для визначення найважливіших принципів громадянського суспільства.

За Локком, до появи держави люди перебували в природному стані, що характеризується «повною свободою дій щодо розпорядження своїм майном і особистістю», де панує «стан рівності, при якому будь-яка влада і будь-яке право є взаємними, ніхто не має більше за іншого». Кожен має природні права, до яких належить право приватної власності, право на індивідуальність, право на власну працю та її результати. Власність, за Локком, те, що людина здобула з предметів, створених і наданих їй природою, поєднала зі своєю працею, є таким що їй невід'ємно належить і тим самим робить це її власністю.

У природному стані усі люди рівні, вільні і наділені власністю, там панує мир, доброзичливість, безпека. Природне право забезпечує режим суспільних відносин, коли кожен охороняє свої інтереси. Але в додержавному суспільстві немає належних гарантій, визнаних суддів, відсутня невідворотність покарання. До того ж немає однакового тлумачення природних законів, тому що «закон природи є неписаним законом і його ніде не можна знайти, крім свідомості людей».

Тому з метою гарантування природних прав люди відмовилися від самостійного їх забезпечення й уклали **суспільний договір**, гарантом якого стала **державна** — *сукупність людей, які об'єдналися в одне ціле під егідою встановленого ними загального закону і створили судову інстанцію, яка уповноважена улагоджувати конфлікти і карати злочинців. Держава створюється для досягнення «великої і головної мети»* — політичного партнерства, коли кожен може реалізувати свої громадянські права (право на життя, здоров'я, свободу, приватну власність тощо). Вона має право видавати закони, використовувати силу суспільства для їх забезпечення, відати відносинами з іншими державами. При цьому Локк акцентує увагу на взаємній згоді людей: «будь-яке мирне утворення держави мало у своїй основі згоду народу».

Громадяни точно визначають той обсяг повноважень, що передають державі. На відміну від Гоббса, Локк вважає, що право на життя, володіння майном, свободу і рівність людей є не відчужуваними. Саме ці невідчужувані цінності є **межами державної влади**, переступити які нікому не дозволено. За інших умов, а також у разі тиранічного правління народ вправі «переглянути угоду».

На думку Локка, головна небезпека свободи людей криється в привілеях влади. Абсолютна монархія — один з випадків вилучення носія влади з-під влади закону. Абсолютна монархія — завжди тиранія, тому що немає ніяких гарантій природних прав, оскільки над нею немає законів. А це порушує головний принцип: «Для жодної людини, яка перебуває в громадянському суспільстві, не може бути винятку із законів цього суспільства».

Гарантією політичної свободи є **рівний, загальнообов'язковий, постійний закон і поділ влади**.

Обстоюючи режим законності, Локк наполягав на положенні: хоч хто б мав верховну владу, йому необхідно «правити згідно з встановленим постійним законом, проголошеним народом і відомим йому, а не шляхом імпровізованих указів». При цьому закони повинні виконуватися. Така позиція Локка передбачала ідею **«правової держави»**.

Реалізація «головної і великої мети» неодмінно вимагає, за Локком, щоб публічно-владні повноваження держави були чітко розмежовані і поділені між різними органами. Вища (але не абсолютна) влада належить **законодавчому (представницькому) органу**, що обирається народом і відповідальний перед ним. До цієї влади Локк відносив і діяльність суддів (відповідно до англійського права, одним з його джерел є судова практика). Законодавчий орган не повинен довго засідати, інакше виникає спокуса створити вигідні для себе закони. Виділяє Локк і **федеративну владу**, яка відає правом війни і миру, правом брати участь у коаліціях і союзах, так само як і правом вести справи з усіма особами і об'єднаннями поза межами держави.

Виконавча влада (уряд на чолі з монархом) не має права видавати закони. Монарх може розпустити парламент, накласти вето, має право законодавчої ініціативи, але не має права перешкоджати скликанню парламенту. Порушення цього правила є підставою до зміни монарха. На думку Локка, першим і основним позитивним законом усіх держав є встановлення законодавчої влади; так само першим і основним природним законом, якому повинна підкорятися сама законодавча влада, є збереження суспільства і кожного члена суспільства.

Будь-яка **форма державної влади**, за Локком, повинна визначатися суспільним договором і мати належну «структуру правління». Розуміючи, що ідеальних форм не буває, він припускав можливість появи деспотичної влади і тоді **народне повстання** буде цілком правомірним.

Таким чином, учення Локка суттєво вплинуло на подальший розвиток політичної ідеології. Найбільше поширення мали його ідеї щодо природних невідчужуваних прав людини, поділу влади, приватної власності тощо. Локк вважається одним із засновників лібералізму, першим серед теоретиків парламентаризму і правової держави.

Політико-правова думка в роки перших буржуазних революцій формувалася зусиллями багатьох мислителів, важливе місце серед яких посідають *Томас Гоббс* і *Джон Локк*, головним підсумком їх діяльності стало формування теорії природного права, обґрунтування загальної правової рівності людей, введення в політико-правову теорію ідеї договірного походження держави, переліку природних прав і свобод людини, гарантій політичної свободи громадян.

Розділ 10

Проблеми державності і права в Україні і Росії XVI–XVII ст.

§ 1. Політико-правова думка польського періоду в Україні

Видатним мислителем першої половини XVI ст., чії твори були досить популярними в Європі, був перший вітчизняний політолог, український і польський публіцист **Станіслав Оріховський-Роксолан** (1513–1566)¹. У своїх творах «Напучення польському королеві Сигізмунду-Августу» (1543 р.), «Про природне право» та ін. він, як і більшість гуманістів того часу, розглядав **історію** не як промисел божий, а як *діяльність людей в історичному процесі, дійсних творців історії*. На його думку, людина рівна з Богом і в співробітництві з іншими розумними людьми може встановити справедливість на Землі.

С. Оріховського по праву можна вважати одним з перших європейських прихильників **концепції суспільного договору**. У «Напученні» він писав: королівська влада походить не від Бога, а є результатом угоди між людьми, добровільно слухняних королю. Причина виникнення держави — вроджена потреба людей у взаємодопомозі, їх приязні. Владу королю дає народ. Його обов'язок — турбота про підданих, їх захист. Влада повинна спиратися не на страх, а на повагу і любов підданих, без чого немає сильної державної влади.

Держава, зазначає мислитель, — *зібрання, союз громадян, об'єднаних узгодженим правом і загальною вигодою, де щастя народу є вищим правом*. Як і у Цицерона, в нього держава є правовим утворенням.

Мета держави — гарантія прав і користі кожного індивіда. І держава, і індивід мають взаємні зобов'язання. Обов'язок останнього — піклуватися про інтереси суспільства і держави.

С. Оріховський засуджував теологічну теорію **походження** влади, вважав **неприпустимим підпорядкування світської влади духовній**,

¹ **Оріховський Станіслав** (Роксолан, Русин) народився в с. Оріховці Перемишлянської округи в родині шляхтича і православної українки. Навчався в Краківському, Віденському ун-тах, слухав курси лекцій у Віттенберзькому, Падуанському, Болонському ун-тах. Вів активну пропаганду ідей гуманізму й античної спадщини, за що його часто називали «русинським Демосфеном», «сучасним Цицероном». Найбільш відомі в Європі твори Оріховського «Про турецьку загрозу», «Відступництво Риму», «Напучення польському королеві Сигізмунду-Августу».

як і змішання їх функцій. Повчав короля: його влада не поширюється на церкву, а сфера впливу єпископа повинна обмежуватися стінами собору. Вибори єпископів — турбота короля.

Основний зміст напучень королю:

1. **Не всяка людина здатна здійснювати владні повноваження**, але тільки та, що прагне до правди і справедливості, до того ж сама вміє вчитися. Державне управління буде варварським, якщо ті, хто його реалізують, не поважають знань, ігнорують науку про правду і справедливість, тобто про право. Розум і знання — головні властивості правителя, стражі нашої душі.

2. Якщо для Арістотеля найкращою вважалась Афінська політія, то для Оріховського **зразковою формою держави була «Польська політія»** з її республіканським ладом. У ній забезпечені особиста свобода, політичні й юридичні права повноправних громадян — шляхти.

3. **Король**, повчав Оріховський, — верховний суб'єкт Польської політії, управління якого залежить від його оточення. «Потрібно дивитися, з ким живеш, — пише він у «Напученні». — Хто не гідний короля? Відповідаю: ті, хто завжди хвалять». А хто гідний? Ті, відповідає публіцист, хто іноді засуджує короля, вказує на його помилки. На першому місці у короля, правителя повинні бути справи не особисті, а суспільні.

4. «Що в державі більше: закон чи король?» — порушує гостре питання Оріховський. І доводить: **закон у державі вище короля**, адже король обмежений законом. Саме закон є «правителем вільної держави», але правителем «мовчазним, глухим, сліпим». Він не може кого-небудь вислуховувати, його не можна умовити. Тому король повинен робити лише те, що велить закон. Для нього важливо довести підданам: у державі править закон.

5. У короля дві фортеці, повчає Оріховський: справедливість і віра. Вони втілені в праві. **Право захищає свободу**. Вона зумовлена природним правом, є природною властивістю людини, тому що особистість може реалізувати себе тільки завдяки свободі. Реальна свобода громадян можлива лише за рахунок правових регламентацій влади. **Закон — душа і розум держави**. Закони повинні відповідати принципам природного права і змінюватися у випадку невідповідності їм.

6. Як необхідний засіб забезпечення верховенства закону, засновано на даних природою правах людини, Оріховський обґрунтовує необхідність чіткого **поділу влади в державі**. За запропонованою ним схемою, ідеальною для Речі Посполитої, король здійснює **виконавчу** владу, що реалізує закони й обмежена ними. Становий представницький двопалатний орган (Сенат і Сейм) — **законодавча** влада, де панує не односторонність, а право творити закони, «вільно говорити тобі правду в вічі». Мислитель радить королю піклуватися про обрання до Сенату найкра-

щих, талановитих, учених. Мета сенату і короля — благо усіх у державі. З огляду на сумний досвід вирішення спірних справ шляхтою Оріховський наполягає: приватні інтереси, питання «моє» і «твоє» — справа **судової**, а не законодавчої влади. Суд повинен становити виборні судді, рішення яких остаточні, як у Давньому Римі.

7. С. Оріховський закликає короля не порушувати **республіканські принципи** і слідувати їм, цінувати свободу слова і громадської думки, «шанувальників мудрості» (філософів), наближувати їх, прилучати до державного управління. Король повинен піклуватися про школи і гімназії («житла мудрості»), про справедливість нагород і покарань, цінувати честь і гідність людини. Це й буде турботою про «здорове тіло» республіки.

Отже, вчення Оріховського — помітний крок уперед у розвитку середньовічних учень про державу і право. Він руйнує догми схоластики, раціоналістично ставить і вирішує проблеми співвідношення особистості, права і держави, походження, завдань і функцій держави і права, їх ролі в суспільному житті. Видатний публіцист XVI ст. був **патріотом свого народу**, пишався приналежністю до нього, підкреслював, що він «роксолан», «русин». Він закликав короля бути доброзичливим до українців, шанувати їх славне історичне минуле.

Брестська унія 1596 р., що мала метою підкріпити політичний союз Речі Посполитої релігійним, викликала в Україні активний спротив католицизму з боку православного духівництва, населення України, появу широкої **полемічної літератури**. Особливе місце в політичній антиуніатській літературі зайняли твори **Івана Вишенського** (бл. 1550 — після 1620)¹. У виданій ним «Книжці», що містить 16 його полемічних творів, Вишенський, на відміну від Оріховського, **гнівно засуджує** вустами «голяка-странника» **суспільний лад Речі Посполитої**. За його словами, тут усе продажно, у тому числі державні і церковні посади. Автор «Книжки» засуджує короля, магнатів, шляхту за те, що вони довели Україну, разом з українським панством, що прагнуло розкошів і багатства, до повного упадку і руйнування.

Мислитель **засуджує Брестську унію** — «тую любов поганскую». Папа Римський, на його думку, узурпував право абсолютної влади, зневажає природні права людей, закріплені у Святому Писанні. Адже **всі люди від природи рівні** — і пани, і «хлопи прості». Він впевнений: **істинна християнська віра — православ'я**, істинна мова пізнання божої істини — не латина, а слов'янська мова. Він переконаний: християнська віра у своїй духовній чистоті містить демократичні начала рівності, свободи і справедливості.

¹ **Вишенський Іван** народився в містечку Судова Вишня (нині – Львів, обл.). Жив у Луцьку, Острозі, приблизно в 70-ті роки XVI ст. переселився на о. Афон – своєрідний центр православ'я. Прожив тут близько 40 років. У 1604 р. приїздив в Україну, своїми творами взяв участь у полеміці з уніатами.

Важливий предмет міркувань полеміста — питання про **сутність влади, законні способи її реалізації**. Не відступаючи від традиційного для його часу трактування походження влади від Бога, він водночас підкреслює **рівність носія влади і всіх людей**, верховенство його лише в переданих йому владних повноваженнях. З цього положення письменник робить висновок: особа, що є носієм владних повноважень, повинна відповідати за свої помилки, прагнути до загального блага, підкорятися законам, що не суперечать природі людини.

Як і ідеологи західно-європейської Реформації, Вишенський виступає **за безпастирську церкву, за вільне об'єднання віруючих**, не підлеглих церковній ієрархії. Відстоюючи православну церкву, він вимагає її демократизації.

Суспільно-політичний ідеал Вишенського — «чернеча республіка», «собор рівних» за зразком громад раннях християн, де всі люди рівні і живуть колективно в згоді один з одним і Богом. Власність — ярмо, стверджував автор «Книжки». Шлях до ідеалу він бачив за Біблією: самовдосконалення, моральне очищення людини, відродження освіти і наук в Україні, виховання народу як складової політичного і національного відродження.

Трохи інакше ті ж проблеми політичного і духовного розвитку України вирішував київський митрополит **Петро Могила** (бл. 1596 — 1647)¹. У своїх полемічних, філософських, церковно-теологічних творах («Новоканон», «Православне сповідання віри» та ін.) відстоював **ідею верховенства** в суспільстві духовної влади — **православної церкви**. Вирішувати це питання по-іншому в умовах, коли Україна не мала своєї державності, означало б визнання легітимності влади польської корони на українських землях. Виступав за примирення православних з католиками й уніатами.

П. Могила вважав **головним для світської влади — благо** людей. Верховна влада, на його думку, діє в трьох напрямках: політичному, мирському і духовному. До **політичних і мирських справ** відносив **управління, суд, законодавство**. Рішення внутрішніх політичних проблем тісно пов'язував із зовнішньополітичними, захистом суверенітету країни.

Закон, відповідно до Могили, — дар божий, який потрібно берегти. Закони він поділяв на природні, людські, божественні. Людські, в яких повинні втілюватися приписи природних законів, обов'язкові для усіх, у тому числі для правителя. **Ідеальним правителем** вважав православного, що одержує владу від Бога і відповідальний перед ним. Правитель повинен бути носієм політичних і морально-духовних функцій, уособ-

¹ **Могила Петро** — син молдавського господаря Валахії і семиградської князівни. Одержав освіту у Львівській братській школі, університетах Польщі і Франції. У 1625 р. постригся у ченці. Став митрополитом у 1632 р. За короткий час здійснив реформу церковного обряду, освіти духовенства. Заснував Київський, Кременецький колегіуми, слов'яно-грецько-латинську академію в Яссах, Лаврську вищу школу, пізніше названу на честь Могили Києво-Могилянською академією.

лювати чесність, правду і справедливість, піклуватися про благо підданих. Імовірно, модель української державності бачилася йому за зразком польської монархічної республіки.

Розвиваючи платонівську концепцію «*філософа на троні*», Могила слідом за С. Оріховським мріє про той час, «єгда или философи царствовать будут, или царие философствовать», сила яких буде ґрунтуватись не на насильстві, а на розумі, освіченості, законі.

Поділяючи ідею безперервності історичного розвитку України з найдавніших часів, її спадкоємного зв'язку з Київською Руссю, Могила захищав й ідею **відродження вітчизняної державності в союзі з іншими православними народами**. Цю ідею розвивали і його учні — ректор Києво-Могилянської академії *І. Гізель*, її викладач *Ф. Сафонович* та ін. Вони відстоювали **перспективу політичного союзу з Росією, єдності всіх слов'янських народів**.

Таким чином, напередодні Визвольної війни українського народу богословська державно-правова думка активно протистояла католицькій експансії в Україні, пропагувала ідеї політичної свободи, природних прав людини і нації. Вона відображала політичні настрої козацтва і селянства, сприяла формуванню ідеї національної державності, наближала національно-визвольну війну українського народу.

§ 2. Політичні програми гетьманів України

Відродження української державності нерозривно пов'язано з ім'ям **Богдана Хмельницького** (1595–1657)¹. Одержавши гетьманську булаву й очоливши козацько-селянське повстання 1648 р., своїм **найближчим політичним завданням** ставив захист «давніх прав Запорозького війська», селян, міщан, православної церкви.

1. **Домогтися політичної автономії України в складі Речі Посполитої**. Блискуча перемога українських військ під Зборовим у 1649 р. реалізує плани гетьмана: Зборівський договір закріплює автономію Козацької держави. Однак невизначеними залишаються питання становища нерестрового козацтва, селянства, володінь польських магнатів і шляхти на українських землях.

2. **Непоступливість Речі Посполитої щодо політичної автономії України** призводить до логічного висновку Хмельницького: український народ

¹ **Хмельницький Богдан (Зіновій)** народився в Переяславі в родині козацького сотника. Закінчив ієзуїтський колегіум у Львові. Вільно володів кількома мовами, знав латину. Брав участь у козацьких походах. У війську Запорозькому обирався писарем, сотником, полковником, обирався від козаків до польського сейму, одержав від польського короля Владислава IV почесну шаблю. У березні 1648 р. був обраний на Запорозжі гетьманом.

має **право на створення власної держави**, вільної від польського панування, в етнічних межах свого проживання. Дипломатичне листування гетьмана підтверджує його рішучість: «виб'ю з лядської неволі народ весь руський» і — «аж по Віслу». Таким чином, програма максимум Хмельницького передбачала повернення західних земель Київської Русі, слави її князів — «по тим границям, як володіли благочестиві великі князі».

3. Утворювана Козацька держава творилась Хмельницьким та його однодумцями як **гетьманська республіка** з сильним урядом, системою генеральних, полкових і сотенних рад, судових органів. Ці державотворчі заходи були закріплені конституційним актом «Статті про устрій Війська Запорозького».

4. Однак подолання політичної кризи в Польщі, викликані смертю короля, поразка українських військ під Берестечком у результаті зради союзника — кримського хана ускладнили геополітичне становище України, змусили гетьмана шукати більш надійного союзника. Альтернативним планом створення **політичного союзу держав** був проект створення конфедерації трьох держав — Польщі, Литви й України. Проте до цього не готові були польські магнати і шляхта. Тому оптимальним варіантом союзу гетьман і його старшина обрали союз із православною Росією. Переяславський договір 1654 р., конкретизований у *«Березневих статтях»* Б. Хмельницького (спочатку з 23 пунктів), передбачав збереження Козацької республіки з усіма правами і привілеями козаків і їх старшин, невтручання царських намісників у козацьке самоврядування і судочинство, збереження виборності гетьмана, 60 тисяч козацького реєстру. Практично всі положення пропонованого гетьманом договору були задоволені Москвою. Інші були підтвержені царськими указами. Обмежувалося лише право гетьмана на дипломатичні зносини з Польщею і Туреччиною.

Б. Хмельницький розцінював **україно-російський військово-політичний союз** як такий, що має юридичну силу для обох сторін при обох сторінних зобов'язаннях та під верховенством російського царя. В Україні договір з Росією довгий час розглядався як своєрідна «Конституція». Московський же цар і його уряд — як юридичний привід приєднання України до Росії.

5. Одним з останніх пунктів політичної програми Хмельницького був намір надати українській державі в оточенні монархічних держав форму козацької **республіки зі спадковою гетьманською владою**. У дипломатичному листуванні він часто називає себе «єдинодержцем» і «самодержцем руським», спадкоємцем київських князів. О. Кромвель у листах до гетьмана називає його «імператором запорозьких козаків». Однак передчасна смерть перешкодила здійсненню політичних планів і намірів Хмельницького.

З його смертю подальша еволюція державно-правової ідеології в Україні характеризується наростанням її багатовекторності, початком Руїни. Уже наступний гетьман **Іван Виговський** (невід. — 1664) у відповідь на грубе

втручання Москви у події в Україні, порушення «Березневих статей» 1654 р. шукає союзу зі Швецією, Польщею, Литвою. Його політичні наміри ясно відбили **Корсунський договір** зі Швецією (жовтень 1657 р.) і **Гадяцький трактат** (1658 р.). Перший послідував після серії блискучих перемог шведського короля Карла X і його союзників над польськими військами. Прагнучи скористатися їх плодами, гетьман обумовив в українсько-шведському договорі розширення західних кордонів України до Вісли.

Друга невдала спроба Виговського зберегти номінальну залежність Козацької держави пов'язана з **Гадяцьким трактатом**, що передбачав створення **союзу трьох держав** — Речі Посполитої, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (тобто України). Статті договору гарантували права православної церкви, передбачали розвиток системи освіти, заснування двох академій із усіма «прерогативами і вольностями». Обумовлювалося відновлення українських кордонів, порушених війною, підкреслювалося, що народи трьох держав «повинні зіставитися при своїх свободах». Військо Запорозьке залишалося під юрисдикцією гетьмана, «згідно із стародавніми вольностями їх». Король повинен був обиратися для трьох держав, а гетьман оголошувався довічно військовим і громадянським правителем України. Йй надавалося право мати свій суд, карбувати монету. У майбутньому союзі передбачались загальний сейм, об'єднані збройні сили у разі зовнішньої загрози, єдина податкова система тощо.

Однак статті Трактату помітно обмежували демократичні завоювання Козацької республіки, відступали від положень «Статей» Хмельницького. Документ навіть не згадує Генеральну козацьку раду, в якій відбиралося право прямого обрання гетьмана. Це право передавалося королю, що вручав булаву одному з чотирьох кандидатів від Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Гетьман втрачав право на власну дипломатію. Стаття 6 трактату встановлювала право й умови повернення шляхті і католицькому духовенству всіх «маєтностей і фундацій», що не могло не викликати гніву і збурення у козаків і селян. Трактат зобов'язував гетьмана з військом запорозьким перебувати у вічній «вірності, підданстві і послушенстві» у польського короля і всієї Речі Посполитої.

Політика Виговського на зближення і союз з Польщею, відновлення економічних прав магнатів, шляхти, католицької церкви в Україні викликала повстання козаків і селян і сам гетьман був змушений рятуватися в Польщі.

Наступна рішуча спроба розриву з Московією і збереження української державності пов'язана з ім'ям Мазепи. Політична доктрина гетьмана **Івана Мазепи (1640–1709)**¹ передбачала об'єднання захоплених агресивними

¹ **Мазепа Іван Степанович**, син козацького урядника в Білій Церкві. Вчився в Київській, Полоцькій колегіях. Служив при дворі польського короля, згодом перейшов на службу до гетьмана П. Дорошенка. Брав участь у військових походах, став генеральним писарем. У 1697–1708 рр. – гетьман України. Трагічна доля, волелюбність І. Мазепи, спроба скинути московське ярмо, як і любовні пригоди гетьмана, надихнули Байрона, В. Гюго на створення поем про нього.

сусідами українських земель і відновлення державності під протекторатом шведського короля. Свої задуми він пояснював у «Промові до урядників військових і цивільних козацької України напередодні розриву з Московією 1708 р.», «Маніфесті до українського війська і народу» (1708 р.).

1. За словами Мазепи, у переговорах з польським, шведським королями і з російським царем він домігся **нейтралітету** України у російсько-шведській війні, права захищати свою територію, а з досягненням миру — **відновлення її державності**, «з усіма колишніми правами і привілеями, що вільну націю означають». Гарантом України, за його словами, погодилися бути Франція і Німеччина. Проте цар Петро I зовсім не зважав на нейтралітет України і втяг її у війну.

2. Українсько-шведський договір, переконавав Мазепа, лише відновлював попередні договори і союзи, «од предків наших королями шведськими уложені». За новим актом, стверджував він, **відновлювався правовий статус України як самостійної держави під шведським протекторатом** — «найвищим ступенем свободи та самостійності». Договір гарантував Україні збереження її державного ладу, єдності і недоторканність території.

3. Політичні плани Мазепи передбачали створення в майбутній Україні **спадкоємної влади гетьмана, що спирався б на українську шляхту**. Але їм не судилося здійснитися. Полтавська битва 1709 р. і розгром шведських військ поставили хрест і на політичних планах гетьмана, і на його долі.

Справу Мазепи продовжив його соратник **Пилип Орлик** (1672–1742)¹, обраний гетьманом у Бендерах. Ним були складені і прийняті козаками і старшиною, які емігрували, «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» (1710 р.) — конституція для майбутньої України під шведським протекторатом.

Конституція складається з 16 статей і починається з урочистої декларації: «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Документ передбачав правове врегулювання найбільш проблемних питань: чітко формулювалися **виключні права православної віри в Україні** (ст. I); визначався **національно-державний суверенітет країни** в кордонах, встановлених міжнародними договорами часів Б. Хмельницького (ст. II); проголошувався намір **відновлення добросусідських відносин із Кримським ханством** (ст. III); конституція зобов'язувала гетьмана вжити заходів до **звільнення земель Війська Запорозького від російських військ і фортець та їх повернення під його виняткову юрисдикцію** (статті IV, V).

Особливу увагу привертає ст. VI Конституції, де йдеться про **публічну владу** в майбутній відновленій державі. Автор Конституції доходить висновку: самодержавство не притаманне гетьманському правлінню,

¹ **Орлик Пилип Степанович** народився на Віленщині. Закінчив Києво-Могилянську колегію. Служив у гетьманській канцелярії. При І. Мазепі став Генеральним писарем (1700 р.) і соратником гетьмана. Після Полтавської битви й смерті Мазепи в Бендерах був обраний козаками гетьманом.

республіці. Сам гетьман не може наділятися абсолютною владою. Для цього Конституція передбачає **поділ владних повноважень між законодавчою** (козацькою Генеральною радою), **виконавчою** (гетьманським, полковим і сотенним урядами) і **судовою** (системою сотенних, полкових, городових судів, Генеральним судом) **владами**.

Для «публічної рівноваги порядку» передбачалася система стримувань і противаг. Так, без попереднього рішення і згоди Генеральної ради «на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися». Між сесіями цього «козацького парламенту» (він збирається тричі на рік, — на Різдво, Великдень, Покрову) «гетьман наділяється певною свободою влади і впливу». Він вносить на розгляд Генеральної ради свої пропозиції (законопроекти), і вона повинна «з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси» прийняти правильні рішення. Як дорадчий і контролюючий орган при гетьмані належало діяти Раді старшини, без згоди якої він не мав права самостійно приймати рішення з міжнародних, фінансових, судових справ, виборів старшини. Справи проти гетьманської честі повинен був розглядати Генеральний суд, а не вирішуватись самим гетьманом. Усі державні посади мали бути виборними, але кандидатів на них затверджував гетьман. Полковникам і сотникам належало не лише керувати військами, а й населенням, мати адміністративну, економічну владу на території полку чи сотні (статті VI, IX, X, XII).

Таким чином, Конституція передбачала **підзаконність** дій гетьмана, контрольованих Генеральною радою, Радою старшин, Генеральним судом.

Отже, на відміну від політичних проектів Мазепи, Конституція Орлика передбачала створення в країні **парламентсько-гетьманської козацької республіки**. В історії європейської демократії Конституція Орлика — безперечно один з видатних правових документів XVIII ст., що поклав початок вітчизняному конституціоналізму.

Таким чином, політичні програми гетьманів України і їх державотворча практика — унікальне явище політичної історії Європи. Козацька демократична республіка, проекти її перетворення на гетьманську чи на парламентсько-гетьманську республіку — реальна утопія XVII–XVIII ст. Вона, як самотній острів, у морі західних і східних монархій, деспотій, імперій, була приречена. Її демократичні ідеали на століття випередили суспільно-політичний розвиток країн східноєвропейського регіону і вплинули на подальшу еволюцію вітчизняної політико-правової думки.

§ 3. Політична і правова думка в Московській державі

Московська держава протягом XIV–XVI ст. перетворюється з невеликого, окраїнного князівства Київської Русі на велику і могутню цент-

ралізовану державу із сильною монархічною владою. Вона всі частіше іменується «Росією» і «Великою Росією».

Із самого початку Московія претендувала на **історичну наступність від Київської Русі**. Ця політична ідея зводилась до формули: «Москва — другий Київ». Часті і наполегливі нагадування про своє походження від великих князів Київської Русі московські государі робили не лише для більшого свого авторитету, але й для **обґрунтування своїх домагань на її землі**, що перебували під владою польського короля. Подібні претензії висловлювали і його спадкоємці, з геополітичних інтересів яких ніколи не випадали українські землі. Легенда про Москву — другий Київ тісно пов'язувалася з іншою — «Москва — третій Рим». В умовах Московії вчення про **царську владу** одержало свій розвиток на початку XVI ст. у творчості ченця псковського Єлізарова монастиря **Філофея**, ідея якого склала згодом **політичну концепцію «Москва — Третій Рим»**.

На думку Філофея і його послідовників, **історія людства — це історія трьох всесвітніх держав**, чия доля спрямовувалася волею Бога. Римська імперія впала через ересі. «Другий Рим» — Візантія була покарана Богом за зрадництво православ'я, унію з католиками 1439 р. («по-неже они предаша православную греческую веру в латинство»). З падінням Константинополя під ударами турків у 1453 р. *центром православного християнського світу й охоронницею православ'я стала Москва* («яко вся християнська царства приидоша в кінець й снідошася во єдино царство нашего государя»). Філофей робить висновок: «Два убо Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти». З цього висновку випливала *ідея особливої відповідальності російського царя за долю православного світу і довіреної йому Богом держави*, тому що доля «Росейского царства» відтепер міцно пов'язана з долею православної віри.

Засновником династії московських царів був оголошений не хто інший, як римський імператор **Октавіан Август**, сороковим коліном у потомстві брата якого був начебто князь Рюрик («обретоша князя Рюрика, суца от роду Римська царя Августа»).

Вирішення Московією завдання самовизначення як самостійної держави світового значення знайшло своє відображення в російській політичній і правовій думці, у доктрині царя **Івана IV (1530–1584)**¹. Він прославився найбільше політикою опричнини і кривавого терору, за що й удостоївся прізвиська «Грозний». Відстоюючи своє право самодержавної влади, він у своїх численних посланнях до церковних і державних діячів, дипломатів і королів вибудовував власну концепцію царської

¹ **Іван IV** зійшов на престол після смерті свого батька Василя III у 1533 р. і правив Московією аж до своєї кончини. Вінчався на царство у 1547 р. і після підтвердження свого царського звання Константинопольським патріархом став першим визнаним російським царем. Був автором багатьох послань державним і церковним діячам, дипломатам і королям.

влади. Її основні положення: 1) **єдиною законною підставою заняття царського престолу він вважав право спадкування**. Іван Грозний називає **три джерела православного самодержавства**: як владу, дану від Бога, успадковану від давньоримського імператора і руських великих князів; 2) **самодержавство** в трактовці царя є *владою цілком одноособовою, абсолютною, незалежною від духівництва, бояр і будь-якої суспільної сили*. «Како же и самодержец наречется, аще не сам строит?» — с подивом запитував він у посланні до А. Курбського; 3) Іван IV відкидав будь-яку можливість встановлення договірних відносин між ним і його підданими. У його уявленні ці відносини повинні бути **відносинами не рівних людей, а государя і рабів**; 4) у його розумінні **царська влада все ж обмежена**, але не людьми, а тим, хто її дав, тобто **Богом**. Цар повинен панувати відповідно до божих заповідей, вважав Грозний. Він проти союзу світської і духовної влади. Царську владу він не хотів ділити ні з ким, навіть із служителями Бога; 5) у судженнях Грозного великого значення надається **методам і способам реалізації влади**. При цьому одну з найголовніших головних функцій царської влади бачив у покаранні «слиходіїв». Покарання «крестопреступников» для Івана Грозного — лише засіб не допустити «бісівської влади». Уся доктрина російського царя спрямована на обґрунтування своєї абсолютної влади, жорстоких методів управління державою, бажання виправдатися за пролиту кров.

Іншу тенденцію в розвитку російської державності і політичної теорії, що втілювала ідеали бояр і воєвод, їх надії на розвиток станового представництва, виражав князь **Андрій Курбський** (1528–1583)¹. Його літературна спадщина включає публіцистичний твір «Історія про великого князя Московського», переклади творів з церковної патристики та ін. Він теж вважав джерелом влади в державі божественну волю: «цари и князи от Всеvyšнего помазуются на правление». Але **мету верховної влади** бачив у справедливому й милостивому управлінні державою для блага всіх її підданих і в праведному (правосудному) вирішенні її справ.

Як відступ від православ'я, попрання Христових заповідей трактував Курбський злодіяння Івана Грозного. «То ли нам, бедным, воздал, всячески губя нас? — гнівно запитував він у царя. — Или думаешь, что ты бес-смертен, царь? Или скверной ересью увлечен так, что являешься прегордым мучителем и истязаеть людей, не доказав их вины». Таким чином, у розумінні бунтівного князя цар насамперед — **праведний суддя**.

Найкращою організацією державної влади Курбському здавалася **монархія з виборним станово-представницьким органом**. Наділений

¹ Курбський Андрій Михайлович належав до знатного князівського роду Рюриковичів, був потомком великого Київського князя Володимира. Народився і провів дитинство в Україні. Аж до 1564 р. був найближчим сподвижником царя, впливовим воєводою. Брав активну участь в Обраній раді при цареві, проте згодом потрапив у немильність, втік до Литви.

царством, цар «должен искати доброго и полезного совета не токмо у советников, но и у всенародных человек», при цьому «самому царю достоит яко главе быти и любити мудрых советников своих». Станово-представницька монархія спиралася б не лише на представницький орган («Совет всенародных человек»).

Таким чином, Іван Грозний і Андрій Курбський по-різному оцінювали становище у московському царстві і політичні перспективи його розвитку.

Близькою до моделі станово-представницької монархії була і політико-юридична програма **Івана Пересветова** — видного письменника-публіциста, представника російської суспільно-політичної думки середини XVI ст. У своїх творах і чолобитних царю він теж обґрунтовував життєву необхідність для Московії **сильної державної влади, централізації адміністративної і судової систем.**

Першим, хто в Росії почав розробляти теорію освіченої монархії був випускник Києво-Могилянської академії **Симеон Полоцький** (1629–1680)¹. Живучи в Москві при царському дворі, він у своїх творах «Жезл правления», «Вертоград многоцветный» по-новому розв'язував традиційні питання про верховну владу, форму її кращої організації і діяльності.

Цар у нього подібний Сонцю. «Небом Россию наречи держаю, ибо планеты в ней обретаю. Ты — Солнце, Луна — Мария царица». **Формула «цар-сонце»** у Полоцького — це поетичний образ **просвітницької абсолютної монархії**. Цар дає життя державі і покликаний бути освіченим государем, вічно прагнути до знання, просвіщати свій народ. Бажання царя «прибытков» підданим відрізняє його від тирана, який печеться лише про себе.

Нарікаючи «небом» Росію, Симеон схвалює вічну **нерівність людей**, але закликає **управляти ними з розумом і лагідністю**, виконувати кожним свій обов'язок, визначений долею. Серед пороків російського життя він не приймає ледарства й особливо пияцтва. Світло «Сонця» — **правда**. Цей термін Симеон вживає в традиційному значенні «закон». Він просить царя «зберігати правду» і утверджувати її у всьому царстві. «В образ правды» повинен діяти і суд. Він зобов'язаний відновлювати правду, а не мстити, адже помста — протипоказана правді. Симеон за рівний для всіх суд: «равно судити мала и велика», за істинне правосуддя.

Симеон вважає, що російський цар повинен допомогти **православним народам** звільнитися від гніту, радить царю жити в мирі з усіма державами «до конец земли», царювати «мирно и мудро», ніколи не шукати «брани», а славу Росії розширювати «через книги».

¹ **Петровський-Ситніанович Самійло** народився у Полоцьку. Закінчив Києво-Могилянську колегію. У 1659 р. прийняв чернечий постриг під ім'ям Симеона. З 1664 р. жив у Москві. Викладав у школі під'ячих «сім вільних наук». Згодом став учителем царських дітей. Найбільш відомими його творами є: «Жезл правління» (1666 р.), «Вертоград многоцветный» (1668 р.), «Рифмологийон» (1679 р.). У своїх творах виступав провідником західної культури і освіченості.

Вплив європейської орієнтації на російську політико-правову думку справив і сучасник Полоцького хорват за походженням **Юрій Крижанич** (1618–1683)¹. У своєму трактаті «Політика», серії статей він виклав **позитивну програму перетворень**. Виступив проти концепції, що утвердилася в російській офіційній ідеології, про походження царської влади від римських і візантійських імператорів, відстоюючи її божественне походження. Ідеальним правителем Крижанич хотів би бачити короля-філософа, протиставляв освіченого правителя тирану. Головними й основними гарантіями проти тиранії («людодерства») у нього є знищення «дурних» і наявність у державі добрих законів, контроль за їх виконанням і належним правосуддям. **Політику** вважає «королівською мудрістю», наукою управління державою.

Монархію Крижанич порівнює з аристократичним і демократичним правлінням і вважає найкращим ладом: 1) у ній краще додержуються загальної справедливості; 2) краще зберігаються спокій і злагода в народі; 3) монархія краще оберігає від небезпек; 4) і, головне, — вона подібна владі Бога. Самовладдя — найдавніше і найміцніше правління. Король управляє підданими за допомогою трьох «життєвих сил» — мудрості, могутності й багатства, встановлює добрі закони, спирається на знатних (князів, дворян), надаючи їм привілеї і права.

Таким чином, історичні обставини розмежували долі народів колишньої Київської Русі, відбилися на відродженні й розвитку їх національної державності, формуванні правових систем, а, отже і на політичній і правовій думці.

В Україні при литовсько-польському пануванні залишалися живучими норми звичаєвого права, традиції військової демократії, релігії, культури, що заклали фундамент політичних проєктів і програм українських гетьманів. На цій основі народжувалися передові для середньовічної Європи ідеї республіканського ладу Козацької держави, з чітким поділом влади, правами і свободами станів суспільства, їх конституційного закріплення. Таке «забігання наперед» визначило і долю цих ідей.

Політичний і соціально-економічний лад Московської держави мав більш складну її політичну і правову ідеологію, історична наступність від Київської Русі стала тут політичною ідеєю, складовою частиною офіційної ідеології. Зміни в державному ладі, небувале за масштабами розширення території створювали передумови переходу російської державності до імперії, що наклало відбиток на російську політико-правову думку, надало їй консервативного характеру. Вона зосередилася на обґрунтуванні абсолютизму, на проблемах політичного і правового удосконалення самодержавної влади, її функцій, взаємин з церквою. Ідеал освіченої монархії виявився привнесеним іззовні, головним чином європейською політичною думкою.

¹ **Крижанич Юрій** – католицький священик, доктор теології. Був одним з перших ідеологів слов'янського союзу навколо Російської держави. Вважав такий союз можливим лише за умови унії православної і римсько-католицької церков.

Розділ 11

Право і держава у вченнях європейського Просвітництва

§ 1. Політична програма Вольтера

Період *французького Просвітництва* тривав від початку XVIII ст. до Французької революції 1789 р. Нові державно-правові ідеї цієї доби були сформульовані філософом і письменником **Вольтером** (1694–1778)¹ —натхненником і визнаним духовним лідером європейського Просвітництва.

У своїх роботах Вольтер значну увагу приділяє проблемам пошуку **найкращого державного устрою**, що забезпечив би людині її природні права, захистив її свободу, рівність і власність. Таке справедливе та прогресивне **правління**, за Вольтером, теоретично могла б забезпечити й монархія, але тільки *«просвітницька»* («найкраще для людей — коли правитель є філософом»). Перешкоду для встановлення такої монархії мислитель бачить у **середньовічних обмеженнях**, насамперед церкві, аристократії, судах магістратів, які роблять існуючу монархію синонімом деспотії: «Слова «деспотичний» і «монархічний» є абсолютно тотожними в серцях усіх людей». На переконання Вольтера, французький абсолютизм і станові привілеї суперечать людській природі й мають бути скасовані, релігійні забобони та нетерпимість замінені *раціональною, природною релігійністю*: «під природною релігією слід розуміти сукупність моральних принципів, що є загальними для всього людського роду».

Тривалий час під впливом вражень від англійського врядування Вольтер вважав найкращою формою правління **конституційну монархію**, а взірцем державотворчого прогресу в Європі — *англійський державний лад*. У англійському врядуванні мислитель бачить втілення *розумного правління*, за якого у короля необмежена влада робити добро й зв'язані руки, щоб робити зло, а народ бере участь у владі, спрямованій проти безпорядку. Забезпечується цей лад найкращими законами, справедливим правосуддям, відсутністю свавілля, відповідальністю посадових осіб за порушення свободи громадян, правом кожного висловлювати свою думку усно та письмово,

¹ **Вольтер** (літер. псевдонім Франсуа Марі Аруе) — народився в Парижі в сім'ї нотаріуса. Вивчав право в аристократичній єзуїтській колегії. Двічі був у'язнем Бастилії, вислався з Франції, три роки жив в Англії. Твори, що містять державно-правові ідеї: «Філософські листи» (1733), «Дослід про всевітню історію й про звичаї та дух народів» (1756–1769), «Трактат про віротерпимість, з приводу смерті Жана Каласа» (1763), «Республіканські ідеї» (1765), «Коментар до книги про злочини та покарання» (1766) та ін.

партійною системою, за якої дві партії контролюють одна одну й виборюють честь охороняти суспільну свободу. Видатні досягнення англійської нації в політиці, законодавстві й економіці Вольтер пов'язує з наслідками двох англійських революцій і підтримує **право народу на повстання проти деспотії**: «Небо дозволяє війни для справи свободи».

Згодом пошуки найкращої форми правління приводять філософа до думки, що досконалого устрою не існує, але «найбільш стерпним з усіх безсумнівно є **республіканський**, оскільки він більше інших наближає людину до природної рівності», краще забезпечує свободу, захищає право приватної власності. Саме **рівність, свободу й приватну власність** мислитель вважає невід'ємними складовими природного життя людини, які мають бути забезпечені державою.

Людську **рівність** Вольтер розглядає в дусі ліберальної традиції: рівний правовий статус громадянина, рівний захист його прав, рівну залежність від закону, але *не майнова рівність*. Поділ людей на бідних та заможних філософ вважає природним.

Свободу мислитель вважає природно властивою людині: «Бог створив людину вільною від народження». Свобода «полягає в тому, щоб залежати виключно від законів», створених вільними людьми. Саме такими законами мають бути усунені феодалні пережитки, закріплені невідчужувані природні права людини на приватну власність, особисту недоторканність, гарантовані свободи віросповідання, слова, друку («немає у людей ніякої свободи без свободи висловлювати свої думки»).

Право приватної власності, на переконання Вольтера, також відповідає людській природі, отже, є невідчужуваним, не підлягає обмеженню з боку держави. Воно забезпечує високу продуктивність праці, є запорукою добробуту країни: «Безперечно, власник земельного наділу буде обробляти свою власність краще, ніж чужо. Дух власності подвоює сили людини. На себе й свою сім'ю працюють з більшими зусиллями й задоволенням, ніж на господаря».

Низка робіт Вольтера присвячена *проблемам кримінального права й судочинства*. Тут філософ піддає нищівній критиці існуючу судову систему Франції, інквізиційний судовий процес, теорію формальних доказів, активно пропагує необхідність розбудови системи правосуддя на засадах законності, рівності, гласності, справедливості, оперативності, захисту прав підсудних за допомогою професійних захисників (адвокатів). Ці ідеї мислитель здобув з власного досвіду правозахисника жертв несправедливих вироків у гучних судових процесах.

У 1791 р. за рішенням Установчих зборів революційної Франції останки Вольтера перевезли в паризький Пантеон — місце поховання багатьох видатних синів Франції. На катафалку було накреслено: «... *Поет, філософ, історик, він спричинив могутнє піднесення людського розуму, підготував нас до перемоги*».

§ 2. Вчення про право та державу Ш. Монтеस्क'є

Величною постаттю французького Просвітництва й світової правничої думки є правознавець та історик **Шарль Луї Монтеस्क'є** (1689–1755)¹. У своєму найвідомішому трактаті «Про дух законів» він розвиває теорію природного права, закону та законотворчості, систематизує ознаки й властивості форм державного правління, збагачує новими висновками теорію поділу влади.

Виникнення **законодавства** Монтеस्क'є пов'язує із переходом людини з природного стану в суспільний. Він зазначає, що в умовах досуспільного життя свобода забезпечується звичаями, є **«природною свободою»**. Але в суспільстві люди втрачають свободу й рівність, між ними починаються війни, розбрат, боротьба за владу. Щоб покласти цьому край, люди змушені приймати **закони**, що регулюють відносини між ними, відновлюють і забезпечують свободу й рівність. Як зазначає мислитель, люди «знову стають рівними тільки завдяки законам». За Монтеस्क'є, **політичною свободою є можливість і необхідність вчиняти не так, як бажаєш, а так, як дозволяють закони**: «якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни». Він не пов'язує політичну свободу з якоюсь певною формою правління. Головне, щоб у державі закони панували над волею правителів.

Отже, *саме закони Монтеस्क'є вважає головною юридичною гарантією забезпечення свободи людини в суспільстві*. У дусі ідеології Просвітництва він *ототожнює закон із людським розумом, що керує всіма народами землі*, а законодавство країни розглядає як його окремий прояв. Тож *першою умовою*, за якої закони можуть виконувати свою функцію забезпечення політичної свободи людини, є їх **розумність**.

Другою важливою умовою Монтеस्क'є вважає **відповідність законів властивостям того народу й тієї країни, для яких вони видаються**. Законодавець має створювати закони з урахуванням таких чинників, як клімат, ґрунт, географічне розташування, розміри країни, уклад життя її населення, зокрема, ступінь його свободи, ставлення до того чи іншого виду врядування, релігія, звичаї тощо. Відповідність законів усім цим географічним, соціальним та ідеологічним чинникам разом мислитель називає **«Духом законів»** і вважає його врахування запорукою дієвості законотворчості. Такі

¹ Монтеस्क'є Шарль Луї де Секонда, барон де Ла Бред народився у дворянській сім'ї, виховувався в єзуїтській колегії, декілька років самостійно вивчав юридичні науки. Протягом 12 років був віце-головою й головою Парламенту м. Бордо (за тих часів судового органу), потім багато мандрував країнами Європи, вивчаючи їх державний лад, закони й звичаї. Співавтор «Енциклопедії» Дідро та Д'Аламбера (статті «Закон» і «Законодавець»). Твори, що містять державно-правові ідеї: «Про причини величі та падіння римлян» (1733), «Роздуми про всесвітню монархію» (1733), «Про дух законів» (1748).

закони є головними визначниками всякого суспільства, потребують їх суворого додержання з метою забезпечення свободи та запобігання деспотії.

Учений підкреслює, що тільки *освічений законодавець*, який наділений достатньо розвинутими розумовими здібностями й має знання про *цілі, принципи та правила законотворчості*, може адекватно відобразити в законах реально існуючі суспільні відносини. До Монтеस्क'є так ретельно **теорію законотворчості** не опрацьовував жодний мислитель з часів Платона.

Форми правління Монтеस्क'є класифікує за їх *природою* й *принципами*. За *природою*, що визначає *юридичну форму держави*, вчений виділяє три форми правління: 1) *республіку* («верховна влада перебуває в руках або всього народу, або його частини» — у першому випадку республіка є демократичною, у другому — аристократичною); 2) *монархію* («керує один, але за допомогою встановлених незмінних законів»); 3) *деспотію* («усе поза всяких законів і правил рухається волею та свавіллям однієї особи»). Ці форми, за Монтеस्क'є, діють на підставі певних *принципів* — *психологічної основи державної влади*. Учений визначає, що принципом деспотії є *страх*, принципом республіки — *добročесність* («любов до законів й вітчизни»), принципом монархії — *честь*.

III. Монтеस्क'є зазначає, що *на форму правління можуть впливати й об'єктивні чинники*. Так, для країн з невеликою територією бажана республіканська форма, з більшою — монархія або федеративна республіка, з найбільшою — деспотія. Взагалі, доводить учений, формування суспільства, форма державного правління та характер законів держави залежать від багатьох чинників: географічного положення країни, її території, клімату, способів здобуття людьми засобів для існування тощо.

Мислитель визначає *систему обов'язків держави*, що не залежать від її форми. Так, держава повинна гарантувати всім підлеглим захист їх законних інтересів, забезпечувати всіх громадян засобами до життя. Головною її *метою* має бути примирення суперечностей між людьми в суспільстві, скеровування їх у русло правової форми вирішення спорів.

Завдяки Монтеस्क'є набуває розвитку одна з найвпливовіших конституційних доктрин Нового часу й сучасності — **теорія поділу влади**. Учений визначає, що в кожній державі є *три види влади*: **законодавча, виконавча й судова**. Задля *забезпечення політичної свободи людини* потрібен їх поділ. Адже поєднання в одній особі або в одному відомстві законодавчої й виконавчої влади призводить до втрати такого спокою (отже — втрати політичної свободи). Поєднання судової влади із законодавчою або виконавчою теж унеможливує свободу, оскільки в першому випадку суддя стає законодавцем (отже, «життя та свобода громадян залежатимуть від сваволі»), а в другому може стати гнобителем. Зосередження всіх трьох видів влади в одній особі або установі, складеній із осіб одного стану, взагалі веде до «загибелі всього». З цих міркувань Монтеस्क'є робить логічний висновок, що *всі три види влади мають належати різним органам, особам*.

З метою реального забезпечення політичної свободи мислитель пропонує провести *поділ видів влади серед різних прошарків суспільства*. Так, законодавча влада має належати всьому народові, «оскільки у вільній державі кожна людина, яка вважається вільною, мусить керувати собою сама», й формуватися шляхом виборів представницького органу (законодавчих зборів). Виконавчою владою Монтеस्क'є пропонує наділити монарха або інших осіб (крім членів законодавчих зборів, оскільки це порушило б принцип поділу влади й призвело до втрати свободи). Що стосується *судової влади*, то її функції автор пропонує передати особам з народу, що мають обиратися на певний термін і скликатися в разі необхідності для створення суду. Незалежна судова влада, як можна судити з «Духу законів», займає *центральне місце в забезпеченні політичної свободи людини*. Саме суд являє собою точку безпосереднього зіткнення державної влади, закону й індивіда й може слугувати найкращим запобіжником беззаконних дій державної влади, найімовірнішим захисником громадянина від її сваволі. При цьому вчений наполягає на *суворій відповідності судових рішень законам*: «Якби вони були приватною думкою суддів, то люди б у такому разі жили в суспільстві, не знаючи точно сутності своїх обов'язків».

Стрижнем механізму поділу влади в концепції Монтеस्क'є є **система стримувань і противаг**, що мають діяти всередині цього механізму. Без них механізм навряд чи може вважатися дієздатним, зловживання владою стають неможливими, а політична свобода — захищеною. Для вченого очевидним є те, що в умовах представницького ладу *політично домінуючою є законодавча влада*, адже саме вона створює закони, які виражають загальну волю, дві ж інші гілки тільки застосовують і виконують встановлені закони. Саме вона відкрита спокусі та можливості надмірного розширення власних повноважень. Отже, законодавчу й виконавчу влади слід врівноважити, але із збереженням підпорядкованості виконавчої влади законодавчій. Це завдання виконує система стримувань і противаг, що складається, за Монтеस्क'є, з таких *юридичних інструментів*: 1) надання законодавчій владі права контролювати виконання законів виконавчою владою; 2) надання виконавчій владі права скасовувати рішення законодавчої; остання таким правом щодо виконавчої влади не наділяється; 3) заборона законодавчій владі за будь-яких обставин звинувачувати й судити особу, що здійснює виконавчу владу; 4) заборона законодавчому органу видавати будь-які акти, крім законів; 5) внутрішня противага в самій законодавчій владі шляхом впровадження двопалатної організації законодавчого органу: одна палата є представництвом народу, друга — складається із спадкової знаті (на зразок англійських Палати громад і Палати лордів), кожна палата наділяється правом скасовувати рішення іншої.

Головною метою Монтеस्क'є є забезпечення не стільки рівноваги видів влади, скільки *впровадження дійового юридичного механізму рівноваги суспільних сил*. І поділ влади таку рівновагу забезпечує. Але Франція обрала інший шлях — революційний, і ця ліберальна за своєю сутністю юридична доктрина була впроваджена в цій країні значно пізніше.

§ 3. Теорія народного суверенітету Ж. Ж. Руссо

Найвищого ступеня інтелектуальний оптимізм і політичний радикалізм Просвітництва досягнув у творах письменника й публіциста **Жан Жака Руссо** (1712–1778)¹.

З метою розробки досконалого рецепту виправлення існуючої *нерівності* Руссо здійснює історичну розвідку шляху людини до неї. Починає він з аналізу *природного стану людини*, в якому панує природна свобода, рівність з іншими людьми. З виникненням *приватної власності* (передусім на землю) така рівність поступово знищується. За висловом Руссо, «той перший, хто поставив огорожу навколо ділянки землі й зухвало сказав: «Це — моє» — та знайшов простодушних людей, що повірили в це, став справжнім засновником громадянського суспільства». Приватна власність призводить до появи спочатку майнової, а потім і політичної нерівності, заснування за ініціативою багатіїв публічної влади й держави (шляхом укладання *первісного суспільного договору*). З цього моменту природний стан людини змінюється на *громадянський*. Юридичний результат цього заміщення — існуюча держава — не задовольняє Руссо, адже «людина народжується вільною, але всюди вона в кайданах». На переконання мислителя, первісний суспільний договір внаслідок поділу суспільства на багатіїв і бідняків (виникнення майнової нерівності), правителів і підвладних (виникнення політичної нерівності), переродження держави в деспотію призвів до знищення головної мети його укладення — встановлення й захисту громадянської свободи. Отже, його слід *переукласти на нових принципах*.

Справедливий суспільний договір має бути укладений на засадах *рівності сторін* — між рівними суб'єктами, а не між правителями та підданими. З моменту його укладання воля окремої людини стає невід'ємною часткою *загальної волі* всіх. Сутністю такого договору, за Руссо, є принцип **народного суверенітету**, під яким розуміється «загальна воля, що тільки й може керувати силами держави відповідно до мети її заснування, якою є загальне благо». Згідно із цим принципом суверен (народ) створює закони, але не пов'язаний ними назавжди, для нього навіть суспільний договір не є обов'язковим. Народ вправі не лише змінити форму правління, а й узагалі розірвати договір й повернути собі природну свободу. З цього принципу логічно випливає *право народу на повстання проти тиранії, обґрунтування майбутньої революції*.

Політичним ідеалом врядування для Руссо є **демократична республіка**, де в державному законі був би втілений принцип рівності, а народ постійно перевіряв би діяльність своїх представників. Саме така держа-

¹ Руссо Жан Жак – народився в Женеві, у сім'ї годинникаря, систематичної освіти не здобув. Був одним з авторів та редакторів «Енциклопедії». Роботи, що містять державно-правові ідеї: «Роздуми про походження та причини нерівності між людьми» (1754), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762).

ва, за його доктриною, має бути результатом суспільного договору. Руссо фактично заперечує поділ влади, адже суверен (народ) здійснює її *безпосередньо, народний суверенітет є необмеженим, невідчужуваним і неподільним*. Мислитель вважає неприйнятною будь-яку особисту владу, що є вільною від громадського контролю.

На цих засадах побудована і його концепція **закону**. *Свобода*, за Руссо, полягає в тому, щоб громадяни перебували під захистом законів і самі їх приймали. Отже, *«будь-який закон, не затверджений безпосередньо народом, є недійсним; це взагалі не закон»*. Участь всіх громадян у законодавчій владі виключає, на думку мислителя, прийняття рішень, які б спричинили шкоду окремому індивіду. Верховна влада є втіленням загальної волі громадян, отже, відпадає необхідність в її обмеженні природними правами індивіда.

Ліберальна ідея *свободи особистості* замінюється у Руссо *диктатом «загальної волі»*. Водночас загальноновизнаним досягненням мислителя є розуміння *народу як єдиного джерела державної влади*, теоретичне обґрунтування ідеї *безпосередньої демократії*.

§ 4. Державно-правові ідеї якобінців

Ідеї просвітників, особливо Вольтера й Руссо, надихали ідеологів Великої французької революції, які своєю кінцевою метою вважали очищення суспільства від усіх феодальних пережитків, заснування демократичної республіки.

Публіцист, революціонер-якобінець **Жан Поль Марат** (1743–1793)¹ піддає нищівній критиці деспотичний французький абсолютизм. **Закони**, на його переконання, мають бути справедливими, пов'язаними з благом суспільства, забезпеченими належним виконанням. Марат наполягає на відповідальності суспільства за соціальний захист громадян, захист їхньої власності. **Основними громадянськими правами** він вважає права на особисту безпеку, свободу, власність, що є природними правами людини. Забезпечуватися вони мають незалежним судом. *Єдиним обмеженням свободи* людини в суспільстві є заборона завдавати шкоду іншим. При цьому Марат допускає застосування революційного терору, обґрунтовує та освячує революційну доцільність знищення «ворогів революції» як вимушений крок до миру й свободи. На його думку, *«кілька вчасно відрубаних голів надовго стримає ворогів суспільства й на віки позбавить велику націю від нещастя убогості й жахів війни»*.

¹ **Марат Жан Поль** народився у Швейцарії в сім'ї кресляра. Навчався у Франції, Нідерландах та Англії. З 1789 р. – видавець газети «Друг народу». З 1792 р. – депутат Національного конвенту від Парижа. Вбитий терористкою у 1793 р. Твори: «Кайдани рабства» (1774), «План кримінального законодавства» (1780), «Проект декларації прав людини та громадянина з наступним планом справедливої, мудрої й вільної Конституції» (1789) та ін.

Такою ж еволюцією від ліберальних, гуманістичних до революційно-авторитарних ідей позначені й державно-правові погляди лідера якобінців **Максимільєна Робесп'єра** (1758–1794)¹. Важливе місце в його політичній програмі займає *концепція двох урядів*. Першим із них є *революційний уряд*, метою якого є заснування Республіки, «перемога свободи над її ворогами». Другим — *конституційний уряд*, що має прийти на зміну першому після перемоги. Його метою є збереження Республіки, забезпечення конституційного режиму «переможної і мирної свободи». Головними засадами розбудови *нової держави* (політичного союзу), опрацьованими Робесп'єром, є *охорона та забезпечення природних прав громадянина*, зокрема права на участь у законодавстві та управлінні, верховенство влади народу в державі.

З метою реалізації цих засад революціонер обґрунтовує необхідність придушення ворогів народу «для того щоб встановити й зміцнити царство законів», обстоює безумовну *справедливість революційного терору*. На його переконання, «революційне правління є деспотизмом свободи проти тиранії».

Ще більш радикальні погляди сповідував продовжувач революційних ідей якобінців **Гракс Бабьоф** (1760–1797)². Він обґрунтував ідею *продовження революції у Франції й повернення до конституції 1793 р.* з метою *утвердження повної рівності*. Засобом досягнення цієї мети революціонер вважає впровадження загального управління й громадської системи виробництва та споживання, знищення приватної власності, встановлення дійсної, а не формальної рівності всіх перед законом. Рівність майнового стану він називає природним правом, а багатіїв, що не хочуть відмовитися від свого багатства на користь незаможних, — «ворогами народу». У **майбутній республіці** суспільство, за ідеєю Бабьофа, буде організоване шляхом заснування великої національної громади на комуністичних засадах, що забезпечить її членам однаковий середній достаток в обмін на відмову членів від індивідуальної власності на її користь. Проект Бабьофа передбачає регульоване державою народне господарство, загальнообов'язкову фізичну працю, жорстке закріплення

¹ **Робесп'єр Максимільєн Марі Ізідор де** народився в сім'ї адвоката. Закінчив юридичний факультет Сорбонни, працював адвокатом. З 1792 р. – депутат Національного конвенту від Парижа. З 1793 р. – фактичний керівник Комітету громадянського порятунку. Страчений у 1794 р. Державно-правові ідеї містяться переважно в доповідях і промовах 1793–1794 рр.: «Про принципи революційного уряду», «Про принципи політичної моралі», «Про конституцію» та ін.

² **Бабьоф Гракс** (справжнє ім'я Ноель Франсуа Бабьоф) – видавець газети «Трибун народу, або Захисник прав людини». У 1794 р. разом із однодумцями організував «Таємну директорію громадянського спасіння». Заколот був розкритий у 1796 р., у 1797 р. Бабьофа страчено. Його програма викладена в «Маніфесті плебеїв» (1795), документах і матеріалах «Заколоту в ім'я рівності, що зветься Заколотом Бабьофа», які були таємно надруковані тільки в 1828 р. й вплинули на розвиток європейських комуністичних ідей того часу.

кожного за місцем проживання, беззаперечно покору громадян адміністрації. Шляхом до встановлення такого суспільства є народне повстання й зосередження всієї повноти влади в руках тимчасового уряду.

Доктрину Бабуофа назвали «*бабувізмом*», а прихильників і послідовників його революційних, комуністичних за своєю сутністю ідей — «*бабувістами*».

Ідеї французьких революціонерів довели до логічного завершення концепцію «загальної волі» Руссо й обмежили просвітницьку доктрину природних невідчужуваних прав людини. Водночас не можна забувати й про їх видатну роль у знищенні королівського абсолютизму й народженні та розбудові європейської демократії.

§ 5. Вчення про право та державу мислителів німецького та італійського Просвітництва

У Німеччині на державно-правову ідеологію доби Просвітництва вплинула відносна економічна й політична відсталість країни, її роздробленість і політична незрілість буржуазії. Правознавцям важливо було відокремити юриспруденцію від богослов'я, обґрунтувати світський характер права й моралі, вивищити роль права й держави в подоланні роздробленості країни та застарілих феодальних порядків.

Піонером **німецького** Просвітництва вважають юриста та історика **Самуеля Пуфендорфа** (1632—1694)¹. Він став засновником *світської* юридичної науки в Німеччині, яка ґрунтувалася на *теорії природного права*. Пуфендорф відштовхується від принципу, відповідно до якого природне право є проблемою розуму й тому не може ґрунтуватися на релігії, яка є різною у різних народів. Відповідно до цього принципу він визначає **право** як «*правило дій та відносин між особистостями не як християнами, а як людьми*».

За Пуфендорфом, **закон** є наказом законодавця, волі якого слід підкорятися незалежно від згоди чи незгоди індивіда. Якщо *право* належить до сфери свободи людини, то *закони* обмежують цю свободу. Суттєвими компонентами законів є дозволи й заборони, а також санкції, передбачені за їх порушення. На переконання вченого, **міжнародне право** є *виключно природним правом*, оскільки для суверенних держав вищої влади, що встановлювала б позитивні міжнародні норми, нема.

¹ **Пуфендорф Самуель** навчався праву в Лейпцизькому університеті, професор Гейдельберзького університету, де очолював першу в Німеччині кафедру природного та міжнародного права. Професор природного та міжнародного права в університеті Лунда (Швеція). Головні роботи: «Основи загального правознавства» (1660), «Про право природне й право народів» (1672), «Про обов'язки людини й громадянина згідно з природним законом» (1673).

На думку мислителя, *єдиним гарантом безпеки людей виступає держава*, що цілком виправдовує доцільність її існування. Згідно з концепцією суспільного договору Пуфендорфа, правові основи держави становлять *два договори*. За першим (*pactum unionis civilis*) окремі індивіди з'єднуються у велике співтовариство й декретом (*decretum formae*) обирають форму правління. Після цього вони укладають другий договір (*pactum subjectionis civilis*), за яким у суспільстві встановлюються відносини панування-підпорядкування шляхом підкорення волі об'єднаних індивідів волі однієї особи. Декрет зобов'язує представника верховної влади турбуватися про добробут громадян, а громадян — виконувати накази влади. Питання щодо тієї чи іншої форми правління Пуфендорф вважає другорядним, бо головне значення має не вона, а *легітимність державної влади*.

Послідовник Пуфендорфа богослов і юрист **Християн Томазій** (1655–1728)¹ виклав критерії *розмежування права й моралі*. **Мораль** він порівнює з *порадою*, що виходить від учителя. Засобом забезпечення виконання її норм є *переконання*. **Право** ж порівнюється ним з *настановою*, що виходить від правителя. Засобом забезпечення виконання її норм є *примус*. Таким чином, специфікою права, за Томазієм, є *заборонувальний* характер настанов та їх забезпечення примусом у разі невиконання. Мораль мислитель ставить вище права. На його переконання, *«не може бути хорошим політиком той, хто не є насправді моральною особистістю»*.

Дослідження правової матерії продовжив видатний філософ **Християн Вольф** (1679–1754)². **Право**, за Вольфом, є похідним від моралі. «Нема права, — твердить мислитель, — без моральних обов'язків, які йому передують, у яких воно акумулюється і від яких походить». За Вольфом, права індивіда, що містяться в законах, слід розуміти як певну міру свободи, потрібну для виконання ним своїх обов'язків. Таким чином, визначає Вольф, *обов'язки є первинними, а права — вторинними*. Останні надаються людині державою обмежено — виключно для виконання природних обов'язків робити добро й утримуватися від зла.

Головним обов'язком держави, за Вольфом, повинно бути забезпечення «загального блага» народу. Проте для досягнення цієї благородної

¹ **Томазій Християн** народився у Лейпцигу в сім'ї професора теології. Викладав в університетах Лейпцига (де вперше в історії німецької вищої освіти читав лекції не латиною, а німецькою мовою) та Галле. У 1688 р. заснував перший німецькомовний науковий часопис. Роботи, що містять державно-правові ідеї: «Установлення божественного законодавства» (1688), «Основи права природного та народів» (1705).

² **Вольф Християн** – найпопулярніший європейський філософ свого часу, в захваті від ідей якого були Вольтер, Кант, Гегель (який називав його «Учителем німців»). Ректор університету в Галле. Викладав природне та міжнародне право в Марбурзькому університеті. Головні юридичні роботи: «Розумні думки про суспільне життя людей» (1721), «Філософ-король і Король-філософ» (1740), «Природне право, трактоване науковим методом» (1740–1748), «Міжнародне право» (1750).

мети влада повинна бути тотальною, всюдисущою й суворою. Завдання держави — пильно стежити за моральністю людей, переслідувати атеїстичні та інші погляди, які шкодять загальному благочестю. Природно, що саме з Вольфом прийнято пов'язувати витoki майбутньої концепції *поліцейської держави*.

Таким чином, якщо в Англії і Франції природно-правова доктрина стала ідейною зброєю в боротьбі проти феодального абсолютизму, то в Німеччині вона перетворилася на засіб раціоналізації існуючих монархічних держав, пропаганди культу держави та запровадження нею правопорядку.

У загальному руслі європейського Просвітництва працював ряд **італійських** мислителів, що обґрунтовували неминучість краху феодалізму й утвердження «царства розуму, братерства й свободи».

Найвідомішим серед них є історик **Джамбатіста Віко** (1668–1744)¹. Політичну владу, державу й право він розглядає як суспільні явища, що виникали й розвивалися у загальному контексті людської культури. За його концепцією *трьом фазам історії* відповідають певні *історичні типи закону*. *Першою* історичною фазою була епоха богів, яка характеризується відсутністю державності та юридичних норм. Як закон тут виступали пророцтва оракулів, що передавали волю богів. *Другою* була епоха героїв, у якій держава існувала як влада аристократії, а як закон виступало право сили. *Третьою* фазою історії й своїм суспільним ідеалом Віко вважає «вільну народну державу» (*громадянське суспільство*). Закон у ньому буде засобом мудрого поєднання індивідуальних та загальних інтересів, впровадження юридичної рівності між людьми.

Актуальними є висновки Віко щодо змісту *демократії*. На його думку, це дуже складна та вкрай нестійка форма правління, яка вимагає ідеальних умов, високих громадянських якостей народу. Суспільство, в якому люди заражені духом рабства, не може існувати в умовах свободи, демократії. Віко обґрунтовує тезу про виродження демократії у разі, якщо утверджується корупція, некомпетентність, панування кланів, демагогів і люмпенів. Для відновлення вихідних принципів свободи, духу демократії як в установах, так і в самій людині потрібен, на думку Віко, мудрий правитель. Однак усе це — хвороба росту. Торжество освіти й розуму неухильно ведуть націю до демократичної республіки як вищої, більш досконалої форми держави. На переконання історика, це — об'єктивний закон історії.

¹ **Віко Джамбатіста** народився в Неаполі в сім'ї бібліотекаря. Отримав ґрунтовну освіту, активно займався самоосвітою. Викладав гуманітарні дисципліни в Неаполітанському університеті. Державно-правові ідеї викладені в працях «Про єдину основу та єдину мету загального права» (1720), «Про незмінність правознавства» (1721), «Засади нової науки про загальну природу націй, завдяки яким виявляються також нові засади природного права народів» (1725).

Італійський юрист та економіст **Чезаре Беккарія** (1738–1794)¹ своїм трактатом «Про злочини та покарання», спираючись на *концепцію природного права*, поклав початок гуманістичному напрямку кримінального права та судочинства. Мислитель обстоює формулу, яку було запроваджено ще в період англійської революції XVII ст.: «*Немає злочину, якщо він не передбачений законом*», визначає низку принципів, на основі яких повинно здійснюватися покарання. Насамперед, це *відповідність покарання злочині*. Учений пропонує побудувати «точну й загальну шкалу злочинів і покарань», де злочини й покарання розміщувалися б залежно від їхньої суспільної шкоди. Із цим принципом пов'язаний **принцип рівності громадян перед кримінальним законом** незалежно від їх станової належності.

Ч. Беккарія виступає за **гуманізацію кримінальної відповідальності**. Жорстоке покарання, що не має зв'язку з природою злочину, на переконання мислителя, суперечить інтересам суспільства, бо сприяє поширенню аморальної поведінки людей. Жорстокість покарань свідчить не просто про жорстокість політичної влади та її законів, але й про жорстокість самого суспільства. Програмною вимогою вченого є загальне пом'якшення, максимальна гуманізація покарань.

Вчений категорично **заперечує такий загальновизнаний за його часів засіб здобуття доказів у кримінальному процесі, як застосування тортур**. «Злочин або встановлено, або не встановлено, — зазначає вчений. — Якщо встановлено, то для покарання достатньо стабільного закону й тортури не потрібні... Якщо ж його не встановлено, то не можна катувати невинуватого, оскільки за законом саме таким є людина, чий злочин не доведено».

Переконливими є аргументи Беккарія **проти смертної кари**. На думку вченого, *смертна кара є неприйнятною з трьох причин*. *По-перше*, ніхто не має права позбавляти життя, оскільки воно є вищим благом, його насильницьке припинення поза компетенцією суспільної угоди. *По-друге*, віковичний досвід свідчить, що смертна кара нікого не лякає й нікого ще не втримала від нанесення суспільству шкоди. *По-третє*, смерть на підставі закону є логічним протиріччям, оскільки закони не можуть одночасно забороняти вбивство й передбачати його як покарання: «Мені здається абсурдним, — зазначає Беккарія, — що закони як вираз суспільної волі ставляться з презирством й засуджують вбивство, але самі допускають його й для відвернення громадян від вбивства призначають вбивство публічне». Тільки в одному випадку мислитель визнає неминучість смертної кари: коли звинувачений має таку могутність і зв'язки, що може загрожувати суспільству навіть із в'язниці. Таким чином, він виправдовує страту тирана.

Ідеї Беккарія виходять за межі кримінального права та судочинства, захищають такі універсальні цінності, як свобода, честь і гідність людини, що забезпечуються справедливими законами.

¹ **Беккарія Чезаре** народився в Мілані в дворянській сім'ї. Навчався праву в університеті в Павії. Професор кафедри політичної економії в Мілані. Головна робота з правознавства – «Про злочини та покарання» (1764).

Розділ 12

Українські і російські просвітники про державу і право

§ 1. Захисники абсолютизму. Теорія просвіченої монархії

Опозиція московського духівництва ідеям Петра I щодо побудови абсолютистської світської монархії західноєвропейського зразка змусила його звернутися до київської митрополії, що здавна була пов'язана із європейською інтелектуальною традицією.

Стефан Яворський (1658–1722)¹ — перший з плеяди богословів-українців, запрошених Петром I для підготовки реформаторських проєктів. На формування його політичних поглядів мали вплив твори Платона та Арістотеля, а також поширена в Європі доктрина природного права. С. Яворський, обґрунтовуючи **абсолютистські засади монаршої влади**, посилався на її божественне походження. З цього виводився обов'язок підкорення цареві кожного християнина. Разом із тим, визнаючи **закон**, що дає монарх, однаковим мірилом для всіх підданих, він негативно ставився до запровадження Петром I надзвичайних «фіскальних» органів, що стоять, як вказував митрополит, «поза законом» та «над судом». Остаточно розійшовся з царем в питанні церковної реформи. Якщо митрополит обстоював **незалежність духовної влади від світської**, то цар вбачав в цьому джерело двовладдя і перепону перетворенню церкви на знаряддя утвердження самодержавства.

До числа соратників Петра I належав **Феофан Прокопович** (1681–1736)² — пристрасний апологет абсолютної монархії. **Походження держави** та монаршої влади, на його думку, полягає в єдності трьох причин: як наслідок суспільного договору, божественної волі та розвитку людських інстинктів. Щоб уникнути загрози своєму існуванню, люди через укладання суспільного договору зрікаються свободи та передають всю владу монархові. Процесом утворення держави та наділення народом владою монар-

¹ **Яворський Стефан** (в миру – Семен Іванович Яворський) закінчив Києво-Могилянську академію, протектор Московської слов'яно-греко-латинської академії, митрополит, місцеблюститель патріаршого престолу, автор багатьох проповідей та богословських творів, зокрема «Камінь віри», «Про душу» та інші.

² **Прокопович Феофан** – ректор Києво-Могилянської академії, згодом архієпископ Новгородський і Великолуцький, віце-президент Священного Синоду, автор праць: «Регламент, або Статут Духовного Колегіуму» (1719), «Правда волі монаршої» (1722).

ха керує «божа воля». Внаслідок божественності влади монарха на народ покладається абсолютний обов'язок підкорення, а суспільний договір отримує односторонній характер **без права його розірвання**. Тому, на відміну від більшості європейських просвітників, Прокопович **відмовляє народові в праві на повстання**, оскільки «закон християнський бунтувати забороняє». Призначення держави полягає у **загальній користі**, визначення якої, знову ж таки, належить монархові: «Всяка верховна влада єдину свого встановлення причину кінцеву має — всенародну користь».

Наслідком таких висновків стала ідея юридичного **підпорядкування церкви світській владі**. Цар відносно церковної ієрархії виступає суддею та повелителем, а саме духівництво є специфічним чиновництвом, яке працює на користь держави. І як апологію **абсолютистської влади** монарха, що стоїть **вище** будь-якого земного **закону**, Прокопович проголошує: «Імператор всеросійський є монарх самодержавний та необмежений; коритися його владі не лише за страх, але й за совість Бог повеліває».

Окрім «Богом даного», такого, що відповідає «людській природі» самодержавства, де «вся влада державна в руках єдиної особи утримується», Прокопович виділяє ще **демократію, аристократію**, та їх **«змішаний склад»**. Симпатії ці форми, як і виборна монархія, у філософа не викликають, оскільки, будучи «елекційними державами» (виборними), вони позбавлені стабільності, несуть у собі загрозу суспільного хаосу та смуту. Негативне ставлення в нього і до обмеженої монархії, де володар пов'язаний із народом взаємними зобов'язаннями. Оскільки Бог є кінцевою причиною влади в будь-якому суспільстві, то й відповідальним монарх може бути лише перед ним.

У питаннях **права** архієпископ вважав, що цар і закони — ознаки правильно влаштованої держави. **Закони**, «у народі користь творящі», підлягають обов'язковому виконанню, до чого примушуються природним законом, «на серцях їх написаному». «Страж і поборник закону» — монарх і державна влада. Закони самодержців служать «повчанню доброго і до відділення злого». Сам монарх жодному закону, крім божого, не підлеглий.

Відстоюючи спадкову абсолютну монархію, видатний богослов розвиває концепцію *просвітницької монархії* — Петро I як «філософ на троні» діє «праведно», мудро, піклується про правосуддя, поширення освіти, добрих законів і звичаїв.

Сподвижником Феофана Прокоповича був **Василь Татищев** (1686–1750)¹, у якого європейські ідеї «освіченої монархії» на російському ґрунті отримали подальшого розвитку.

¹ **Татищев Василь Микитович** – видатний російський державний діяч, історик та географ, займав посади головного управителя уральських гірничих заводів, астраханського губернатора. Автор праць з історії, політики та економіки, зокрема, «Історія російська» (5 кн.), «Довільне та згодне міркування та думка шляхетства російського, яке зібралось, про правління державне», «Духовна» (датовані початком 1730-х років).

Будучи, як і його попередник, прихильником **теорії природного права та договірної походження держави**, Татищев в душі Пуфендорфа і Вольфа говорить про передуючий державі «**природний стан**» свободи. Але нерозумне користування свободою призводить до гоббсівської «війни проти всіх», що змушує людей накласти на себе «взду» несвободи заради власної безпеки та спільної користі. Такою взудою є влада.

Влада від початку, «за природою» виникає в сім'ї (спочатку через угоду шлюбу, потім як батьківська влада). Подібно до батьківської (де на дітях лежить обов'язок коритися батькам, а на батьках — піклуватися про дітей) виникає влада і в суспільстві. Оскільки, на думку Татищева, свобода селян «з нашою формою правління монаршого не узгоджується, і вкорінений звичай неволі змінювати небезпечно», то **кріпосне право** слід тлумачити як форму двостороннього договору між господарем і слугою. Водночас державі необхідно спонукати поміщиків дбати про селянство, щоби воно було «податями скільки можна полегшено», опікуватися просвітою селянства, оскільки «народ ніякої освіти не має та в темряву забобон закутий», і тому легко піддається закликам до бунтів.

Погляди на **форму держави** у Татищева пов'язані з геополітичним фактором. **Демократія** є правлінням за допомогою інститутів безпосереднього народовладдя і тому можлива лише в державах-містах чи невеличких областях. **Аристократія** є представницькою формою (через обрання чи за статусом) і можлива в більших країнах, що захищені географічно від нападу, мають просвічений народ і усталений авторитет закону. Виділяються також змішані форми, але користі в них не вбачається. Росія рятується **самодержавством**: «самовладний уряд у нас всіх інших корисніший, а інші небезпечні». Разом із тим, враховуючи стан законотворчої роботи в Російській імперії, Татищев мріяв про заснування **представницьких станових органів**, на яких би покладалася і фахова підготовка законопроектів. Перу вченого належать і сформульовані ним правила юридичної техніки, до яких він відносив лаконічність та викладення закону простою мовою; реальність виконання; узгодженість та несуперечливість; своєчасне та загальне проголошення; збереження давніх звичаїв, що не суперечать загальній користі.

Ідеологом абсолютизму з позицій новонародженого торговельно-промислового класу був купець **Іван Посошков** (1652(70?) — 1726)¹. Він відкриває нову сторінку теорії російського абсолютизму — **концепцію тотальної регламентації державою суспільства, економіки та побуту**.

За Посошковым, держава має виступати головним регулятором економічних відносин та здійснювати патерналістську економічну політику. На неї покладаються повноваження визначення порядку здійснення

¹ **Посошков Іван Тихонович** родом із селян, став купцем, вважається автором записки боярину Головіну «Про ратну поведінку...» (1701) та трактату «Книга про вбогість і про багатство» (1724), який був вперше виданий російським істориком М. П. Погодіним у 1841 р.

підприємницької діяльності, промисловості та ремесел, встановлення цін на товари тощо. Купецтво є єдиним станом, який має монополію на торгівлю та який повинен захищатися на державному рівні.

Не заперечуючи **кріпосного права**, Посошков пропонував більш інтенсивне застосування примусової праці в промисловості і водночас законодавчо регламентувати обов'язки кріпаків. Захисту прав кріпосних мав сприяти спеціальний суд, до якого могли б звертатися селяни у разі свавільної експлуатації поміщиками селян. За таке звернення селянин отримує волю та матеріальну винагороду, а за недонесення — карається багатом.

Посошков визнає однією з ключових проблем органів судочинства їх корупцію та некомпетентність, тому пропонує заходи **по вдосконаленню російського правосуддя**. Має бути радикально розширена соціальна база кадрового складу суддів: «краще спочатку заради встановлення правди в судді посадити з низьких чинів, насамперед із приказних людей, які в справах розумні і страх божий у собі мають». Для усунення протиправного тиску на суддів їх слід забезпечити широкими гарантіями, *«щоби вони ніяких осіб не боялися, окрім Бога та царя»*. На думку мислителя, необхідне удосконалення старого законодавства та розробка нового Уложення (замість застарілого 1649 року).

Таким чином, саме в здійсненні правозакріплення та регламентації максимально широкого кола суспільних відносин Посошков і вбачав сенс державної політики.

Державно-правові погляди іншого інтелектуала епохи російського Просвітництва — князя **Михайла Щербатова** (1733–1790)¹, формують **аристократичну опозицію ідеології просвіченого абсолютизму**. Він намагався адаптувати просвітницькі західноєвропейські вчення та ідеї тираноборців до власної політико-правової концепції, за якої найкращою формою держави є **монархія, обмежена владою аристократії**.

У дусі Ж. Ж. Руссо він **наголошує на похідності влади від народу**: «не народ для царів, але царі для народу, бо перед тим, ніж були царі, був народ». Укладаючи «суспільний договір», люди надають монарху лише «декілька своїх прав», натомість зобов'язавши його захищати та піклуватися про залишені права народу, що робить монарха відповідальним за делеговані йому повноваження. Утім, на відміну від того ж Руссо, **виразником народного суверенітету, у Щербатова, є лише дворянська верства**, де монарх виступає виконавцем її волі. Щербатов критично ставився до російського самодержавства, з огляду на його «неприродність». «Самовладдя» він визначає як беззаконне та свавільне правління, якому, на відміну від традиційного для допетровської Росії аристокра-

¹ Щербатов Михайло Михайлович – історик та громадський діяч, князь, сенатор, свої суспільно-політичні погляди виклав у працях «Історія Російська з давніх часів» (7 кн; 1770–1791), «Мандри в землю Офірську пана С. шведського дворянина» (1783–1784), «Роздуми про дворянство» (1783–1785), «Про зіпсування нравів у Росії» (1787).

тичного укладу суспільства, притаманна аморальність, фаворитизм та продажність. Абсолютна влада монарха подібна тиранічній, яка «руйнує силу держави в самому її початку».

Тогочасному стану «зіпсування нравів у Росії» М. Щербатов протиставив свій суспільно-політичний ідеал, який виклав в утопії «**Мандри в землю Офірську...**». Тут — станово-представницька монархія, де влада монарха обмежена аристократичними «верховною радою» та «вищим урядом», в яких зосереджена законодавча та вища судова влада. Дворянство наділено найбільш широкими повноваженнями, їх кількість залежала від титулу аристократа.

Абсолютистська ідеологія з її проблематикою «*філософа на троні*», який шляхом концентрації та централізації всієї влади єдиний здатний сприяти поширенню просвіти та утвердженню «правди» в суспільстві, стала основним напрямом у розвитку російської політико-правової думки на наступні століття.

§ 2. Проект реформ державних і правових установ С. Десницького

Найбільш послідовне втілення ідей Просвітництва притаманне творчості **Семена Десницького** (1740–1789)¹. З його іменем пов'язаний як новий етап розвитку юридичної науки в Російській імперії, так і перші спроби застосувати ліберальні європейські ідеї в реформуванні російського державного апарату. Вважав, що серед європейських народів саме російський перебуває на низькому рівні правової культури та розвитку юриспруденції.

Свої просвітницькі погляди на реформування російської держави С. Десницький виклав у проекті «**Подання про заснування законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії**» (1768 р.).

Так, законодавча влада здійснюється монархом спільно з реформованим на **однопалатний представницький орган** Сенатом. До повноважень Сенату входить здійснювати «за наказом та розсудом» монарха законопроектну роботу з підготовки нових, скасування або виправлення старих актів, вводити податки, вирішувати питання війни та миру, а також нагляд за міжнародно-правовими договорами. Сенат обирається у складі 600–800 депутатів за доволі високим майновим цензом з числа поміщиків, духовенства та різночинства. Строк повноважень представників — п'ять років, з правом обрання не більше аніж на три строки.

¹ **Десницький Семен Юхимович** – народився в м. Ніжин, захистив дисертацію з права в університеті Глазго (Велика Британія); професор Московського ун-ту, один з перших членів Російської академії наук, просвітник, популяризатор правових знань та російської мови в університетській освіті, автор «Подання про заснування законодавчої, судової і каральної влади в Російській імперії» (1768).

Виконавчу владу за проектом здійснюють вищі органи управління, — колегії, підлеглі імператору та Сенату.

У сфері **судової влади** С. Десницький виступав за гласність судового процесу, оприлюднення судового рішення, надання обвинуваченому права на захист. Учений, не заперечуючи смертної кари, пропонував обмежити її застосування випадками умисного вбивства та зради батьківщини. Його перу належить обґрунтування принципу незмінності та незалежності суддів, причому перше він ставить у залежність від другого: «щоб суддя... до самої смерті суддею й при своїй посаді завжди перебував, і щоб при цьому йому була надана повна влада судити без винятку так, що й апеляції на нього давати нікому не дозволялося, окрім випадку, коли той проти закону когось явно засудить». Десницький пропонував запровадження суду присяжних, «якби монархи російські дозволили узаконити за прикладом англійським».

«Каральна влада» здійснюється воєводами, що призначаються монархом для управління провінціями та губерніями. До їх компетенції належать правоохоронна та фіскальні функції, забезпечення пенітенціарної системи та пожежної охорони. Воєводи підзвітні губернському суду, для розгляду скарг на яких утворюється спеціальне судове відділення.

У центральних та великих містах передбачалося утворення ще однієї гілки влади — **«громадянської»**. Цьому органу місцевого самоврядування передбачалося надати повноваження контролю за ціноутворенням, стягнення мита, нагляд за містобудуванням, вирішення місцевих суперечок. Формуватися органи «громадянської влади» мають з дворян, купців та ремісників, що обираються на підставі майнового цензу.

Як підсумок, визначаючи компетенцію кожної з гілок влади, Десницький наголошував, що діяти вони мають виключно на підставі та межах закону, з тим **«щоби одна влада не виходила за свої межі в іншу»**.

Значення ідей вченого підкреслював у 1834 р. професор Московського університету С. Моршкін: «Читаючи його твори, я цілком перекоаний, що йому не вистачало лише читачів та іноземного імені для зайняття місця поблизу Монтеск'є та інших відомих юристів минулого сторіччя». Новаторські погляди Десницького, його подвижницька діяльність на ниві юридичної науки та освітництва забезпечили видатному українцю славу «батька російської юриспруденції».

§ 3. Демократичний ідеал Я. Козельського, Г. Сковороди, О. Радищева

На противагу офіційному використанню просвітницьких ідей для обґрунтування «освіченого абсолютизму» в Україні та Росії почав формуватися демократичний напрямок просвітників, які проголошували ідеї

загальної рівності та республіканізму. До такого напрямку належить і **Яків Козельський** (1728 — після 1799)¹.

Симпатизуючи ідеям Ж. Ж. Руссо, він поділяв його ідею **про державу** як сполучення «**приватної користі кожної людини із загальною користю всіх**». Водночас Я. Козельський не погоджується із закликами французького філософа про повернення до «**природного стану**» людства, наголошуючи на перевагах стану громадянського: «людина через договір із суспільством втрачає натуральну свободу... а отримує громадянську свободу і власність майна. Натуральна свобода кожної людини не має інших меж, як тільки її сила, а громадянська свобода обмежена громадською волею». Просвітник стверджує двосторонній характер «суспільного договору», внаслідок якого його скасування можливе за спільною згодою, якщо ж одна із сторін, заподіює утисків іншій, то сторона, що зазнала утисків, може порушити договір, оскільки «**нікого до шкідливого зобов'язувати не можна**». Я. Козельський схвально відгукується про **республіку**, вважаючи, що за неї «загальна користь є підстава всіх людських чеснот і законодавств». Утім, він вважав її прийнятною для малих держав, тоді як для великих найкращою є монархія.

У своїй головній праці «**Філософські пропозиції**» Я. Козельський відокремлює поняття **права і закону**, розрізняючи право божественне, природне, міжнародне та громадянське (державне). Закони мають відповідати цим видам права, якщо ж «закони не будуть на них засновані, вони не можуть бути справедливими». Виходячи з такого тлумачення, Козельський приходить до висновку, що «закон, який дозволяє полоненого продати, купити, зробити рабом і утримувати його свавільним чином, не заснований ні на якому праві, ні на справедливості». У своїй критиці **кріпосного права** філософ пішов значно далі своїх попередників і, як наслідок, обґрунтовує право на повстання поневоленого народу. Але свої сподівання все ж таки пов'язує із реформами «зверху», просвітою та поширенням правових знань.

У галузі **кримінального права** Я. Козельський слідом за Ч. Беккарія та Ш. Монтеск'є причини злочинів вбачав не стільки у вадах особи злочинця, скільки у недоліках суспільного устрою. **Мета покарання** не у стражданнях винного, а у запобіганні злочинам на майбутнє. Саме ж покарання має бути невідворотним та адекватним, «пропорційним образі». У **цивільному праві** вчений розробляв питання об'єкта права власності. Зокрема, ним розрізняються «такі речі, якими всі люди без розбору користуватися можуть» (об'єкти загального користування:

¹ **Козельський Яків Павлович** походив з української козацької верстви, закінчив Київську академію, викладав у Петербурзькій академічній гімназії та інженерному шляхетському корпусі механіку, потім працював секретарем Сенату, член Малоросійської колегії, був «сочинителем» у комісії Нового Уложення (1788). Автор низки творів та перекладів з правових питань; найбільш відомою є його робота «Філософські пропозиції» (1768).

повітря, вода тощо), та «речі, що можуть становити приватну власність» (рухоме та нерухоме майно). Відчуження права власності здійснюється як «подарунком», так і «розміною» (купівля-продаж, міна).

У царині **міжнаціональних стосунків** він обстоював рівноправність народів: «добре було б різних народів, підданих однієї влади приводити під одні закони не лише силою, а чудовою користю та добротою законів зрівняти права та переваги народів».

Оригінальністю світобачення вирізняються демократичні просвітницькі погляди **Григорія Сковороди** (1722–1794)¹, які поклали початок української класичної філософії. У його теорії, заснованій на християнському світобаченні, органічно переплелися як антична філософська традиція, так і раціоналізм європейських просвітників.

За Сковородою, Бог, створивши світ, надав йому ідеального порядку, в якому панувало добро. Але світ обтяжений злом, і причина цього — у зруйнуванні ідеального порядку, коли його складові почали виконувати не властиві їм функції. Звідси і проблеми суспільства, які виникають через те, «що ролі граються невдало, а невдало тому, що незгідно з природою, отже, й собі погано, й суспільству некорисно». Тож сенс людини в житті — усвідомити своє призначення в цьому світі, свого місця згідно з божественним порядком. Подібно до Сократа Сковорода вказує, що «бути щасливим — се значить пізнати себе або свою природу, взятися за свою долю та робити своє діло». Нещасливим же людину роблять чотири речі: «братися за те, що тобі не підходить; нести обов'язок, противний твоїй природі; навчатися, до чого не родився; дружити, з ким не роджений дружити». Але будь-яка робота є шляхетною та шанованою, коли виконується відповідно до внутрішньої схильності, тобто виступає «*сродною працею*».

Г. Сковорода обстоює принцип **формальної рівності**, за яким усім має бути забезпечено право реалізувати своє покликання. Водночас природною може бути лише «нерівна рівність», сенс якої він розшифровує у притаманній йому алегоричній формі: «Бог подібний до багатого фонтану, що наповняє різні сосуди за їх ємністю. А над фонтаном напис: *нерівна усім рівність*... До меншого сосуду менше потрапляє, але в тім він рівний з більшим, що обоє однаково повні».

Будь-яка форма державної влади, будь яка соціальна ієрархія є проти-природною, протибожественною, якщо вона не збудована за принципом «**сродної праці**». Сковорода сучасну йому бюрократично-кріпосну систему вважає порушеним божественним порядком, називає її «миром темним»,

¹ **Сковорода Григорій Савич** – видатний український мислитель та просвітник, закінчив Києво-Могилянську академію, бував у багатьох країнах Європи. Певний час займався приватною викладацькою практикою, викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, згодом став мандрівним філософом. Володів багатьма іноземними мовами. Автор численних філософських та поетичних творів, зокрема: «Асхань», «Байки Харківські», «Розмова, що зветься алфавіт, або Буквар світу», «Вбогий жайворонок» та ін.

«миром прескверним», а прогресуюче в ньому «сріблoloубство», майнові крайнощі, самодурство та свавілля влади — шляхом до загибелі держави.

Суспільно-політичним ідеалом Г. Сковороди був образ **«горньої республіки»** («духовної республіки»), «християнської держави». У цій демократичній республіці, заснованій на засадах свободи, любові та рівності, відсутні майнова нерівність та експлуатація. Закони тут «противні тиранським» та спрямовані на забезпечення прав громадян. При заміщенні владних посад здійснюється принцип «сродної праці», що дозволяє найбільш гармонійно сполучати суспільні та особисті інтереси та підвищує якість державного управління.

Свої ідеї Г. Сковорода поширював усно в мандрах по Україні. Його називали «українським Сократом», і сам він писав, що **«замислив я умом і забажав волею бути Сократом на Русі»**.

Завершують російське Просвітництво XVIII ст. твори **Олександра Радищева** (1749–1802)¹, в якого просвітницькі ідеї стали знаряддям боротьби із абсолютизмом та його страшною язвою — кріпацтвом.

На обґрунтування своїх поглядів Радищев використовує положення теорії **природного права** та **договірного походження держави**. За природного стану всі люди є рівними та мають однакові права. Але право без сили є «пустим звуком», і людство перебуває в становищі «хто сильніший той і правий» та «війни всіх проти всіх». Виходом із цього стану стало утворення держави, заради якої люди відмовилися від необмеженої свободи. І як люди були рівні в свободі за первісного ладу, так і рівні повинні бути в її обмеженні за державного життя. Тут єдиним володарем виступає закон, який для всіх однаковий. Метою ж держави є **особисте благо людини**.

Натомість влада, «корисна державі на початку своєю особистими заслугами», перетворившись на спадкову, деградувала. Монарша ж влада, **«єдиною посадою в службі своїй маючи догодження нам»**, перетворюється на деспотію, «в народі зрить лиш підлу твар», свавільно визначаючи: «живеш тоді, вельо коли жити». Найбільшим **порушенням призначення держави**, попрання природних прав людини є **кріпосництво**. Воно зазіхає на саму природу людини, ототожнює її з твариною: «бо поміщик відносно селянина є законодавець, суддя, виконавець свого рішення, та за бажанням своїм, позивач, проти якого відповідач нічого сказати не може...се жереб вола в ярмі...». Така моральна деградація неминуче підриває стабільність держави, і Радищев пророкує, що за відсутності превентивних заходів, спрямованих на скасування кріпацтва, Росія буде втоплена в крові темною замордованою масою.

На відміну від офіційної історіографії, яка стверджувала традиційність для Росії монархічної форми, він наголошував на органічності для

¹ Радищев Олександр Миколайович – письменник, російський філософ, правознавець, освіту здобув на юридичному факультеті Лейпцизького університету, певний час працював начальником Петербурзької митниці. Свої погляди на державу і право виклав в «Оді вольність» та у творі «Подорож з Петербурга до Москви» (1790).

неї **республіки**, прообраз якої вбачав у вічах Новгороду. Радищев передбачав знищення Російської імперії та перетворення її на союз невеликих республік: «з надр розвалини величезної виникнуть малі світила; непорушні свої кормила прикрасять дружності вінцем». Єдиним джерелом влади в республіці майбутнього стане народ: «Соборна народу влада є влада первісна, а тому влада вища, єдина, яка склад суспільства заснувати чи зруйнувати здатна». За народного правління має бути забезпечена «рівновага у владах» (мова, очевидно, йдеться про поділ влади) та відсутність майнових крайнощів. Право приватної власності визнається основою суспільства. Громадяни наділені невід’ємними особистими, політичними та соціально-економічними правами. Особливого значення набуває правове виховання для забезпечення законності в державі.

Закінчення доби російського просвітництва ХУІІІ ст. постаттю О. Радищева є знаменним через його власну долю. За просвітницьку працю «Подорож з Петербурга до Москви» він був відправлений «просвітницею-імператрицею» Катериною ІІ на десятирічне заслання. По поверненню, під загрозою нового заслання закінчує життя самогубством...

Отже, ідеї французьких енциклопедистів та Великої французької революції сприяли формуванню демократичного напрямку Просвітництва в Україні, де ще жевріли традиції козаччини, та Росії. Ключовими для нього були ідеї рівності та свободи, проголошення права народу на повстання проти поневолення людини, винною в якому оголошується самодержавство. Доба Просвітництва ХУІІІ ст. у Російській імперії була представлена широким спектром доктрин — від утвердження божественності влади монарха, його самодержавного статусу відносно суспільства до заперечення самої форми монархії, проголошення ідеї свободи та рівності, демократії та республіканізму. Втім, ідеологія просвітницької монархії мало вплинула на руйнацію феодального укладу Росії та трансформацію держави за західноєвропейським зразком.

Розділ 13

Американська політико-правова думка другої половини XVIII — початку XIX ст.

§ 1. Класики американської демократичної традиції: Б. Франклін, Т. Пейн, Т. Джефферсон

Бенджамін Франклін (1706–1790)¹ суттєво вплинув на перебіг подій у північноамериканських колоніях напередодні набуття ними незалежності та в перші роки існування США. Його підпис стоїть під усіма основними документами, які юридично оформили появу Сполучених Штатів Америки як суверенної держави (Декларація незалежності, договір із Францією, мирна угода із Англією, Конституція США).

Б. Франклін ще наприкінці 1760-х років висловлював ідею політичного самоуправління північноамериканських колоній Британської корони (*концепція гомруля*). Він першим назвав їх *штатами*, запропонувавши їхнє об'єднання в конфедерацію незалежних держав. У його схемі король Англії залишався єдиною сполучною ланкою між північноамериканськими штатами і Великою Британією. *Поміркованість, прагматизм, віра в соціальну еволюцію і прогрес* були основою світоглядно-філософських поглядів Франкліна, який відстоював позицію незалежно-го й гармонійного розвитку Америки як «країни праці».

Права і свободи людини, на думку Франкліна, є передумовою для поліпшення становища людини. Уряд має сприяти прискоренню соціального прогресу, економічному зростанню країни, пам'ятаючи при цьому про свободу людини. Визнаючи право народу на революцію, Франклін висловлювався за заміну будь-якої форми державного управління, яка не забезпечує прав людини. Він був глибоко переконаний у *рівності людей*, виступав проти збереження рабства. Після революції вважав за доцільне введення загального виборчого права для чоловіків і однопалатного загальнонаціонального представницького органу. Однією з найважливіших чеснот, на думку Франкліна, є *справедливість*, яка є обов'язковою у стосунках як громадян, так і держав.

¹ **Франклін Бенджамін** народився у Бостоні в родині ремісника. Завдяки самоосвіті досягнув величезних успіхів: розробив трудову теорію вартості, універсальну теорію електрики, створив громовідвід тощо. Видавець «Пенсільванської газети» (1729–1748), засновник першої в колоніях публічної бібліотеки та міської лікарні (1731), один із засновників Пенсільванського ун-тету (1731), Американського філософ. товариства (1743). Делегат 2-го Континентального конгресу, представляв Північноамериканські штати у Франції (1775–1785). Основні роботи: «Міркування про свободу та необхідність, задоволення та страждання», «Автобіографія» (1788–1789) та ін.

Томас Пейн (1737–1809)¹ — один з найрадикальніших представників демократичної течії американської політико-правової думки. Він першим дійшов висновку про доцільність і економічну вигідність *відділення колоній* від Британської імперії та створення незалежної держави, запропонувавши її назву — Сполучені Штати Америки.

Як представник природно-правової теорії Пейн у своїй праці «Права людини» *розрізняє природні та громадянські права людини*. У природному стані людина має «усі інтелектуальні права, або права духу, а також право досягати благополуччя і щастя, оскільки це не применшує природних прав інших». На його думку, люди об'єднуються в суспільство заради того, щоб краще забезпечити свої права. Тому держава не може посягати на ці права; її єдиний обов'язок — сприяти людям в їхньому житті, збереженні свободи і статків. Громадянські права (тобто права, що стосуються безпеки і захисту) впливають із природних прав і належать людині як члену суспільства.

Т. Пейн висловлював оригінальні думки щодо конституції. Він зазначав, що «конституція... передує державній владі; державна влада — це лише дітище конституції. *Конституція будь-якої держави є актом не державної влади, а народу, який створює її*. ... Тому щодо державної влади конституція відіграє ту ж саму роль, яку виконують щодо суду закони ...». У сучасному західному конституціоналізмі такий підхід є загально визнаним.

Т. Пейн *розрізняє суспільство і державу (уряд)*, пояснюючи, що перша інституція створюється потребами людей, є їхнім захисником, а друга породжується пороками і є їхнім карателем; перша завжди є благом, друга — злом (у найкращому випадку необхідним (для забезпечення безпеки), у найгіршому — нестерпним). Отже, «кращим є той уряд, який менше урядує». Проте у другій частині праці «Права людини» і роботі «Аграрна справедливість» Пейн викладає доводи на користь *держави загального добробуту*.

На його думку, *найкращою формою правління є республіка*, в якій владні повноваження спираються на принципи обрання і представництва. Вони найкращим чином забезпечують інтереси суспільства, створюючи кращі гарантії прав громадян, захист особистості, власності тощо. Спадкова влада (монархія і аристократія) спирається на неосвіченість та забобони людей: «Ідея спадкових законодавців ... настільки ж абсурдна, як і ідея спадкового математика чи спадкового мудреця».

¹ **Пейн Томас** народився в Англії. За рекомендацією Франкліна прибув до Америки (1774). Активний учасник війни за незалежність США (1775–1783) і Французької революції. Редактор «Пенсільванського журналу» (1775), секретар комітету Конгресу з іноземних справ (1777–1779). Основні роботи: «Здоровий глузд» (1776), «Права людини» (1791–1792) та ін.

Томас Джефферсон (1743–1826)¹ є автором Декларації незалежності США, де вперше на рівні юридичного акта народний суверенітет було проголошено основою державного життя: *«Влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють ... коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя»*.

Надзвичайно важливим є внесок Джефферсона в *практичний розвиток ідеї прав людини*. Всесвітню відомість набули його слова, увічнені в Декларації: «Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невід’ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права». Джефферсон вважав, що «не існує нічого, чого б неможливо було змінити, окрім вроджених і невід’ємних прав людини»; ці права «жодна держава, яка має вірні і справедливі засади, не повинна заперечувати». Крім того, він опосередковано брав участь у створенні тексту Французької декларації прав людини 1789 р. і був одним із найактивніших ініціаторів прийняття Біллю про права 1791 р. як поправок до Конституції США.

Кожна людина і кожна людська спільнота, на його думку, мають *право на самоврядування*, для чого волею людей засновуються держави: «вони отримують його разом із життям з рук природи». Для того щоб забезпечити кожному громадянину право висловлюватися щодо управління і особисто виконувати певну частину управлінських функцій, Джефферсон наполягав на поділі держави на невеликі адміністративні райони. Звідси стає зрозумілим, що *найприйнятнішою для США є республіканська форма державного правління* із розподілом компетенцій трьох влад, заснована на загальному виборчому праві, рівному представництві в законодавчих установах, виборності виконавчих органів влади, суддів і присяжних, широкому місцевому самоврядуванню.

Т. Джефферсон передбачав можливість зміни чи доповнення Конституції кожні 19–20 років, адже перед кожним поколінням постають нові проблеми і завдання і воно має право самостійно обирати ту форму державної влади, яка, на його думку, найбільше сприятиме його щастю і найкраще пристосується до існуючих умов. Розглядаючи *право як волю нації*, він сподівався, що воно зможе обмежувати владу і корупцію як результат владних зловживань.

¹ **Джефферсон Томас** – губернатор Вірджинії (1779–1781), посол США у Франції (1785–1789), державний секретар США (1789–1793), віце-президент США (1797–1801), третій Президент США (1801–1809). Основні роботи: «Загальний огляд прав Британської Америки» (1774), «Нотатки про штат Вірджинія» (1785) та ін.

§ 2. Політико-правова думка федералістів: О. Гамілтон, Д. Медісон, Д. Адамс, Д. Маршал

Другий важливий напрямок політико-правової думки США другої половини XVIII — початку XIX ст. представлений іменами діячів, які відстоювали засади *федеративного устрою нової держави*.

1787 р. Конституційний Конвент затвердив нову Конституцію США, що стала концентрованим втіленням ідеї міцної центральної влади. Обурення і протести проти неї в кожному штаті зводилися до заперечення подібної влади, в якій опоненти бачили посягання на свободу самоврядування і безпеку відновлення монархії. Очевидна необхідність роз'яснення основних положень тільки-но народженої Конституції примусила **Олександра Гамільтона** (1757–1804)¹, **Джеймса Медісона** (1751–1836)² і **Джона Джея** (1745–1829)³ виступити на підтримку її ратифікації.

32 жовтня 1787 р. по 16 серпня 1788 р. у кількох нью-йоркських газетах з'являлися статті під псевдонімом Публія. Із 85 статей, які потім було об'єднано в окрему збірку «*Федераліст*», 51 належить О. Гамільтону, 29 — Д. Медісону, 5 — Д. Джею. Серед головних тем — характер представницького врядування, федералізм, поділ влади, система стримувань і противаг, плюралізм, судовий нагляд та ін. «Федераліст» вважається найвдалішою та найвпливовішою пам'яткою в публіцистичній боротьбі за Конституцію і як класичний політичний твір до цього часу використовується Верховним Судом для тлумачення Основного Закону США.

Д. Медісон у «Федералісті» № 10 так формулює центральну проблему, яку прагнули вирішити його автори: «убезпечити суспільне благо і особисті права від загрози з боку такої групи [більшості] й у той же час зберегти дух і форму народного уряду». Д. Медісон і О. Гамілтон відверто непокоїлися з приводу загрози, що її становить демократія (особливо пряма) для прав людини: «[Прямі] демократії завжди є ареною безладдя і сварок, завжди виявлялися несумісними з особистою безпекою чи правами власності; життя їхнє загалом виявляється коротким, а смерть жорстокою».

Федералісти проте не ставили під сумнів необхідність демократичного уряду. Їх занепокоєність зводилась до пошуку шляхів забезпечення

¹ **Гамілтон Олександр** – юрист, державний і політичний діяч. Учасник війни за незалежність США. Перший міністр фінансів США (1789–1795), генеральний інспектор армії (1799–1800). Співатор «Федераліста».

² **Медісон Джеймс** – юрист, державний і політичний діяч. Учасник війни за незалежність США, делегат 2-го Континентального конгресу, член Конгресу США (1789–1797). Основний автор тексту Конституції США 1787 р. Державний секретар США (1801–1809), четвертий Президент США (1809–1817). Співатор «Федераліста».

³ **Джей Джон** – Президент 2-го Континентального конгресу (1778–1779), секретар з іноземних справ (1784–1789), перший Головний суддя Верховного Суду США (1789–1795), губернатор Нью-Йорка (1795–1801). Співатор «Федераліста».

ефективного контролю над демократією для захисту індивідуальних свобод. З цією метою вони запропонували *три захисні механізми*:

1) **представницьку, а не пряму демократію**. Це дає змогу представникам народу в процесі розробки і введення у дію законів діяти обачно і мудро, опираючись пристрастям, що панують у прямих демократіях;

2) **два поділи влади** — (а) **вертикальний (федералізм)**, що відокремлює уряд штатів від федерального і допомагає стримувати уряди штатів, які є ближчими до народу, а тому більш схильні до популістських зловживань; (б) **горизонтальний**, що відокремлює законодавчу, виконавчу і судову гілки влади і передбачає запровадження системи стримувань і противаг. Крім того, горизонтальний аспект передбачає внутрішній поділ законодавчої гілки — на органи, один з яких ближчий до народу, а інший є більш аристократичним, з різними методами відбору до цих органів і різними строками перебування на посадах. Складний поділ влади мав ускладнити захоплення державного апарату якоюсь одноєю групою і застосування його на шкоду іншим;

3) **судовий контроль** — право судової влади переглядати і скасовувати постанови законодавчої і виконавчої влади в разі їх невідповідності Конституції. О. Гамільтон пропонував наділити відповідними контрольними повноваженнями суд, оскільки цей орган являє собою найслабшу гілку влади, що не має у своєму розпорядженні ні армії, ні скарбниці і не становить загрози іншим гілкам влади. Він стверджував, що «тлумачення закону є належною і внутрішньо притаманною сферою дії судів».

Досить цікаво, що автори «Федераліста» не виявляють своєї прихильності до Білля про права, не включеного до первісного тексту Конституції. Так, О. Гамільтон стверджує, що Білля про права не є необхідним: навіщо закріплювати те, що державній владі заборонено обмежувати права і свободи, якщо їй взагалі відповідно до Конституції не надано повноважень запроваджувати подібні обмеження? Більш того, він навіть стане небезпечним, надаючи уряду привід для претензій на регулювання сфери прав і свобод і як наслідок — до їх обмеження. Проте 1791 р. Білля про права все ж таки було додано до Конституції США 10-ма першими поправками.

Суттєвий теоретичний і практичний внесок у становлення державних і правових інституцій США зробили й Д. Адамс та Д. Маршал.

Джон Адамс (1735–1826)¹ дотримувався досить поміркованих поглядів порівняно з іншими федералістами і вважається інтелектуальним лідером консервативного крила американської революції. Спираючись на вчення античних мислителів і на кривавий досвід Французької рево-

¹ **Адамс Джон** – юрист, державний діяч, політичний філософ. Учасник війни за незалежність США, делегат Континентального конгресу, посол у Франції, Голландії, Англії. Віце-президент США (1789–1797), другий Президент США (1797–1801). Основні роботи: «Роздуми про управління» (1776), «Виступ на захист конституційного устрою Сполучених Штатів» (1787), «Промови Давілі» (1791).

люції, він підкреслював, що демократія завжди таїть у собі небезпеку деспотії. Для нього неприйнятні агресія багатства і агресія злиденності, тому він заради збалансування влади багатства і влади більшості відстоював *необхідність змішаного уряду*. Головними засобами для подібного стримування він вважав двопалатність законодавчих органів і інститут достатньо сильного глави держави, для чого пропонував розширити повноваження президента.

Джон Маршал (1755–1835)¹ відіграв значну роль у формуванні державно-правових традицій США.

По-перше, він сприяв *посилению влади федерального уряду за рахунок прав штатів*. Так, внаслідок рішення Верховного Суду США по справі «Мак-Каллоу проти штату Меріленд» (1819) була встановлена доктрина «повноважень, що передбачаються». Згідно з нею до повноважень федерального уряду належать не тільки такі, які прямо перелічені в тексті Конституції, але й ті, що прямо не віднесені Конституцією до його повноважень, проте є «необхідними і доречними» (ст. 1, розділ 8, п. 18 Конституції США).

По-друге, за активної участі Д. Маршала були *створені юридичні гарантії принципу верховенства Конституції*. У справі «Марбері проти Медісона» (1803) Верховний Суд заявив, що суди мають право анулювати закони, коли вони суперечать федеральній Конституції, адже вона є «головним і найважливішим законом держави». Тому «законодавчий акт, який суперечить Конституції, не має юридичної сили». Фактично рішення по справі «Марбері проти Медісона» заснувало право Верховного Суду *на судовий нагляд за конституційністю законів*. Пізніше Суд поширив дію цього правила на акти Президента і на акти штатів.

По-третє, з ім'ям Д. Маршала пов'язують *установлення основоположних принципів конституційної інтерпретації*. Він наполягав на тому, що Конституція не може ефективно діяти довгий час, якщо вона не буде гнучкою. Саме судове тлумачення є головною формою змін до Конституції США. Враховуючи, що зміст більшості положень Конституції є дуже узагальненим, до її інтерпретації слід застосовувати більш гнучкі і широкі підходи, ніж до інтерпретації звичайного нормативного акта.

Таким чином, головними заслугами американської політико-правової думки другої половини XVIII — початку XIX ст. є популяризація ідей європейського Просвітництва, природно-правових доктрин та створення юридичних механізмів, які забезпечують реалізацію цих ідей при функціонуванні держави та дозволяють поєднати порядок і свободу, демократію і права людини. Внаслідок цього були сформовані основні принципи американської політичної і правової традиції, які є актуальними й дотепер.

¹ **Маршал Джон** – вірджинський юрист, державний діяч. Учасник війни за незалежність США, депутат законодавчих зборів Вірджинії, конгресмен, державний секретар (1800–1801), Головний суддя Верховного Суду США (1801–1835).

Розділ 14

Вчення про право і державу в Німеччині (кінець XVIII — початок XIX ст.)

§ 1. Учення І. Канта про право і державу

Іммануїл Кант (1724–1804)¹ — родоначальник класичної німецької філософії і німецького лібералізму, розквіт творчості якого припадає на 80–90-ті роки XVIII ст. У цей час з'являються його відомі праці «Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Метафізика нравів» та ін.

Наріжний принцип його соціальних поглядів, навіяний духом Просвітництва і теорією природного права: **кожна особа наділена гідністю і є для інших абсолютною цінністю**. Особистість не є знаряддям здійснення хоч яких, навіть найблагодійніших планів загального блага. І. Кант переконаний — зрештою **людина прагне до досягнення загального правового громадянського суспільства**, членам якого буде надана найбільша свобода, сумісна, однак, з повною свободою інших. Антагонізм у такому суспільстві буде існувати, але його обмежать закони. Тільки в таких умовах можливий, вважає філософ, найбільш повний розвиток потенцій, закладених у людській природі.

Як досягти цієї гідної людини мети? Людина на відміну від навколишньої природи наділена моральною свідомістю. Отже, у своїй поведінці вона повинна керуватися веліннями морального закону. Закон цей апіорний і безумовний. Кант називає його **«категоричним імперативом»**² морально практичним законом. Він проголошує: *роби так, щоб ти ставився до людства й у своїй особі, і в особі будь-кого іншого як до мети і ніколи тільки як до засобу*. Або іншими словами: «Роби згідно з максимою, яка водночас може мати силу загального закону». Максима — це суб'єктивний принцип дії, який сам суб'єкт робить для себе правилом (як саме він має намір чинити).

Отже, обидва формулювання категоричного імперативу спрямовані на **утвердження в суспільстві принципу всезагальної рівності**, на недопустимість використання у своїх інтересах людиною іншої. Цей імператив

¹ **Кант Іммануїл** з родини ремісника в Кенігсберзі. У 16 років поступив до ун-ту, закінчив його 1745 р., став домашнім учителем. З 1755 р. — приват-доцент, а з 1770 р. — професор Кенігсбергського ун-ту. Двічі обирався його ректором. Автор фундаментальних філософських творів: «Критика чистого розуму» (1781 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.), «До вічного миру. Філософський проект» (1795 р.), «Метафізичні начала вчення про право» (1797 р.) та ін.

² «Імператив, — пояснює Кант, — це практичне правило, завдяки якому сам по собі випадковий вчинок стає необхідним».

обов'язковий не лише для фізичних осіб, але й для державних органів, вимагає від них рівного і справедливого ставлення до будь-якого громадянина (підданого).

Моральна філософія Канта є ключем до його політико-правового вчення. Так, **право і мораль** мають те саме джерело (практичний розум людини) і єдину мету (утвердження загальної свободи). Суть проблеми, однак, полягає в тому, що не всякий індивід використовує свободу тільки для реалізації категоричного імперативу. **Мораль має потребу в захисті, в праві**. Сфера першої — внутрішній світ людини, сфера другої — вчинки, діяльність.

Філософ формулює висновок: **право** — «це сукупність умов, при яких проізволення однієї [особи] сумісне з проізволенням іншої з точки зору загального закону свободи». До таких умов належать: наявність законів, гарантований статус власності й особистих прав індивіда, рівність членів суспільства перед законом, правосуддя. Право і є загальне для всіх правило (сукупність правил), узгодження довільних колізій дій вільних осіб. Зміст і призначення права в тому, щоб ввести свободу і проізволення (і сваволю) всіх індивідів, як володарюючих, так і підданих, у розумні, законні рамки.

Право, відповідно до Канта, пов'язано з **правомочністю примушувати**. Усе неправе перешкоджає свободі. Отже, застосування примусу перешкоджає неправу, сумісно із свободою, відповідно до загальних законів. Якщо вимога етики — робити праві вчинки своєю максимою, то **загальний правовий закон** гласить: «Роби зовні так, щоб свободний прояв твоєї сваволі був сумісний із свободою кожного, згідно із загальним законом». Цей правовий закон Кант називає загальним принципом права. Він бачить у праві надійну опору гуманності, оплот надії для людини. Істинне покликання права — надійно гарантувати моралі той соціальний простір, у якому безперешкодно могла б реалізуватися свобода індивіда.

У «Метафізиці нравів» запропоновано і своєрідну трактовку **природного права**. На думку автора, єдине первісне право — свобода, з якої випливають такі невід'ємні властивості людей, як рівність, незалежність, право власності тощо. Але вони в природному стані нічим не забезпечені, крім фізичної сили індивіда. Такий стан, де ніхто не гарантований від насильства, Кант називає неправовим. **Позитивне право** він називає публічним, адже його існування залежить від державної влади і повинно витікати з положень права природного. Публічне право відрізняється від приватного тим, що потребує зовнішнього оформлення — законодавства. **Публічне право** — це система законів, виданих для народу.

Зацікавленість всіх у тому, щоб перебувати у правовому стані, приводить до «ідеї розуму» — **суспільного договору**, однієї, поєднуючої усіх волі, переходу в **громадянський стан**. Тепер правовий стан створює

система законів, конституція. Таким чином, межею неправового і правового станів, «безпомилковим мірилом» права і безправ'я є ідея договору. Тим самим Кант відмовляє в легітимності феодально-абсолютистському ладу: він існує всупереч договору, «ідеї розуму».

Правовий стан забезпечує **держава**, що надає праву примусову силу. Держава, за Кантом, — це **об'єднання великої кількості людей, підлеглих правовим законам**. Тут найважливішою ознакою держави виступає її підлеглисть праву, що вирізняє її серед інших спільнот людей. Він підкреслював при цьому, що розглядає не дійсну державу, а «державу в ідеї, таку, якою вона повинна бути відповідно до чистих принципів права».

У кожній державі, пише філософ, існує **три влади** як об'єднана воля в трьох особах: верховна влада в особі **законодавця**, **виконавча** влада в особі правителя і **судова** влада, що присуджує кожному своє в особі судді. Законодавча влада, за Кантом, може належати тільки об'єднаній волі народу. Ця влада виникає з первісного договору, відповідно до якого кожна людина залишила дику, не засновану на законі свободу, щоб повною мірою знайти в державі свою законну свободу, громадянську рівність і самостійність. Всі три влади, *по-перше*, скоординовані між собою, одна доповнює іншу, *по-друге*, підлеглі одна одній, щоб жодна не могла узурпувати функції іншої, *по-третє*, об'єднання їх функцій кожному підданому надає його права.

Критерій прогресу в кантівському вченні — «закономірний хід поліпшення державного ладу». Держава, влаштована на засадах суспільного договору і народного суверенітету, поділ влади покликаний гарантувати **стійкий правопорядок, верховенство закону**, а отже, і вимоги категоричного імперативу. У дусі лібералізму він зводить діяльність держави до правового забезпечення індивідуальної свободи. «Під благом держави, — пише Кант, — розуміється не **благополуччя** громадян і їх **щасття** — адже щасття (як стверджує і Руссо) може зрештою виявитися набагато більш приємним і бажаним в природному стані чи навіть при деспотичному правлінні; під благом держави розуміється вищий ступінь узгодженості державного ладу з правовими принципами, прагнути до якого зобов'язує нас розум через **певний категоричний імператив**». Отже, кантівський висновок про те, що благо і призначення держави — у досконалому праві, у максимальній відповідності устрою і режиму держави принципам права, і дає підстави вважати Канта одним з головних творців **теорії правової держави**.

Тому Кант не надавав особливого значення традиційній класифікації **форм держави** за числом правлячих осіб (монархії, аристократії, демократії), вважаючи її вираженням букви, а не духу державного ладу. Він вважає: «Громадянський лад кожної держави повинен бути республіканським». Такий лад засновується, *по-перше*, на принципах свободи членів

суспільства; *по-друге*, на залежності усіх від єдиного законодавства; *по-третє*, на законі рівності усіх. Філософ не очікує і вважає даремним бажати, щоб королі філософствували або філософи були королями. Верховенство народу, проголошене Кантом слідом за Руссо, обумовлює свободу, рівність і незалежність усіх громадян у державі. Але він зовсім не помишляє про дійсно широку, неурізану демократію. Для нього республіка не синонім демократії, а монархія — не синонім абсолютизму. Для філософа головне — **республіканський лад**, будь-то навіть самодержавна форма влади, якщо в ній реалізований принцип свободи, механізм її захисту — поділ влади, адже і демократії загрожує трансформація в деспотизм.

Республіканський лад, згідно з Кантом, забезпечує умови існування **правового громадянського суспільства**, де свобода підлегла зовнішнім законам і пов'язана з незборимою владою. Тут народ-суверен, правитель — повірений держави, який володіє виконавчою владою, народ-суддя, «сам судить себе через своїх співгромадян» — присяжних.

Правовий стан громадянського суспільства **не допускає права на обурення чи повстання**. Кант вважає: «Обов'язок народу терпіти зловживання верховної влади, навіть ті, які вважаються нестерпними». Це — правовий наслідок природи громадянського союзу. Він вітає тільки **законодавчі реформи**, проведені самим сувереном, допускає непокору владі лише в рамках закону. Але навіть якщо революція відбулася, «судалася і встановлено новий лад», то це «не може звільнити підданих від обов'язку підкоритися як добрих громадян новому порядку речей» і новому уряду.

Правовим наслідком природи громадянського союзу Кант вважає і **право покарання і помилування**. Порушення публічних законів, що позбавляє порушника можливості бути громадянином, він називає **злочином**. Зловживання довірою — **приватним злочином**. Злочини, що піддають небезпеці все суспільство, — **публічними**. **Покарання** — право відплати з боку держави, його застосування є здійсненням справедливості. Караючий закон є вимога категоричного імперативу. Спосіб і міра покарання, за Кантом, які суспільна справедливість робить для себе принципом і мірилом, — **принцип рівності перед судом**.

У філософському проекті «До вічного миру» його автор із прогресивних позицій аналізує проблему, таврує загарбницькі війни, засуджує підготовку до них, ратує за дотримання міжнародних договорів, розвиток міждержавних торгових і культурних зв'язків, відстоює принцип невтручання, що лише зароджувався у міжнародних відносинах.

Проект майбутнього **«вічного миру»** Кант пов'язує з **федерацією вільних держав** (республік). Це буде союз рівноправних народів, (але не держава народів). Його ідеї майбутньої мирної спільності всіх народів Землі для встановлення загальних законів їх спілкування, про право громадянина світу — також набагато випереджали свій час.

Таким чином, вчення Канта про право і державу було створено з урахуванням наслідків і під безпосереднім враженням від Французької революції. Радикальні ідеї Просвітництва, конституційних актів революції він переплавив у своїй глибоко продуманій теоретичній системі в політичну програму лібералізму, струнке вчення про право, правову державу, громадянське суспільство.

§ 2. Вчення Г. Гегеля про право і державу

Грандіозну філософську систему, що охоплює всю сукупність теоретичних знань того часу, створив видатний німецький філософ **Георг Гегель** (1770–1831)¹.

Учення про право і державу викладено головним чином у роботі Гегеля «Філософія права». **Науку про право** він розглядає як **частину філософії**. Задача філософії ним бачилася в тому, щоб досягнути право і державу як продукти розумної діяльності людини, що одержали своє втілення в реальних суспільних інститутах. На його думку, філософія права не повинна займатися ні описом існуючого, чинного законодавства (це предмет позитивної юриспруденції), ні складанням проектів ідеальних кодексів і конституцій на майбутнє. Вона повинна розглядати **розумність права**, досягнути **істину про право і моральність**. Завдання науки про державу, за Гегелем, — **досягнути і зобразити державу як щось розумне в собі**. Своє розуміння предмета і методу філософії права і держави Гегель сформулював у знаменитому афоризмі: **«Що розумно, то дійсно, і що дійсно, то розумно»**. Теоретики Нового часу по-різному трактували його, але гегелівська теза про тотожність розумного і дійсного має на увазі не все існуюче, а лише необхідне, розумне і сутнісне в ньому.

Тому предметом філософської науки про право у Гегеля виступає **ідея права** — єдність поняття права і його здійснення, наявного буття. Ідея права є **свобода**, буття свободної волі, прояв природного права. Він відкидає концепції, що визначали право як взаємне обмеження індивідами своєї свободи в інтересах загального блага. Відповідно до його вчення справжню свободу має загальна (а не індивідуальна) воля.

Поняття **«право»** вживається в гегелівській філософії в трьох основних значеннях: 1) **право як свобода** («ідея права»); 2) **право як певний ступінь і форма свободи** (поділ права на абстрактне, мораль і мораль-

¹ **Гегель Георг Вільгельм Фрідріх** з родини фінансового чиновника з Штутгарта. Закінчив богословський факультет Тюбінгенського ун-ту, відмовився від духовної кар'єри і заглибився у вивчення філософії. 1818 р. одержав кафедру в Берлінському університеті. Основні твори Гегеля – «Феноменологія духу» (1806 р.), «Наука логіки» (1812–1816 рр.), «Енциклопедія філософських наук» (1817 р.), «Філософія права» (1821 р.), «Філософія історії» (опублікована після смерті філософа його учнями).

ність у сфері сім'ї, громадянського суспільства і держави); 3) **право як закон** (позитивне право).

1. Визначаючи право як свободу, Гегель відзначає, що воно є **«наявне буття свободної волі»**, «право є взагалі свобода як ідея».

2. Абстрактне (формальне) право — право абстрактно вільної особистості. **Особистість**, за Гегелем, припускає взагалі **правоздатність**. На цій стадії позитивне право ще не виявило себе, його еквівалентом є формальна правова заповідь: *«Будь особою і поважай інших як осіб»*. Свою реалізацію свобода особистості знаходить насамперед у **праві власності**. Філософ обґрунтовує формальну **правову рівність** людей — вони рівні саме як вільні особистості — власники. Одночасно із цим він підкреслює неприпустимість перетворення на власність самої людини. *«У природі речей полягає абсолютне право раба добувати собі свободу»*. В опосередкованій формі власність виявляється в **договорі** осіб-власників, у **злочині і покаранні** за його порушення (неправо, обман і злочин). Спосіб, форма захисту прав особистості, справедливості, здійснюваної в державі, — **покарання**. **Злочин** — свідоме порушення права і покарання є, за Гегелем, не лише засобом відновлення порушеного права, але і правом самого злочинця як вільної особистості.

Другий ступінь і форма свободи — сфера **моралі**. У ній абстрактні і негативні приписи формального права наповнюються позитивним змістом. На даному ступені свобода виявляється в здатності індивідів здійснювати усвідомлені дії (намір), ставити перед собою певні цілі і прагнути до щастя (намір і благо), співмірювати свою поведінку з обов'язками перед іншими людьми (добро і совість). *«Добро — це реалізована свобода, абсолютна кінцева мета миру»*.

Третій, вищий ступінь розвитку ідеї свободи — **моральність**. У ній абстрактне право і мораль набувають своєї дійсності і конкретності. Тут поняття свободи об'єктивується в наявному світі у вигляді родини, громадянського суспільства і держави. Вступаючи в різні співтовариства, індивіди свідомо підкоряють свої вчинки загальним цілям.

3. **Право як закон**. Перетворення права в собі на позитивне право шляхом законодавства надає праву **форми всезагальності і визначеності**. Предметом законодавства можуть бути лише зовнішні людські відносини, але не їх внутрішня сфера. «Система права, — зазначає Гегель, — є царство реалізованої свободи».

Розрізняючи **право і закон**, він **виключає їх протиставлення**: мова йде лише про вищий ступінь конкретизації права. **Закон — це конкретна форма вираження права, що приписує його безпосереднє застосування**. Право як свобода стає законом, вважає Гегель, набуває загальнообов'язкового характеру за умови **обнародування** закону, його здійснення **через публічне судочинство, суд присяжних**.

Слідом за Монтеस्क'є філософ стверджує, що в законах відображається історичний досвід, національний характер даного народу, ступінь його історичного розвитку, природні умови життя тощо.

Г. Гегель розрізняє **громадянське суспільство** і державу. Розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, воно створене «лише в сучасному світі». З погляду поняття права — це необхідний етап, з його взаємозв'язком особливого і загального, сфера реалізації особливих, приватних цілей і інтересів окремих особистостей. «У громадянському суспільстві кожний для себе — мета, все інше для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягти своїх цілей у всьому їх обсязі: тому ці інші суть засоби для мети особливого». Таким чином, громадське суспільство гармонізує інтереси своїх членів, надає їм характеру загальності. Воно являє собою об'єднання індивідів «на основі їх *потреб* і через *правовий устрій* як засіб забезпечення безпеки осіб і власності».

По-сучасному звучить і сформульований філософом **принцип громадянського суспільства**: воно «повинно захищати свого члена, відстоювати його права, а індивід, у свою чергу, зобов'язаний дотримуватись права громадянського суспільства». Гарантувати громадський правопорядок покликані закони й установи (суд, поліція, корпорації).

У структурі громадянського суспільства Гегель виділяє **три стани** (корпорації): **субстанціальний** або землеробський, **промисловий** (фабриканти, торговці, ремісники) і **загальний** (чиновники). Внаслідок різниці інтересів індивідів, їх об'єднань, станів громадянське суспільство нездатне все ж самостійно врегулювати виникаючі соціальні протиріччя. Для цього необхідна політична влада — держава як підстава суспільства. Гегель переконливо доводив: **особистість є продуктом розвитку сім'ї, громадянського суспільства, держави**, обумовлена ними і зобов'язана їм. Держава як загальне і ціле має зверхність над окремим і одиничним: доля людини мало важить на терезах історії.

У вченні Гегеля про державу «**розумна держава**» саме і постає моральним цілим, ідейно-політичною єдністю, що знімає протиріччя в правовому громадянському суспільстві. Гегелівська «розумна держава» — «є дійсність моральної ідеї», тут свобода «досягає свого вищого права», вона є «дійсність конкретної свободи». Отже, по-перше, така держава — **втілення ідеї розуму, свободи і права**. «Держава — це хід Бога у світі; її підставою є влада розуму, що здійснює себе як волю».

Реальна розумність державного ладу, вважає Гегель, виявляється в **поділі влади на законодавчу, урядову і владу государя**. Погоджуючись з ідеєю Локка і Монтеस्क'є, він так само вважає поділ влади в державі гарантією публічної свободи, але виступає за їх рівновагу і живу єдність. Вершиною такої єдності він називає **конституційну монархію**. Інші форми правління — **монархія, аристократія і демократія**, на думку

Гегеля, — свідчення ще не розділеної єдності влади, не досягнутого «внутрішнього розрізнення (розвинутої організації всередині себе), а отже, глибини і конкретної розумності».

Законодавча влада, за Гегелем, — влада визначати і встановлювати загальне, «стосується законів як таких». Законодавчі збори покликані забезпечувати представництво громадянського суспільства, його станів. Верхня палата формується за спадковим принципом з дворян, нижня обирається громадянами по корпораціях, об'єднаннях тощо. **Урядова влада**, куди Гегель відносить і **владу судову**, визначається як влада підводити особливе під загальне. Її завдання — виконання і застосування рішень государя, існуючих законів, збереження установ, заходи, спрямовані на загальну користь, тощо. Підтримка законності, гарантії від зловживань влади філософ вбачає в ієрархії влади в державі, її рівновазі, контролі за нею зверху і знизу. Але головну надію все-таки покладає на державних чиновників — «середній стан», «осередок державної свідомості і видатної освіченості». **Влада государя** поєднує державний механізм в єдине ціле, надає загальності державному устрою і законам.

Ідея держави у Гегеля проявляється: 1) як дійсність, конкретна держава зі своїм державним ладом і правом; 2) у відносинах між державами, як зовнішнє державне право; 3) у всесвітній історії.

Г. Гегель **критикує кантівську ідею вічного миру**. Формулюючи **принципи міжнародного права**, філософ стверджує, що договори, на яких засновані зобов'язання держав стосовно одна одної, повинні виконуватися. Але вважає, що війну не слід розглядати як абсолютне зло і зовнішню випадковість: війна очищає дух нації. Тим самим він виправдував війну Німеччини з наполеонівською Францією.

Отже, сконструйована Гегелем **розумна держава** як конституційна монархія являє собою **правове утворення** як **реалізація ідеї свободи**. Недоліки гегелівського етатизму усе ж виявляються у вивищенні держави над індивідом і громадянським суспільством, у недооцінці прав і свобод особи, хоча державні механізми в його ідеальній державі функціонують лише в правових формах. Саме в цьому його відмінність від звичайних етатистських, тоталітаристських теорій держави. Прогресивні положення, що містяться в гегелівському вченні про державу, стали теоретичною основою як ліберальних концепцій, так і його консервативних інтерпретацій.

§ 3. Історична школа права

Ця школа права стала впливовим напрямком в німецькій юриспруденції першої половини XIX ст., помітною подією у розвитку європейської юридичної науки.

Звернення до історії права не було випадковим. *По-перше*, історія римського права і його рецепція в Західній Європі, зокрема в Німеччині, вимагали осмислення історичних коренів права, еволюції правових інститутів. *По-друге*, віра, навіяна Просвітництвом, в універсальність природних законів і можливість створення в будь-якій країні ідеальної моделі політико-правових установ на засадах природно-правової доктрини, не враховувала особливостей історичного розвитку культури їх народів, частиною якої було право. *По-третє*, Велика французька революція і демократизація законодавства, заклики деяких німецьких юристів до найскорішого створення загального цивільного права на зразок Кодексу Наполеона лякали консервативних юристів-засновників так званої історичної школи права.

Вони доводили, що **немає природного права**, а є лише позитивне право, яке має свої закони розвитку, що не залежать від розуму. Саме **право** — **історична спадщина народу**, яке не може і не повинно довільно мінятися. Справжнім буттям, **джерелом права** є не закон, прийнятий або скасовуваний державою, а **правовий звичай**, що виражає дух народу. Отже, для історичної школи права головним питанням є не ідея, сутність права, а як воно виникає, як повинно формуватись законодавство.

Професор Геттингенського університету **Густав Гуго** (1764–1844)¹ у своєму «Підручнику природного права як філософії позитивного права» і особливо в «Підручнику з курсу цивілістики» **заперечував основні положення природного права, відкидав концепцію суспільного договору**. *По-перше*, він вважав: таких договорів ніколи не було, усі держави виникали і змінювалися по-різному. *По-друге*, на його думку, суспільний договір практично неможливий — мільйони незнайомих людей не можуть вступити в угоду і домовитися про вічне підпорядкування установам і особам, про які вони судити ще не можуть. *По-третє*, концепція суспільного договору шкідлива — жодна влада не буде міцною, якщо обов'язок коритися виникає тільки з договору.

Право — не лише встановлення держави. Кожне людське співтовариство має свої власні правові норми, писав Гуго, більша частина яких «виникла стихійно подібно до того, як виникли мова і вдачі цього народу», чи правила гри. Люди, які живуть у суспільстві, звикли вважати справедливим, правомірним одне і те ж. Історично усталений **звичай**, норми звичаєвого права — **істинне джерело права**. З поширенням освіти до правових норм, що виникли природно, додалося **ще одне джере-**

¹ **Гуго Густав** закінчив юридичний факультет Геттингенського ун-ту. У 1792 р. поступив до аспірантури ун-ту м. Галле. Потім до самої смерті займав посаду професора в Геттингенському ун-ті. До найбільш відомих творів Гуго належать: «Підручник з історії римського права» (1790 р.), «Підручник і хрестоматія класичного пандектного права» (1790 р.), «Підручник природного права» (1798 р.), «Підручник з курсу цивілістики» (1823 р.)

ло — **правосвідомість юристів**, книги, які народ одержав можливість читати. **Закон** же — довільне повеління влади. **Кодекси** — «це не закон», а зібрання предписань властей. Тому безліч законів і договорів ніколи не виконуються.

Правові погляди Гуго розвивав і доповнював професор Берлінського університету **Фрідріх фон Савіні** (1779–1861)¹, відомий своїми працями з цивілістики і римського права. У брошурі «Про покликання нашого часу до законодавства і правознавства» (1814 р.) він не підтримав ідею створення в найкоротший термін Цивільного кодексу Німеччини, що базувався б на тих же раціональних началах, що і французький Кодекс 1804 р., назвавши саму ідею антинаціональною і безпідставною. Вважав помилковою думку, що право створюється законодавцем: воно не залежить від випадку чи сваволі.

Право всіх народів, стверджував Савіні, **складалося історично**, так само, як і мова народу, його вдачі і політичний лад. Право — **продукт народних переконань**, з розвитком яких еволюціонує і право. Виникнувши спочатку у свідомості як «природне право» у формі **звичаїв**, розвиваючись разом з народом і його культурою, право стає особливою наукою в руках юристів. Наукова обробка первинного права юристами — необхідна й обов'язкова передумова законодавства. Закони, кодекси лише вторинне джерело права порівняно із звичаєм і правосвідомістю юристів.

Учень і послідовник Савіні **Георг Пухта** (1798–1846)² критично оцінював спроби природно-правової школи вивести все право з людського розуму. Розвивав ідею свого вчителя про право як продукт історичного розвитку народу.

За вихідну точку осягнення права Пухта брав «духовну сторону людини». Завдяки їй людина досягла свободи. Свобода людини — фундамент права. Виникнення природного, людського права і юридичних переконань він зв'язував з **«народним духом»** («*Volksgeist*») — безособовою і самобутньою свідомістю народу. Саме «народний дух» — ключове поняття в його правовій концепції. Вважати державу джерелом права — помилка. Законодавець не створює право, а сприяє своїм законодавчим актам розкриттю «народного духу».

¹ **Савіні Фрідріх Карл фон** з дворянської родини, вчився на юридичному факультеті ун-ту Марбурга, потім – Геттінгена. Захистив дисертацію, працював доцентом права в ун-ті Марбурга. З 1810 р. очолював юридичний факультет Берлінського ун-ту. З 1842 р. був міністром юстиції Пруссії. Основні праці Савіні присвячені цивілістиці й римському праву – «Право володіння» (1803 р.), багатомісний «Історія римського права у середні віки» (1815–1831 pp.) та «Система сучасного римського права» (1840–1849 pp.).

² **Пухта Георг Фрідріх** походив з родини судді. Під впливом батька став займатись юриспруденцією. Викладав право в ряді німецьких університетів, остаточно пов'язавши свою долю з Берлінським ун-том. Був державним радником і членом комісії з реформи пруського законодавства. У своїй праці «Звичаєве право» (1838 р.) розвивав ідею про право як продукт історичного розвитку народу.

Саморозвиток права росте з народного духу як рослина з зерна, — пояснював Пухта. У своєму історичному розвитку право поступово викристалізується в певні форми, правову систему. Первісною формою права стає **звичай**. З утворенням держави вираз загальної волі став зватися **законом**. Нарешті, та частина народного духу, що не виражена ясно звичаєм і законом, знаходить відображення в **праві юристів**, юридичній науці. Вони і розкривають юридичні положення, що лежать у глибині народного духу. Покликання науки, юридичної літератури — забезпечити «правильне розуміння безпосереднього народного права і законів».

Таким чином, «право має історію», заявляв Пухта. Стадії і ритми розвитку права збігаються з ходом еволюції народного життя. Тому безцільно штучно конструювати і пропонувати людям ту чи іншу придуману правову систему. Створена окремо від самої історії життя, народного духу, не напоєна ним, вона не може прищепитися суспільству.

Традиції історичної школи права знайшли відображення в сучасних правових системах Німеччини, Швейцарії, що розглядають закон і звичай як два джерела права одного порядку.

Однак найбільший вплив на розвиток учень про право і державу справили вчення Канта і Гегеля. Вчення Канта являє собою вищий ступінь у розвитку західноєвропейської юридичної думки XVIII ст. У ньому були підняті такі кардинальні питання, як методологічні підстави наукової теорії права, моральна обґрунтованість права, право як умова суспільного буття автономних і цінних за своєю сутністю особистостей, спосіб забезпечення рівної для всіх свободи. Не менш сильним є вплив Канта на розвиток ідей правової держави. Верховенство права у взаєминах особистості і держави — шлях подолання політичного відчуження. Кантівський проект «вічного миру» сьогодні став умовою виживання людства. І Кант, і Гегель стверджували: свобода іманентна людській особистості, свобода — фундамент права. І хоча класики німецької філософії розходяться у вирішенні багатьох проблем, їх поєднує ідея свободи людини і людства, ненависть до рабства, сваволі, до феодального гніту, повага до законності, упевненість, що держава може і повинна стати розумною.

Розділ 15

Основні напрямки західноєвропейської політико-юридичної думки в першій половині XIX ст.

§ 1. Англійський лібералізм. Теорія утилітаризму І. Бентама. Дж. Мілля про свободу

Концептуально лібералізм виражається в двох тезах: 1) особиста свобода і приватна власність як найвищі соціальні цінності; 2) реалізація цих цінностей на шляху конституціоналізму, демократизму, свободи підприємництва, автономії особистості, формування громадянського суспільства. Юридична складова лібералізму виявляється в природно-правовій доктрині і теорії правової держави, формуванні школи юридичного позитивізму.

Одним з яскравих представників англійського лібералізму, родоначальником теорії утилітаризму був **Ієремія Бентам** (1748–1832)¹.

В основі його теорії лежать чотири постулати: 1) зміст людської діяльності — в отриманні **задоволення**, уникненні **страждань**; 2) корисність — найзначніший **критерій оцінки** всіх дій і явищ; 3) **моральним** є все те, що орієнтує на отримання щастя, добра для найбільшої кількості людей; 4) мета розвитку суспільства — встановлення **гармонії інтересів** індивідуумів і суспільства. Ці постулати правила Бентаму опорами при аналізі ним держави і права, політики і законодавства.

Отже, ліберальні погляди Бентама відрізнялися від положень класичного лібералізму, для якого найголовнішим є свобода індивіда, вільний простір його діяльності, яка забезпечується приватною власністю і політико-юридичними установленнями. У Бентама ж на першому місці не свобода особистості, а її інтереси і безпека. *Людина сама повинна піклуватись про себе, своє благополуччя.* На його думку, свобода і права особистості, якщо вони не обмежені обов'язками, — це зло. Він не бачив принципової різниці між свободою і свавіллям, критикував французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., бо ідея прав особистості веде до анархізму, спротиву державній владі. «Жодний уряд не втримається і дня, якщо кожен почне чинити опір людським законам, які не

¹ **Бентам Ієремія** народився в сім'ї адвоката, закінчив Оксфордський ун-тет за фахом юрист, магістр права. Автор багатьох політико-правових творів, виданих у 1838–1842 рр. в 11 томах: «Принципи законодавства», «Про судові докази», «Деонтологія, або Наука про мораль», «Тактика законодавчих зборів» та ін.

відповідають його особистим поняттям про природне право». Він відкидав теорію природного права, бо вважав: його зміст метафізичний і тлумачиться по-різному. Беззмістовним є і поняття «суспільний договір», адже держави створювались насиллям.

I. Бентам заперечував розрізнення **права і закону**. Він визнає реальним правом лише те, яке встановлене державою. Тому його справедливо називають одним із піонерів позитивізму в юридичній науці Нового часу. Слідом за Гоббсом учений вважав право виразом волі суверена: **право — це веління і заборони, установлені державою і забезпечені санкцією. Суб'єктивні права — дітище закону**; поза велінням суверена немає ніяких прав особистості. Єдина мета законодавця — задоволення і безпека особистості.

Мірою цінності права і принципом державного управління Бентам проголосив **принцип загальної користі**. Цей принцип, на його думку, надав розумному законодавцю універсальне знаряддя, за допомогою якого можна «ткати тканину блаженства руками розуму і права». З позиції утилітаризму головне призначення уряду — захищати індивіда від страждань. Юриспруденція Бентама полягала в систематичному застосуванні принципу утилітаризму до всіх галузей права, як цивільного, кримінального, процесуального, так і організації правової системи. Закон він розглядав як інструмент, за допомогою якого можна змінювати соціальні умови з метою досягнення щастя. Закони повинні бути доцільними, моральними, зрозумілими, забезпечувати рівновагу в політичних і економічних відносинах у суспільстві. «Найбільше щастя для якомога більшої частини суспільства — це єдина мета, яку повинен мати уряд».

У галузі цивільного права він вимагав щоб закон враховував не лише права особистості, а і її обов'язки перед суспільством. Бентам визнавав необхідність відповідальності за порушення законів (вважаючи, що покарання — це зло), але при умові, що покарання адекватне злочину. Покарання має бути суворим, а не помстою.

Законодавство не повинно втручатися в діяльність підприємців, в їх відносини з робітниками, має бути вільна конкуренція. Разом з тим учений вважав, що держава мусить забезпечувати належний рівень життя для всіх, турбуватися про виховання і освіту знедолених.

Від цілого ряду принципових положень у галузі цивільного і кримінального права Бентам переходить до розробки положень конституційного права. У 1818 р. він приступив до розробки «Конституційного кодексу», ставши прихильником демократії. Вчений пропонує цілу низку **демократичних перетворень інститутів політичної влади**. Законодавча влада повинна належати народові і здійснюватись однопалатним представництвом, яке щорічно переобирається на основі загального, рівного і таємного голосування. Виконавчу владу здійснюють посадові особи, підпорядковані законодавчій владі, відповідальні перед народом і які можуть бути відкликані в будь-який час. На його думку, законодав-

ча, виконавча і судова влада повинні бути відокремленими, але взаємодіючими і взаємозалежними.

І. Бентам закликав до розширення виборчого права, з наданням права участі у виборах жінкам. На думку вченого, за допомогою інститутів демократії (вільна преса, громадські дискусії, публічні збори) можна буде ефективно контролювати діяльність влади. «Конституційний кодекс» Бентама — вагомий проект демократичної конституції, заснований на свободі і правовій рівності громадян, верховенстві права.

Праці Бентама мали значний вплив на розвиток подальшої політико-правової ідеології. Його навіть називали Ньютоном законодавства. Правова теорія утилітаризму І. Бентама була далі розвинена Дж. Міллем, а її методологія і етика була сприйнята Дж. Остіном — засновником концепції юридичного позитивізму.

Видатний класик англійського лібералізму **Джон Мілль** (1806–1873)¹ вважав, що особистого щастя можна досягти лише тоді, коли інтереси окремої особистості узгоджені з інтересами суспільства (принцип альтруїзму).

Індивідуальна свобода означає абсолютну незалежність у сфері дій, які прямо стосуються її самої. Мілль виділяє три грані індивідуальної свободи: свобода думки, почуттів і слова, свобода вибору життєвої мети, свобода вибору об'єднання з іншими особистостями. Особливе значення, на його думку, мають свобода думки і свобода слова: суспільство, в якому існує вільне обговорення ідей, є єдино придатним для вільної людини. Головною якістю індивідуальної свободи для нього була її самоцінність.

Індивідуальна свобода — не всездозволеність. Тому і держава, і суспільство, вважає Мілль, мають право вдаватися до юридичних і моральних санкцій щодо індивіда, який спричиняє шкоду іншим особам і суспільству в цілому. «Самопожертвування заради загального добра, — писав Мілль, — найвища добродієвість». Індивід і суспільство мають добровільно йти назустріч одне одному, бо в цьому зацікавлена кожна сторона. Встановленню гармонійних відносин між індивідом і владою сприятимуть подальший економічний розвиток суспільства і відповідний соціальний устрій. На даному етапі історичного розвитку **безпосереднє завдання — пом'якшення нерівності** в суспільстві не шляхом класової боротьби і насильства, а шляхом поступових реформ. Учений виступав за обмежування прав наслідування, щоб не припустити розриву між власністю і працею, за встановлення загального виборчого права.

Держава, яка гарантує всі види індивідуальних свобод, здатна установити у себе порядок. Найкращою формою правління Мілль вважав **представницьку демократію**, застерігаючи при цьому від «тиранії більшості». А щоб представницьке правління стало народним, потрібна

¹ **Мілль Джон Стюарт** — англійський філософ, громадсько-політичний діяч. Син Джеймса Мілля, відомого економіста. У 1823–1858 рр. служив в Ост-Індській компанії. Обирався в члени англійського парламенту. Автор праць «Система логіки», «Утилітаризм», «Про свободу», «Представницьке правління», «Основи політичної економії» та ін.

змішана (мажоритарна і пропорційна) виборча система, яка дозволяє враховувати як думку більшості, так і думку меншості. Ліберальне розуміння **функцій держави** — це мінімум повноважень владі. Якщо держава підміняє своєю надмірною діяльністю свободу діяльності людей, тоді закономірно починають задовольнятися інтереси бюрократії. Ще більше зло філософ бачить у тому, що в результаті такої підміни народ вражає хвороба соціальної пасивності, споживацької психології. Як наслідок — деградація державності. Отже, потрібна ціла система контролю за діяльністю державної влади.

Дж. Мілль хотів створити вчення, яке б могло об'єднати різні верстви населення на основі компромісів і домовленостей. Його думки про пропорційне представництво у владі, про захист прав особистості, меншості в парламенті, про покращення організації та діяльності держави, про моральність політичних лідерів не втратили своєї актуальності і сьогодні.

§ 2. Французький лібералізм. Б. Констан, А. де Токвіль

Вирішення проблеми свободи в ліберальному дусі знайшло відображення в працях французького публіциста, вченого і політичного діяча **Бенжамена Констан** (1767–1830)¹, противника політичних крайнощів — революційної диктатури чи абсолютизму.

Основну увагу Констан приділяє обґрунтуванню **особистої свободи**, яку трактує як особисту незалежність, самостійність, безпеку, право впливати на управління державою. Він розрізняє **особисту і політичну свободу**. На думку Констан, давні народи (греки, галли, римляни) знали лише **політичну свободу**. Тут було повне підпорядкування індивіда авторитету співтовариства. Як громадянин індивід залишався рабом у приватному житті. «Влада втручалася й у найзвичайні домашні справи». Нарешті, усі держави мали рабів.

Сучасний світ являє зовсім іншу картину, вважає вчений. І справа не в просторості сучасних держав, а в просторості **особистої, громадянської свободи**, у певній незалежності індивідів від державної влади. Який зміст Констан вкладає в сучасне йому поняття свободи? 1) Це право кожного підкорятися одним тільки законам; 2) право кожного висловлювати свою думку, вибирати собі справу і займатися нею; 3) право розпоряджатися своєю власністю, навіть зловживаючи нею; 4) свобода пересування; 5) право на

¹ **Констан де Ребек Бенжамен Анри** народився в Лозанні, куди емігрували його батьки. Закінчив Единбурзький ун-т. Його світогляд сформувався під впливом ідей британського конституціоналізму, французьких мислителів епохи Реформації і Провісвітництва. Автор творів на політичні й історико-релігійні теми. Найбільш значні з них — «Про свободу у древніх в її порівнянні зі свободою у сучасних людей» (1819 р.), «Курс конституційної політики», написаної у 1810–1820 рр.

об'єднання з іншими індивідами (для обговорення своїх інтересів, для відправлення культу, проведення дозвілля тощо); 6) право кожного впливати на здійснення правління — чи шляхом призначення чиновників, чи за допомогою представництва, право петицій, запитів, які влада тією чи іншою мірою примушена враховувати. Отже, у Констанана на першому місці стоять правова захищеність особистості, її матеріальна і духовна автономія. **Особиста свобода**, за Констананом, — «торжество особистості над владою». Це — справжня сучасна свобода: **політична свобода** виступає лише її гарантом, умовою і засобом удосконалювання і розширення.

Цінностям особистої свободи повинні бути підлеглі, вважає вчений, **організація політичного життя**, межі компетенції інституцій влади. На відміну від давніх, нинішні уряди, які спираються на легітимні підстави, мають менше, ніж колись, права на всевладну сваволю. «Прогрес цивілізації, зміни, привнесені століттями розвитку, вимагають від влади більше поваги до звичок, почуттів і незалежності індивідів. Нехай вона буде справедливою, «ми ж подбаємо про власне щастя».

Але в такому співвідношенні політичної й особистої свободи криється **загроза для самої свободи**. «Загроза сучасній свободі полягає в тому, що, будучи поглинені користуванням особистою незалежністю і переслідуючи свої приватні інтереси, ми можемо занадто легко відмовитися від нашого права на участь у здійсненні політичної влади». Наслідком політичної пасивності неминуче буде прагнення носіїв влади, на думку Констанана, «позбавити нас будь-яких турбот, за винятком сплати податків й слухняності». Не меншу небезпеку для свободи він вбачає і у владі більшості, що пред'являє «право на підпорядкування собі меншості». Таким чином, необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи не менше, ніж суверенітет абсолютного монарха. «Суверенітет народу не безмежний, він обмежений тими рамками, що йому ставлять справедливість і права індивіда».

Виходячи із цього, Констанан по-новому порушує питання про **форму правління**. Він засуджує будь-яку форму держави, де існує «надмірний ступінь влади» і відсутні гарантії індивідуальної свободи. Такими гарантіями, на його думку, є громадська думка, а також поділ і рівновага влади.

Умовою вираження громадської думки, за Констананом, є **представницька система правління**, а органом вираження останньої — представницька установа. Сучасній державі у формі конституційної монархії, як вважав Констанан, має бути притаманний **поділ влади**, «який звичайно є гарантією свободи». Він обгрунтував необхідність створення **шести конституційних влад**: 1) **королівської** — як влади нейтральної, регулятивної й арбітражної. «Король цілком зацікавлений у тому, щоб вони взаємно підтримували одна одну і діяли в згоді і гармонії»; 2) **спадкоємної палати перів** — «представницької влади постійної». Констанан передбачив Наполеона передбачити палату перів у Конституційному акті

1815 р., але незабаром сам розчарувався в цьому інституті, що існував при Бурбонах; 3) **виборної законодавчої палати**, яку автор проекту називав «владою громадської думки». Він відстоював високий майновий ценз її депутатів: тільки багаті мають освіту і виховання, необхідні для усвідомлення громадських інтересів, «тільки власність робить людину здатною до користування політичними правами»; 4) **влади виконавчої**, здійснюваної міністрами, що відповідають перед парламентом; 5) **судової влади**, самостійної; 6) **муніципальної влади**, підлеглої виконавчій, але яка є місцевим самоврядуванням як противага центральній владі.

У Константа гарантом особистої свободи виступає і **право**. Воно покликано протистояти сваволі, що заміряється на свободу, стати «єдино можливою основою відносин між людьми». Але, на відміну від Монтеск'є, **закон** для нього не є абсолютною цінністю. Лише закон, що виходить із легітимного джерела і має справедливі межі, може відіграти цю роль. «Підпорядкування закону — це обов'язок», — писав учений. Проте — не абсолютний. Закон тоді перестає бути законом, коли він, *по-перше*, має зворотну силу; *по-друге*, предписує дії, що суперечать моралі. «...Анафема і непокора несправедливим і злочинним предписанням, прикрашеним ім'ям закону!»

Концепція права і держави Константа довгий час була загально визнаною доктриною державознавців Франції.

Проблема забезпечення індивідуальної свободи, її захисту політичними і правовими механізмами турбувала й **Алексіса де Токвілля** (1805–1859)¹. Під впливом Б. Константа він дослідив теоретичні і практичні аспекти демократії. Дійшов висновку: занепад аристократії і поступ людства до свободи, рівності, демократії історично неминучі. Демократія — суспільний лад, протилежний феодальному, який не знає класових меж і втілює принципи народовладдя, свободи і рівності.

Принцип народовладдя найбільш повно втілено в США, вважає Токвіль. На його думку, тут суспільство діє досить самостійно, управляючи собою само. Принцип народовладдя втілюється в життя американцями «відкрито і плідно», влада тут виходить виключно від народу, він бере участь у законотворенні, його втіленні в життя шляхом обрання представників виконавчої влади, він же сам обирає й суд присяжних. До демократичних установлень автор праці «Про демократію в Америці» відносить поділ влади, місцеве самоврядування, незалежність суддів, самостійність «блюстителів закону» (чиновників, поліції) та ін., в яких він бачив витоки і прояви народного суверенітету. Позитивними наслідками народовладдя в США він називає процвітання громадянського суспільства,

¹ **де Токвіль Алексіс** – французький історик і політичний діяч. За молодих років був пристрасним прибічником лібералізму і демократії. Згодом очолював консервативну партію порядку, став міністром закордонних справ (1849 р.). Найвідоміші праці Токвіля – «Про демократію в Америці» (1835 р.), «Старий порядок і революція» (1856 р.), які зробили його ім'ям авторитетним у науці про політику і державу.

активний захист громадянами своїх прав, спільність інтересів громадян і можновладців, чому пороки і корупція тут індивідуальні і не мають масового характеру. Головне — прості американці усвідомлюють нескладну істину: «щастя кожного залежить від загального процвітання».

Недоліками і слабкостями американської демократії Токвіль називає недосконалість і неповноту законів, сваволно бюстителів закону; правителі тут не завжди чесні і розумні, а громадяни освічені і свідомі. Талановиті люди, як правило, стороняться влади, зосереджуючись на досягненні багатства. Як результат — державні посади часто обіймають «люди пересічні, обивателі». Проте принцип виборності і частоті змінюваності чиновників значною мірою компенсує ці недоліки демократії і безперервний процес покращення управління «в цілому дає користь». Серцевиною демократії Токвіль називає **принцип рівності**. Любов американців до рівності більша, ніж до свободи. Це ідеал, до якого прагнуть всі демократичні народи.

Отже, Токвіль узагальнив і теоретично осмислив досвід реальної демократії Нових часів, сформулював важливу мету лібералізму — йти назустріч демократії в ім'я свободи.

§ 3. Соціалістичні вчення: Ш. Фур'є, А. Сен-Сімон, Р. Оуен

На противагу лібералам, що вітали нові явища в політичному житті європейських держав і США після минулих революцій і намічали зміцнення конституційних основ держави, принципи громадянського суспільства для їх поступального руху до правового ладу, прихильники радикальних і швидких перетворень суспільства і держави розробляли проекти комуністичного майбутнього. Перша половина XIX ст. — час поширення в Європі комуністичних і соціалістичних ідей.

Серед різноманітної за жанрами соціалістичної літератури 20–40-х років XIX ст. виділялися своєю обґрунтованістю твори Ш. Фур'є, А. Сен-Сімона і Р. Оуена. **Загальним** для їх творів було, *по-перше*, неприйняття і різка критика капіталізму, що розвивається, його пороків. Теоретики соціалізму доводили марність одних політичних реформ, пропонували радикальні, «прості», але всеохоплюючі перетворення існуючого ладу; *по-друге*, прагнення піднятися над гострим антагонізмом класів і облагодіяти все суспільство в цілому. Вони були противниками революційних дій, розраховували на добровільне перетворення буржуазного ладу «зверху» і свої надії пов'язували з мирною проповіддю переваг нового «розумного ладу спільності», з легкістю переходу до нього; *по-третє*, їх твори вирізнялися недооцінкою державних і правових механізмів у суспільних перетвореннях. Ключова роль відводилася колективістським началам у суспільній і господарській сфері життя людини і суспільства, моральним принципам в їх взаєминах.

Французький соціаліст **Шарль Фур'є** (1772–1837)¹ дійшов висновку: **сучасна цивілізація** — «світ дибки, соціальне пекло». Тут — «тиранія приватної власності відносно мас». Держава завжди на боці багатих. Бідний клас «зовсім відтиснутий від влади, позбавлений політичної і соціальної свободи, фактично — і правосуддя». Який же спосіб вирішення всіх гострих політичних проблем пропонує Фур'є?

Вихід — у найпростішому і малому засобі («іноді досить найменших засобів, щоб зробити найбільші справи», пише він): **заснуванні землеробських асоціацій** (фаланг). Вони відповідають пристрасті людей до багатства і насолод, тому що колективна праця збільшує дохід у три, п'ять, сім разів. Як промислово-землеробські об'єднання, організовані на кооперативних засадах, подібно давньомакедонським військовим загонам (фалангам), вони вторгнуться в старезний прогнилий лад цивілізації і зруйнують його. Фаланги — ці осередки майбутнього асоціативного ладу, «соціетарного порядку» незабаром утворять цілу мережу, яка покриє країну, а в недалекому майбутньому — усі країни і континенти.

Фаланги, за проектом Фур'є, об'єднують від 800 до 1600 людей, відповідно до нахилів і пристрастей кожного («прогресивні серії груп за пристрасно»). Це автономні соціальні утворення, у внутрішнє життя яких не вправі втручатися чи опікувати їх центральна влада і її апарат. Внутрішнє життя фаланги регулюється лише нормами, встановленими добровільно і колективно. Її члени високо цінують рівність особистих свобод.

Найголовнішим і єдино корисним **правом людини** з усіх прав соціаліст називає *право на працю*. Він вірно помітив, що без нього нічого не варті всі інші права. На його думку, справедливість вимагає і *розкриття жінки*, визнання її прав.

Таким чином, новий «соціетарний світ», як вважав Фур'є, перетворить не лише саму людину, виправить її пристрасні й ідеали, але й увесь світ.

Інший французький теоретик соціалізму — **Анрі де Сен-Сімон** (1760–1825)² свій проект майбутньої промислової системи заснував на концепції історичного прогресу.

Основи майбутнього суспільного ладу відповідатимуть інтересам величезної більшості населення, де восторжествує принцип божественної моралі: *«усі люди повинні бачити один в одному братів, вони мають любити один одного і допомагати один одному»*.

¹ **Фур'є Франсуа Марі Шарль** з родини комерсанта м. Бізансона. Проходив виучку в торгових домах Ліона, Парижа, Марселя. У період Французької революції служив в армії. У 1800 р. приступив до літературної діяльності. Написав книги «Теорія чотирьох рухів і загальних доль» (1808 р.), «Новий промисловий соціетарний світ» (1829 р.) та ін.

² **Сен-Сімон Клод Анрі де Рувруа** з аристократичної паризької родини. Одержав домашню освіту під керівництвом Д'Аламбера. Брав участь добровольцем у війні за незалежність США, у Французькій революції. Приєднався до якобінців, але потім відійшов від них. Основні твори Сен-Сімона: «Листи женевського жителя до сучасників» (1802 р.), «Вступ до наукових праць XIX ст.» (1808 р.), «Промислова система» (1821 р.), «Катехізіс промисловців» (1823 р.), «Нове християнство» (1825 р.).

Політична організація майбутнього суспільства буде підлегла владі **вчених і промисловців**. Вони «можуть організувати суспільство відповідно до своїх бажань і потреб, тому що вчені мають сили інтелектуальні, а промисловці мають у своєму розпорядженні сили матеріальні». Тим самим буде замінене сучасне суспільство, що перебуває під ярмом дворян і богословів «тільки внаслідок старої звички».

Уведення нової, «позитивної стадії» історії, пояснював Сен-Сімон, не вимагає руйнування традиційних державно-правових форм. Зберігаються інститути монархії, уряду і представницьких установ. Але вся повнота світської влади зосереджується в **парламентській Раді промисловців і вчених**. Вона перетворить країну на єдину централізовано керовану **промислово асоціацію**. Вона буде жити відповідно до розумно розробленого плану гармонійного розвитку всіх класів суспільства.

Промисловці займають «голове місце» в суспільстві. У промисловому суспільстві установлять тверду **централізацію виробництва, дисципліну**, захистять його від марних витрат енергії і матеріальних засобів, максимально підвищать ефективність праці. Тим самим відпаде необхідність в обтяжливих для суспільства різного роду політичних інститутах із усіма їх численними установами і посадами. **Політика і управління**, писав Сен-Сімон, будуть зведені переважно до простого адміністрування — управління речами і виробничими процесами. Вони дадуть «людям найбільшу міру суспільної й індивідуальної свободи», і люди житимуть відповідно до божественної моралі. Проповідь устрою такого християнського суспільства і становила зміст «нового християнства» — нової релігії Сен-Сімона і сенсімоністів.

На думку теоретика соціалізму, ближче усього до промислового режиму французька й англійська нації. У Франції для його встановлення досить королівського ордонансу. «Коли французький народ установить у себе промисловий режим, англійський народ без затримки наслідує його приклад». Тоді припиняться всі нещастя, на які було приречене людство, «і всі народи на землі, користуючись заступництвом об'єднаних Франції й Англії, будуть швидко, один за одним, в міру розвитку їх цивілізації, переходити до промислового ладу». Такі ілюзії живив промисловий переворот, що починався.

Англійський соціаліст **Роберт Оуен** (1771–1858)¹ виступив вже в період промислової революції і загострення класових конфліктів, що наклало відбиток на його погляди.

¹ **Оуен Роберт** народився в Уельсі, в родині ремісника. Завдяки винятковим організаторським здібностям став фабрикантом. З 1800 р. розпочав радикальні для свого часу реформи з покращення умов життя і праці робітників, виступав за робітниче законодавство, організацію профспілкового і кооперативного руху в Англії. Склав кілька проєктів організації комун, організував комуністичні общини в США і Англії («Нова гармонія», 1825–1829 рр.; «Гармоні-Холл», 1839–1845 рр.). Основні твори Оуена: «Новий погляд на суспільство, або Досліди про принципи утворення людського характеру» (1812 р.), «Про Конституцію общини «Нова гармонія», «Про новий моральний світ»».

Основний закон природи людини і найбільшу істину, що відкриває шлях до розумного устрою світу, Оуен бачить у **людському характері**. Останній є результатом взаємодії природної організації індивіда і навколишнього його середовища, яке відіграє у формуванні характеру головну роль. З цього закону природи людини він робив критичний висновок: якщо людина — продукт середовища, то в недоліках і пороках людей, у всіх соціальних лихах винне соціальне середовище. Таке нині створюють капіталістичні відносини, приватна власність, що породжують жадібність і ненависть, темряву і нецтво народу, покалічені людські характери і долі.

Р. Оуен **проти насильницької революції**, здійснюваної темними, неосвіченими людьми: «Якими б не були існуючі системи божевільні, їх не можна руйнувати руками людей некомпетентних і грубих». Хто ж приведе людей до «розумної суспільної системи, заснованої на незмінних законах людської природи»? **Піонерами** заснування комуністичних общин, як вважав мислитель, могли виступити люди, що мають капітали і добру волю: багаті філантропи, ремісники, робітники, землевласники, міністри і навіть монархи. Нездійсненність такої ідеї його не лякала навіть після власних спроб організації комун, що поглинули чималі кошти Оуена.

Осередком, «молекулою» розумної суспільної системи майбутнього, відповідно до плану Оуена, повинна була стати **комуна** — «селище спільності». Коли їх стане багато, вони утворять федерацію у масштабах країни, а в майбутньому — міжнародну федерацію. Розумна суспільна система назавжди припинить «суперництво, розбрати і війни, і люди із раннього дитинства будуть привчатися сприяти щастю один одного». Так з перетворенням світу перетвориться і людина. **Основними принципами життя комуністичних общин**, за оуенівською «Конституцією общини «Нова гармонія»» будуть рівність, свобода слова і дії, щирість і доброзичливість, порядок і придбання знань тощо. Усі члени комуни розглядаються як одна родина. «Влада законодавча» за планом вручається загальним зборам громади, що виробляє постанови. «Виконавча влада» — обраній Раді, завданням якої буде виконання загальних постанов, нагляд за всіма справами громади, укладання договорів з подібними об'єднаннями тощо. Кожна громада буде поділена на шість департаментів: сільського господарства, промисловості і механіки, загальної економіки, торгівлі, домашнього господарства, літератури, науки й освіти. Вводиться раціональна і гуманна система навчання і виховання, в результаті зникне необхідність у заохоченнях і покараннях.

Способом здійснення свого проекту Оуен вважав освіту, пропаганду, наочний приклад. Групи його послідовників існували в Англії, Франції, США та в інших країнах. Проте утопічні проекти щоразу розбивала суворя політико-правова реальність.

§ 4. Філософський і юридичний позитивізм: О. Конт, Дж. Остін

Надії встановлення соціальної гармонії, яка б відповідала індустріальному суспільству, поділяв і засновник філософії позитивізму і соціології **Огюст Конт** (1798–1857)¹. Він проголосив нову перспективу перебудови суспільства на основі позитивізму, досягнень науки про суспільство.

Вихід бачився у виявленні **позитивних наукових знань і істин**, що, будучи добре засвоєними, виявляться спроможними привести людство до миру і щастя. «Якщо єднання умів на ґрунті спільності принципів відбудеться, то відповідні установи створюються самі, природним чином, без усякого важкого потрясіння». Отже, за Контом, позитивні наукові знання здатні привести до нового позитивного ладу.

Науці про суспільство, чи **соціології** (термін введено Контом) він надає великого значення. Основним завданням своєї філософії він вважав **перебудову суспільства на основі позитивізму**, заміну «ретроградної аристократії» і «анархічної республіки» новим, позитивним ладом — **соціократією**. Його обґрунтування він шукав в історії, природі держави і політичній владі.

За розробленим Контом «Планом реорганізації соціального життя» нова «**третя стадія**» історії людства (після «теологічної» до 1300 р. та «метофізико-легістської» (1300–1800 рр.)) повинна ознаменуватися організацією промислового суспільства, **соціократією**. Солідарність класів у соціократії буде забезпечена узгодженою дією чотирьох сил: **жінок** (осередок і уособлення моральності); **священиків-позитивістів** (осередок розуму, в руках яких — освіта, виховання, виправлення осіб, винних у провинах і злочинах); **патриціату** (банкіри, промисловці, купці, землевласники — концентрована сила, що відає розвитком промисловості); **пролетаріату** (матеріальна сила, покликана здійснити функцію соціальних перетворень, тобто перехід до промислового ладу). Згода і спільна позитивна дія цих сил забезпечать, за Контом, порядок і прогрес у соціократії, яка не матиме потреби в судах, поліції, армії. В ідеальному ладі бажано повне зникнення середнього класу.

Соціократія, цей «промисловий лад», вимагає **військового порядку і дисципліни**. «Армія не може існувати без офіцерів, так само як і без солдатів; це просте поняття однаково застосовуване до промислового ладу, як і до військового порядку». Тому «у позитивному ладі ... ідея **права без-**

¹ **Конт Огюст** – французький філософ і соціолог. Учився в ліцеї, потім у Вищій політехнічній школі. З 1818 по 1824 р. був секретарем Сен-Сімона, який справив на погляди Конта великий вплив. У 1830–1846 рр. підготував і видав 6-томний «Курс позитивної філософії», а в 1851–1854 рр. – «Систему позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (4 т.).

поворотно зникає. Кожний має обов'язки щодо всіх людей, але ніхто не має права у власному значенні слова. Справедливі індивідуальні гарантії випливають тільки із загальної взаємності зобов'язань, які є моральним еквівалентом колишніх прав. Право приватної власності стане теж соціальним обов'язком, функцією для створення капіталу і керування ним. Іншими словами, єдине *право*, яке кожна людина має, — *це право виконувати свій обов'язок*». Суб'єктивне право суперечить принципам соціальної солідарності, а тому буде замінено поняттям «соціальний обов'язок». На думку Конта, слово «право» має бути виключене з політичної мови.

Таким чином, у вченні Конта по суті зникли такі засади громадянського суспільства, як демократія і право, юридична свобода і права громадян. Рівність людей у соціократії нівелює приватні інтереси, а свобода і права замінені обов'язками, соціальною функцією.

Для переходу до позитивного ладу Конт пропонував створити в Парижі попередній духовний уряд із 30 вчених, які представляють різні науки і країни. Після відповідної підготовки незаможні класи столиці, освічені вченими, оберуть диктаторів і наділять їх вищою владою. Мета диктаторів — перевиховання всіх класів у позитивному дусі. Потім перевиховане суспільство організується в соціократію. У кінцевому підсумку все людство, створивши близько 500 соціократій, об'єднається у Всесвітню федерацію зі столицею в Парижі. І тоді цілком здійсниться принцип, підстава і мета суспільства — **«любов як принцип, порядок як основа, прогрес як мета»**. Зникнуть й агресивні війни як пережиток «військового побуту», ворожі промислового ладу.

Позитивна філософія Конта вплинула і на виникнення **юридичного позитивізму**. Він виступав проти дуалізму права (існування поруч з позитивним правом більш високого за своїм значенням права природного), розглядав право виключно як продукт державної волі. **Ототожнення права із законом** мало чітко виражені ідеологічні і практичні цілі. Воно було спрямовано проти оцінки і критики діючого права з позицій природного права, які зберігали романтичні ілюзії минулих революцій. У полі зору юридичного позитивізму — не предписання розуму, не історично усталений звичай, а **закон, нормативний акт, установлений владою**.

Одним з перших, хто концептуально виклав ідеї юридичного позитивізму, був учень Бентама, англійський правознавець **Джон Остін** (1790–1859)¹.

Право в найбільш повному вигляді, вважав Остін, містить у собі сукупність **«законів природи»** (або «право, дароване Богом»), які виступають мірилом усього людського, і **закони, встановлені одними людь-**

¹ **Остін Джон** читав курс правових учень в Університетському коледжі (Лондон). Два роки вивчав у Німеччині римське і цивільне право під керівництвом Г. Пухти і Ф. Савіньї. Найвідоміші праці Остіна «Визначення області юриспруденції» і «Лекції про юриспруденцію, або Філософія позитивного закону» (1832 р.)

ми для інших. Останніх — два види. Одна їх частина встановлюється веліннями суверена і є позитивним **правом**, інша — **правилами моралі** («позитивна мораль»). Держава встановлює закони і через них «дарує», делегує права і накладає обов'язки.

Предметом юриспруденції є виключно **позитивне право** («право в простому і вузькому змісті»). **Право** це — «веління суверена». Його **джерелом** є, таким чином, суверенна влада, здійснювана «політично пануючими людьми, — пише Остін, — ...верховне, засноване на підпорядкуванні, правління в незалежних державах і незалежних політичних суспільствах». Веління й обов'язок у нього — взаємозалежні поняття: «там, де є обов'язок, є повеління, і там, де виражене повеління, накладено обов'язок». Примус і покора є **санкція**. Іншими словами, пояснює Остін, «повелінням чи обов'язком вважається те, що спричиняє санкцію або примус до покори у разі невиконання». У такому значенні **позитивне право** — сукупність норм, встановлених політично пануючим для політично підлеглого. У такому розумінні право — **наказ влади**, обов'язковий для підлеглого під загрозою застосування санкції у випадку невиконання наказу. Для юриспруденції першорядне значення має і формальна логіка, «логіка правових конструкцій».

Поза позитивним правом, за Остіном, — правила, встановлені особами й установами, що не є суверенами, і правила моралі (правила, встановлені громадською думкою, у тому числі норми міжнародного права, закони честі, правила етикету, моди і т. п.). Отже, ці правила поза юриспруденцією суверена.

Найкращою формою права Остін, як і Бентам, вважав **кодекси**. Однак, на відміну від свого вчителя, він визнавав частиною права **судові прецеденти**, оскільки, на його думку, рішення суддів в Англії одержують нормативно-правовий характер з мовчазної згоди суверена. Потреба в судовій правотворчості, пояснював Остін, породжена існуючою неповнотою статутного права, яку бажано усунути кодифікацією.

Отже, основні напрямки західноєвропейської політико-юридичної думки в першій половині XIX ст. — лібералізм, соціалізм, позитивізм — істотно збагатили і урізноманітили зміст і спрямованість вчень про право і державу. Їх еволюція в другій половині XIX — у XX ст. підтвердить плідотворність ліберально-демократичних ідей, обмеженість юридичного позитивізму як нормативізму і неспроможність практики соціалізму (у СРСР і Східній Європі) побудувати «світле майбутнє».

Розділ 16

Проекти державних перетворень у Росії й Україні в першій половині XIX ст.

§ 1. Проект М. Сперанського і контрпроект М. Карамзіна

З воцарінням Олександра I (1801р.), який обіцяв керувати народом «за законами і за серцем своєї премудрої бабки» (тобто Катерини II), у Росії ненадовго складається обстановка, яка сприяє появі у ліберальної частини дворянства реформаторських проектів державних перетворень. За завданням царя ряд проектів удосконалення імперії підготував молодий і талановитий мислитель **Михайло Сперанський** (1772–1839)¹.

Мету реформ Сперанський бачив у тому, щоб «правління, досі самодержавне, поставити і заснувати на неодмінному законі». Автор «Плану державних перетворень» прагнув перебороти нерозв'язне протиріччя — з'єднати самодержавство із законом, бачив у цьому шлях до конституційної монархії на зразок англійської. Формулював **умову**: «заснувати державну владу на законі не словами, але самою справою». Проте поняття закону повинне поширюватися не на постанови уряду, а лише на постанови законодавчої влади. Іншими словами, важливу умову перетворень він бачив у наданні нормативним актам державної влади характеру правових законів, у підпорядкуванні їх Конституції.

Корінні (конституційні) державні закони, за Сперанським, становлять предмет конституції, закріплюють спосіб правління, громадянські і політичні права підданих. **Органічні закони** визначають устрій самої державної влади і держави. **Громадянські закони** «заснують відносини осіб між ними». Всі інші акти, що регулюють порядок виконання законів, повинні чітко відповідати останнім. Таким чином, перетворення правової системи у Сперанського розглядається як неодмінна умова всіх інших державних перетворень. Порядок у державі охороняється законом.

¹ **Сперанський Михайло Михайлович** з родини духовного служителя Третьякова Володимирської губ. Після закінчення духовної семінарії, де одержав «прозваніє» Сперанський (від лат. *Speranto* – надія), викладав у Петербурзькій духовній академії. 1823 р. стає її ректором. Згодом служив у генерал-прокурора. Був наближений Олександром I до двору, стає державним секретарем. У 1802–1804, 1809 рр. підготував ряд проектів державних реформ.

«Сила встановлень» у «Плані» пов'язується з устроєм самої державної влади («другий устрій»), з її поділом на **законодавчу, виконавчу і «судну», центральну і місцеву.**

Законодавча влада, вважає автор «Плану», повинна бути так влаштована, щоб «мати свободу думки і виражати думку народну». Для складання законів пропонувалося створити **Державну думу**, яка працюватиме в сесійному режимі, перетворить Росію на **парламентську монархію**. «Закони пропонуються урядом, поважаються (тобто обговорюються і приймаються) у Думі, затверджуються государем». Думі представляються звіти міністрів, вона встановлює нові податі, податки і повинності. «Ніякий новий закон не може бути виданий без поваги Думи». Термін її дії «визначається кількістю справ, їй пропорованих». Сперанський вводить принцип парламентської відповідальності міністрів. За «Планом» «порядок законодавчий» становить вертикальна система представницьких органів: губернських, окружних, волостних дум.

Виконавчу владу здійснює система органів управління: міністерства, губернських, окружних, і волостних управлінь.

За тим же принципом будується і **судова система**, яка вивершується «вищим судилищем для всієї імперії — Сенатом». Волосний суд мислився як «мирський суд», в окружному (суд першої інстанції) передбачалося введення суду присяжних. Так у трьох владах втілюється «звертання до закону, волі і виконання».

Систему органів державного управління за проектом повинні очолювати **імператор і Державна Рада**. Остання задумувалась автором проекту як орган, об'єднуючий, направляючий і контролюючий діяльність трьох гілок влади. Склад **Державної ради** мислився Сперанським частково обраним, частково призначуваним монархом. Вона засідає під головуванням царя, має право законодавчої ініціативи. Отже, у Держраді «усі дії порядку законодавчого, судного і виконавчого в головних їх відносинах з'єднуються і через нього сходять до державної влади (тобто монарха) і від неї виливаються».

Тільки з удосконаленням державного ладу і законодавства, за Сперанським, можна забезпечити права підданих — **права політичні**, що «визначають ступінь їх участі в силах державних», і **права громадянські**, які «визначають ступінь їх свободи в особі і майні». У дусі Монтеск'є, Констанана він пише про політичні права як умову громадянських прав — «суть перше і невід'ємне надбання всякої людини, яка входить до суспільства». «План» називає три класи в Росії: дворянство, купецтво і міщанство, «кріпосні люди» і визначає їх права.

Не дивлячись на те, що проекти Сперанського викликали різке несприйняття реакційним дворянством напередодні війни 1812 р. і їх реалізація розтяглася в часі, життя примусило самодержавство удосконалювати систему державних установ, передбачену реформатором: у 1810 р. було

створено Державну Раду, через рік реформовано міністерства, 1864 р. Сенат перетворено головним чином в судовий орган, а в 1905 р. утворена Державна Дума. З ім'ям Сперанського пов'язують і першу в Росії **кодифікацію права**. Під його керівництвом були видані 1829–1832 рр. «Повне зібрання законів Російської імперії» (45 томів) та «Звід законів Російської імперії» (15 томів).

Чималу роль у відставці й опалі Сперанського відіграла «Записка про давню й нову історію Росії» (1811 р.) придворного історика і письменника **Миколи Карамзіна** (1766–1826)¹. У «Записці» критикувалися спроби реформ і пропоновані з ініціативи Сперанського нововведення.

М. Карамзін **різко засуджував** будь-які **спроби запровадження конституції**, обмежень абсолютної влади в імперії. «Що крім єдиновладдя необмеженого, може в цій машині виробляти єдність дії?». Він вважав **небезпечним** ставити **закон вище государя**, протиставляти монарху які-небудь установи чи **поділяти владу**. «Дві влади в одній державі суть два грізні леви в одній клітці, готові терзати один одного». Прикладами історії Карамзін прагнув довести, що «Росія гинула від різновладдя, а рятувалася мудрим самодержавством». Останнє поставало в його «Записці» рушійною силою російського історичного процесу, єдиним законодавцем, єдиним джерелом влади. Як і М. Щербатов, він відстоював **привілеї дворянства**, був противником скасування панщини. Не сприймав історик і **теорію природного права**, вважав — «у державі право природне поступається цивільному». Разом із тим, «Записка» містила серйозну критику дійсності і вимагала поліпшення роботи всього державного апарату. Це і стало причиною того, що, крім царя, вона залишилася невідомою для сучасників.

§ 2. Проекти конституції декабристів: М. Муравйов, П. Пестель

Повстання декабристів на Сенатській площі у Петербурзі в грудні 1825 р. і Чернігівського полку в Україні були підготовлені таємними дворянськими товариствами — Північним у столиці і Південним в Україні. Маючи загальну мету — повалення самодержавства, створення в Росії представницьких установ, скасування станового ладу, кріпацтва і т. д., способи досягнення і конкретні цілі члени суспільств бачили по-різному.

¹ **Карамзін Микола Михайлович** народився в Сибірську в родині поміщика. У молодості багато мандрував, зустрічався з І. Гете, слухав промови Ж. Дантона та ін. французьких революціонерів, знав М. Робесп'єра. У 1803 р. одержав офіційне звання історіографа. Автор 12-томної «Истории государства Российского» (1816–1829 рр.), сентиментальних повістей.

У Північному товаристві обговорювалися проекти конституції, складені **Микитою Муравйовим** (1795–1843)¹. Які найбільш примітні риси його проектів конституції?

По-перше, його проект 1822 р. проголошував **народ єдиним джерелом верховної влади** і засуджував абсолютну монархію, вважаючи її проти-природною. Влада в майбутній оновленій Росії мала ґрунтуватися на **широкому представництві** всіх громадян в органах центральної і місцевої влади. Народ, утворивши свою державу за договором, зберігає свій суверенітет і не втрачає свої природні права, вважає автор проекту.

По-друге, проект передбачав **рівність прав і обов'язків усіх громадян, скасування всіх станів і чинів**. «Усі росіяни» оголошувались рівними перед законом. «Кріпосницький стан і рабство скасовуються; раб, доторкнувшись землі Російської, стає вільним». Майбутнє суспільство бачилося автору проекту як **громадянське**, а всі його члени — повноправними (крім кочових племен), із правом власності, заснування товариств, недоторканністю особи, житла, власності, свободою совісті, слова, пересувань, правом на правосуддя і суд присяжних.

По-третьє, внутрішній устрій держави передбачав **федерацію** з 13 держав і двох областей, які поділяються на повіти і волості. На території України намічалось створення Чорноморської (зі столицею в Києві) і Української (зі столицею в Харкові) держав. Фактично мова в проекті йде не про федерацію, а про нову систему адміністративно-територіального устрою Росії, яка враховує не національний, а історичний, економічний і географічний фактори. Столицю імперії передбачалося перенести в Нижній Новгород чи Москву — історичний і географічний центри Росії.

По-четверте, **формою правління**, найкращою для Росії, Муравйов вважав **конституційну монархію**, засновану на принципі поділу влади — гарантії їх взаємного контролю в державі.

Законодавчою владою наділяється, за проектом, **Народне віче**, яке складається з **Верховної думи і Палати представників**. Остання формується з 450 обраних на два роки представників громадян держав. Верховна дума обирається на шість років. Вона складається з представників держав (по три від кожної, двох — від Московської й одного від Донської області) — всього 42. Кожні два роки вона оновлюється на третину свого складу. Члени Думи повинні бути власниками і не молодші 30 років. Думі належить право суду над міністрами, верховними суддями і сановниками імперії, обвинуваченими народними представниками.

¹ **Муравйов Микита Михайлович** з петербурзької аристократичної родини. Не закінчивши математичного факультету Московського ун-ту у 1812 р. пішов добровольцем у діючу армію. З поверненням у 1816 р. з Парижа стає членом таємних організацій — «Союзу порятунку», «Союзу благоденства», а потім «правителем» Північного товариства. Після повстання декабристів був заарештований, зісланий на каторгу.

Верховна виконавча влада належить монарху. «Імператор є верховний чиновник російського уряду», який присягає Народному вічу. Його влада спадкова і за проектом досить велика: призначення міністрів, чиновників, послів, право відкладного вето, права верховного воєначальника, нагляд за виконанням законів тощо. У свою чергу, діяльність імператора й інших чиновників підконтрольна Народному вічу. Виконавча влада держав доручається правителям, обраним вищим законодавчим органом за представленням «урядових зібрань держав» і затверджених імператором.

Вищим органом **судової влади** є Верховне судилище (з обраних довічно Народним вічем суддів), яке вичає систему судів — обласних, повітових («совісних»), за участю присяжних. Судочинство передбачалося гласним, з обраними незмінюваними суддями до 70-літнього віку.

Проекти Муравйова (включно з останнім — «тюремним») містили вимоги неухильного дотримання законів усіма громадянами імперії. Надії на перехід до конституційної монархії декабрист пов'язував із революцією, керованою членами таємних товариств.

Більш радикальним проектом державних перетворень була «Руська правда» **Павла Пестеля** (1793–1826)¹. У чому сенс і основний зміст цього програмного документа Південного товариства?

Насамперед, у Вступі до «Руської правди» її укладач дає тлумачення **«основних понять»** — суспільства, держави, народу, їх мети та ін. Так, **суспільство** (громадянське суспільство) Пестель називає об'єднанням людей із загальною метою: благоденство всього суспільства і кожного його члена. Він визначає **державу** як влаштоване і приведене в законний порядок суспільство. Воно може існувати лише за умови рівноваги взаємних прав і обов'язків народу й уряду (підлеглих і тих, хто повеліває). При втраті цієї рівноваги держава переходить зі стану «природного здорового» у «насильницьке і хворобливе». Встановлення такої рівноваги — «обов'язок кожного законодавця».

Право «без обов'язку є ніщо». Обов'язки виникають з **мети держави**: «можливо більше благоденство людей у державі». Обов'язки закріплені в **законах** — **духовних, природних, громадянських**. «Кожна людина їм підвладна, — зазначається в «Руській правді», — і тому постанови державні повинні бути в такій же згоді з незмінними законами природи, як і з святими законами віри». Іншим правилом, яке визначає зміст державних законів, є пріоритет суспільних інтересів.

Організація влади в Росії характеризується як «зловладдя», що вимагає зміни і введення такого порядку, який був би заснований на точних

¹ **Пестель Павло Іванович** з родини крупного московського чиновника. Одержав домашню освіту, продовжив її в Німеччині, а з поверненням до Росії закінчив першим учнем Пажеський корпус. Був учасником Вітчизняної війни 1812 р. 1821 р. став полковником, але обрав інший життєвий шлях. Стає організатором і головою Південного товариства, для якого і створює «Руську правду». Після придушення повстання був засуджений до страти.

і справедливих законах. Пестель сформулював право на революційне повалення уряду, яке не виконує обов'язки (закони) перед народом.

Соціальна програма Пестеля є радикальною. Він вимагає скасування кріпосного права, наділення селян землею («а не увягну волю їм дарувати»), перетворення всіх росіян на власників. Право власності чи володіння оголошувалося священним і недоторканим. Передбачався поступовий перехід до пропонованого порядку.

У «Руській правді» обґрунтовується необхідність **введення загально-демократичних прав і свобод**: недоторканність особи, рівноправність, свобода совісті, слова, зборів тощо. Громадяни одержували рівні права на правосуддя, доступ до державної служби. Встановлюється рівність усіх народів Росії. «Право благоудобства» надає політичну незалежність лише **Польщі**. Інші цією незалежністю «користатися не можуть» і повинні становити **єдиний російський народ**. «Росія є держава єдина і нероздільна». **Федерацію** Пестель відкидав як відродження «удільної системи».

Політичним ідеалом Пестеля є **республіка**. В організації верховної влади він розрізняє **Верховну законодавчу владу і державне правління** (виконавчу владу). Верховна влада вручається **Народному вічу**, виконавча — **Державній думі**, а нагляд за їхньою діяльністю — **Верховному собору** («блюстительна влада»).

Народне віче становлять народні представники, обрані на п'ять років із щорічною ротацією 1/5 його складу. У ньому зосереджується виключно законодавча влада. Воно ж оголошує війну й укладає мир. Його ніхто не вправі розпустити. **Державна дума** складається з п'яти представників народу, обраних на п'ять років, один із них щорічно обирається президентом. Їй належить уся верховна виконавча влада, в її відомстві «всі міністерства і взагалі всі урядові місця». **Верховний собор** становлять 120 чоловік, «іменованих **боярами**», призначувані довічно губерніями. Вони затверджують закони, не входячи в їх розгляд по суті, але ретельно перевіряючи дотримання всіх формальностей, після чого закон одержує чинність. Верховний собор призначає зі своїх членів по одному генерал-прокурору в кожне міністерство і кожну область, «утримує в межах законності Народне віче і Державну думу», має право віддати під суд за зловживання чиновника будь-якого рівня.

Дії влади, державний устрій **визначаються Конституцією**, яку Пестель називає Державним Завітом. Весь простір російської держави поділяється на 10 областей і три повіти. Місцеві органи влади (губернські, окружні, волосні) будуються на зразок центральних.

Для здійснення «Руської правди» передбачалося проведення військово-революційного перевороту, встановлення Тимчасового Верховного правління терміном на 10–15 років. Організація і повноваження цього органу нагадують відому схему Робесп'єра.

Після придушення виступу декабристів державною доктриною в Росії стала проголошена міністром освіти графом Уваровим офіційна тріада «православ'я, самодержавство, народність». Ця охоронна ідеологія протистояла будь-яким спробам ліберальних реформ, національного відродження окраїн імперії. Вона загострила суперечки слов'янофілів і західників про перспективи її історичного розвитку.

§ 3. Проект слов'янського союзу Кирило-Мефодіївського товариства

Ідеї єдності українських земель, братерства всіх слов'янських народів, демократичних перетворень суспільства і держави підхопили організатори й учасники **Кирило-Мефодіївського товариства** (1846–1847). Воно було створено викладачами і студентами київських навчальних закладів з ініціативи професора Київського університету Миколи Костомарова, публіцистів і письменників Миколи Гулака, Василя Белозерського. Незабаром у товариство ввійшли автор «Кобзаря» Тарас Шевченко, Павло Куліш, Олександр Навроцький, Георгій Андрузький та ін. Товариство ледь устигло виробити перші програмні документи, як було розгромлено.

Товариство (братство) **Микола Костомаров** (1817–1885)¹ розглядав як силу, здатну об'єднати слов'ян. Політична програма була сформульована в підготовлених Костомаровим «Книзі буття українського народу» і «Статуті слов'янського товариства святих Кирила і Мефодія», а також у «Записці» Білозерського. Програмні документи мали просвітницький характер.

Нема свободи без віри, стверджується в «Книзі буття українського народу». Віра православна вимагає захисту від царів і панства, звільнення з неволі. Автор «Книги» пояснює: **слов'яни жили в братерстві** ще до прийняття християнства, однак пізніше потрапили в неволю до чужих: чехи і полабці — до німців; серби і болгари — до греків і турків, росіяни — до татар. Традиції свободи пізніше відроджувалися тільки в Новгороді і козацькій Запорозькій Січі, де люди жили в **республіках**.

Звільнення слов'ян почнеться з України. Вільні слов'янські народи утворять **єдиний союз республік на федеративних началах**, де не буде кріпацтва і гноблення, а буде рівність і братерство. Пізніше М. Грушев-

¹ **Костомаров Микола Іванович** – український історик і письменник. Закінчив Харківський ун-т. З 1846 р. професор Київського ун-ту. З розгромам Кирило-Мефодіївського товариства був засланий до Саратова (до 1857 р.). У 1859–1862 рр. – професор Петербурзького ун-ту. Співробітничав у журналах «Основа», «Вестник Европы». Автор зібрання творів з історії у 8 т., історичної драми «Савва Чалий», історичного роману «Кудеяр» та ін.

ський зазначить: у «Книзі буття» виразилося політичне кредо Костомарова — «автократизм і класовий лад повинні бути знищені. Царство й автократизм викривляють життя громадянськості в самих основах і громадянськість не може відродитися, поки не звільниться від них». Сам Костомаров згодом пояснював: «Ми стали уявляти всі слов'янські народи з'єднаними між собою у федерацію подібно древнім грецьким республікам чи Сполученим Штатам Америки з тим, щоб усі знаходилися в міцному зв'язку між собою, але кожна зберігала свято свою окрему автономію...» В усіх частинах федерації передбачалися «однакові основні закони і права, рівність ваги, мір і монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне знищення кріпосного права і рабства в якому б то не було вигляді, єдина центральна влада, завідуюча зносинами поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти». Частина кирило-мефодіївців схилилася до конфедеративного устрою майбутнього союзу.

Законодавча влада в кожній республіці слов'янського союзу відповідно до планів кирило-мефодіївців належала б **Народним зборам**. **Виконавча влада** передбачалася виборною, підзвітною Народним зборам. За таким же принципом поділу влади вибудовувалися б і федеральні органи, до повноважень яких додавалися б ще функції зовнішньої безпеки й оборони.

Поміркована частина членів товариства (М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський) схилилась до мирної пропаганди його мети і програми. Радикальне крило товариства (Т. Шевченко, М. Гулак, Г. Андрузький, О. Навроцький, І. Посяда та ін.) будуть поділяти думку Кобзаря про необхідність «добре вигострити сокиру, та й заходиться вже будить хиренну волю» і скинути ненависне самодержавство і кріпацтво.

Теоретичні погляди **Тараса Шевченка** (1814–1861)¹, зрозуміло, не мають політико-правовій цілісності і системності, але спираються на чітко виражені ідеї, що йдуть із глибин народного духу і традицій.

У поезії Шевченка в центрі світу, природи, історії, буття — **людина**. Людина, що стогнала і стогне в кайданах, від «неволі» і «неправди», що уособлюються царями, панамі. У поета **народ** — образ Прометейя, прикутого до скелі, **Україна** — образ заплаканої матері. Поєми «Кавказ», «Сон», «Заповіт» та інші передають нестримний гнів проти абсолютизму, бездушної системи влади, кріпосництва, неволі. **Царі, царська Росія**

¹ **Шевченко Тарас Григорович** – український поет, художник, мислитель-революціонер. Народився в с. Моринці Київської губ. у родині кріпака. Рано осиротів. Служив козачком у поміщика Енгельгардта. У 1838 р. був викуплений з кріпацтва і поступив до Академії художеств. Учень К. П. Брюллова. 1840 р. вийшла перша збірка віршів Шевченка «Кобзар», який відкрив нову епоху в історії української літератури. 1845 р. повернувся в Україну. Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства був засланий в солдати Оренбурзького корпусу із забороною писати й малювати. Після звільнення (1857 р.) продовжував поетичну і художню творчість, революційну пропаганду.

є головними винуватцями поневолення українського народу. У поемі «Сон» Шевченко називає Петра I тираном, катом, людоджером, «першим, хто розпинав Україну», а Катерину II — «второю, що її доконала». Поет не чекає змін на краще від Росії — там «від молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить». Немає надій у нього і на **українську шляхту**, шукачів російського дворянства: «І хилитесь, як і хилились / І знову шкіру дерете / З братів незрячих гречкосіїв...»

Згідно з Шевченком, людина наділена **природними правами**, вона від природи **вільна**. У неї «доля — воля». Однак давно вже вона — в ярмі у панів, несправедливих законів («луплять за законом»), тому що право в Росії «катами писане», тут неправосуддя («правди немає в суді»). Поет славить волю у запорозьких козаків, у Козацькій державі, коли «Пишалася синами мати, / Синами вольними...».

Якщо в минулому для Шевченка **суспільно-політичним ідеалом** є Запорозька Січ, Козацька держава часів Хмельницького, то із сучасних держав — США, з їх демократією і «праведним законом» («... Коли ж / Діждемось Вашингтона з новим і праведним законом / А діждемось-таки колись!»). «Праведний закон», за Шевченком — закон, що відповідає природному праву, втілює справедливість, оберігає волю людини, волю соціальну і політичну («Бо де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи. / Нащо ж себе таки дурить?»). У поета тільки соціально справедливе може бути правом, законом, не підвладним державній сваволі.

Національне звільнення поет пов'язує з **революційними перетвореннями**, з **відродженням слов'янського братерства**. Він вірить: «Вогонь добрий, смілим серцем» оживить «слов'ян сім'ю велику / Во тьмі і неволі», коли обіймуться брат із братом («Навіки і віки!») і «потечуть в одне море слов'янської ріки».

Під впливом Шевченка й американської Конституції членом Кирило-Мефодіївського братства **Георгієм Андрузьким** (1827–?)¹, відправленим у північне заслання, було підготовлено кілька варіантів, що залишилися незавершеними, Конституції Слов'янських Сполучених Штатів.

У перших двох варіантах «Конституції Республіки» 1846–1847 рр., судячи з протоколів допиту 1850 р., Андрузький передбачав відродження Гетьманщини, її самостійний державний розвиток або у рамках слов'янського союзу. За проектом 1850 р. **федерацію Слов'янських Сполучених Штатів** повинні були скласти сім штатів: 1) Україна з Галичиною і Кримом; 2) Річ Посполита; 3) Бессарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея (ймовірно, Естонія, Латвія і Східна Пруссія); 5) Сербія;

¹ **Андрузький Георгій Львович** — студент юридичного факультету Київського ун-ту. У 1846–1847 рр. підготував два проекти «Конституції Республіки». Був засланий до Петрозаводська. Продовжував працювати над проектом конституції. Останній варіант був вилучений у нього під час обшуку 1850 р., який і зберігся. Подальша доля Андрузького невідома.

6) Болгарія; 7) Дон. Таким чином, у майбутній федерації немає місця Росії, що, мабуть, було не випадковим, результатом переосмислення проєктів кирило-мефодіївців.

Формою державного правління Слов'янських Сполучених Штатів повинна була стати **президентська республіка**. Республіканським принципам, народовладдю і самоврядуванню підлеглі всі політичні і правові інститути Штатів.

Общинні управи поєднують владу розпорядницьку, виконавчу і судову в межах своїх повноважень. З депутатів від громад в **округах** передбачалося створення обраних окружних палат і дум, «совісних судів», а також духовних рад по справах духовних. На рівні округу намічалось створення окружного правління з розпорядницькою і виконавчою функціями. За таким же принципом будуються й обласні представницькі, виконавчі і судові органи, а також органи **штатів**. Представницькі органи в штатах за проєктом намічались двопалатні (нижня палата і Сенат), що забезпечувало б автономію цих частин федерації.

У майбутній президентській республіці передбачалося створення **Законодавчих зборів і Державної ради**. Остання включала вищих посадових осіб держави — президента республіки, віце-президента, президентів штатів, генерального прокурора, міністрів. На рівні держави намічалось керівництво зовнішньою політикою, обороною, фінансами, промисловістю, освітою.

Таким чином, проєкт конституції Андрузького визначав конституційні принципи, схему державних інститутів, коло владних повноважень різних рівнів, розрахованих на розвиток самоврядування, роль громад у майбутній республіці.

Діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, політико-правові погляди його учасників вплинули на формування ліберального і революційно-демократичного напрямків у вітчизняній політичній і правовій думці. У Росії ж першої половини XIX ст. намітилися три основні течії політико-правової ідеології: ліберальна ідеологія, яка проклала шлях реформам державного ладу, формуванню громадянського суспільства; радикально-революційна ідеологія, що ставила ті ж цілі, але здійснення їх передбачалося насильницьким шляхом, і консервативна ідеологія, яка виступала проти змін. Їх співвідношення і вплив у російському суспільстві згодом різко зміниться.

Розділ 17

Основні напрямки європейських концепцій права і держави другої половини XIX ст.

§ 1. Ліберальні вчення про право і державу

Нові соціально-політичні умови примушували ідеологів лібералізму удосконалювати методологію пізнання природи, функцій права і держави. Відомий німецький учений-юрист **Рудольф Ієрінг** (1818–1892)¹ прагнув вийти за вузькі рамки юридичного догматизму і розробляв *«юриспруденцію інтересів»*.

У книзі «Мета у праві» (1877–1883) Ієрінг аналізує право і державу в тісному зв'язку з іншими соціальними інститутами і відносинами. Вони розглядаються ним як продукт суспільного розвитку, досвіду. На його думку, суспільство є царство цілей, де діє не закон причинності, як у світі матерії, а **доцільність, мета**. В основі доцільності лежить **людський інтерес**, прагнення до вигоди, до досягнення тих чи інших благ. Для досягнення своїх інтересів люди вступають у відносини один з одним, у результаті чого виникає «спільність цілей». «Без мети діяльність неможлива» — робить він висновок. Меті Ієрінг приписує значення правотворчого чинника, правотворчої сили.

Право — це система соціальних цілей, що гарантовані примусом. У роботі «Боротьба за право» вчений доводить, що право не завжди відображає інтереси суспільства. Він критикував думку представників історичної школи права, що воно розвивається мирно, стихійно і безболісно, подібно мові і культурі. Навпаки, воно розвивається в кривавій боротьбі класів і станів, які домагались скасування рабства, кріпосництва, права на земельну власність, віросповідання та ін. Після закріплення в праві юридичної рівності, приватної власності тощо боротьба повинна вестись за дотримання існуючого права, за відстоювання суб'єктивного права окремого індивіда. Суб'єктивне право не існує без об'єктивного. Кожен повинен підтримувати авторитет закону, «кожний є природжений борець за право в інтересах суспільства». Адже боротьба соціальних суб'єктів за свої цілі й інтереси є **джерелом розвитку права і способом захисту**. На його думку, без боротьби немає права, як без праці немає власності.

¹ **Ієрінг Рудольф фон** — німецький правознавець, професор університетів Базеля, Ростка, Кіля, Геттінгена, Відня. Учень Савіні і Пухти. Основні праці: «Дух римського права на різних ступенях його розвитку», «Боротьба за право», «Мета у праві».

Для охорони інтересів суспільства від егоїстичних інтересів індивіда необхідна **державна**. «Держава є саме суспільство, як держава . . . примусової влади». Тому держава вище індивідуальної волі, а інтереси суспільства вище інтересів особи. «Держава є організацією соціального примусу».

Р. Ієрінг відстоює сильну державну владу, тверду дисципліну і законність у суспільстві, які забезпечуються апаратом примусу, станом владної зв'язаності членів держави, публічним характером державної влади, наявністю норм публічного права, суверенністю. Таким чином, головна правова **мета держави** — **розвиток і забезпечення права**. Як прибічник юридичного позитивізму, Ієрінг пише: «Держава є єдиним джерелом права».

Вищим ступенем розвитку права Ієрінг вважав правову державу, де в результаті самообмеження влади правом і введення конституційної системи закріплюється верховенство законів, які забезпечують порядок.

Інший німецький державознавець **Георг Єллінек** (1851–1911)¹ намагався теж пов'язувати своє праворозуміння з соціологічним напрямком в юриспруденції. У своїй праці «Загальне вчення про державу» автор розглядає **державу** як складову частину і форму суспільства, що включає поряд з формами організованого спілкування (батьківщина, громада, церква, союзи, держава) форми неорганізованого спілкування (класи, національності, вільні професії). За Єллінеком державу слід вивчати як особливе суспільне утворення і як правове явище. Методами дослідження держави є соціологічний і юридичний. За допомогою соціологічного методу державу слід розглядати в її емпіричному існуванні: виникнення, розвиток і взаємозв'язки з іншими соціальними явищами. Юридичний підхід розуміння держави оперує формальними категоріями, з яких складаються абстрактні нормативні положення, що не залежать від свого соціального змісту.

У роботі «Система суб'єктивних публічних прав» правознавець вперше розглянув проблему **суб'єктивних публічних прав** і запропонував їх юридико-догматичну класифікацію «Суб'єктивне право є визнана і захищена правовим порядком воляова міць людини, яка спрямована на яке-небудь благо чи інтерес». Він виділяє два види суб'єктивних прав: **суб'єктивне приватне право** — це домагання індивіда до других індивідів і здатність розпоряджатися цими домаганнями; і **суб'єктивне публічне право**, в основі якого лежать відносини між індивідом і державою. Суб'єктивні публічні права, як і суб'єктивні особисті права, мають бути судово і адміністративно захищені. Він вперше запропонував розглядати **право** як частину моралі, як **етичний мінімум**.

Г. Єллінек системно дослідив проблему захисту меншості в законодавчому органі («Права меншості» 1898 р.), включаючи і його право veto.

¹ Єллінек Георг народився в Лейпцигу. З 1883 р. — професор ун-тів у Відні, Бадені, Гельдерберзі. Основні праці: «Система суб'єктивного відкритого права» (1892), «Права меншості» (1898), «Право сучасної держави», «Загальне вчення про державу» (1900).

Стосовно суверенності держави Єллінек зазначає незалежність і верховенство влади. Він розробляє концепцію про самообмеження держави, вважає, що вона обмежена створеним нею правом і цілим рядом норм міжнародного права. Ідеї Єллінека про суверенітет, союзні держави, політичні партії і їх місце в державному житті не втратили свого значення і в сучасних умовах.

Популярним філософом і соціологом другої половини XIX не лише в Європі а й у США був англійський учений **Герберт Спенсер** (1820–1903)¹. Його ім'я пов'язане насамперед з **органічною теорією походження держави**.

Людське суспільство, на думку Спенсера, не просто сума взаємодіючих індивідуумів. Це своєрідний організм, складний агрегат, що розвивається за загальними законами еволюції (термін «еволюція» був уперше вжитий Спенсером у 1857 р., через два роки Ч. Дарвін вживе це поняття щодо живих істот). Автор бачив межі допустимої біологічної аналогії: «Єдина спільність між двома порівнюваними нами родами організмів є спільність основних принципів організації». Саме їх він і досліджує.

За Спенсером, **держави** виникають як **результат війн і насильства**, в ході яких відбувається природний відбір, або «виживання найсильніших». Надалі вони проходять дві стадії розвитку і два типи соціально-політичних організмів: військовий (хижацький) і промисловий (індустріальний). **Суть соціально-політичного прогресу** — в поступовому переході від військового типу держави до промислового, в якому «життя, воля, власність громадян забезпечені державою і де беруться до уваги інтереси всіх». Військовий тип суспільства поступово змінюється промисловим, заснованим на взаємодії суспільства з природою, на розвитку історичної діяльності. Для цього типу суспільства (цей тип суспільства лише народжується) характерна система договору, добровільна, а не примусова корпорація, відсутність ієрархічних відносин, вільний розвиток торгівлі і промисловості. У ньому діє закон рівної свободи, принцип еквівалентності, що заохочує ініціативу і заповзятливість, «природний розподіл» благ по справедливості. Докорінно змінюється становище індивіда: «Колись індивіди служили для цілей суспільства, а тепер суспільство повинно служити для цілей індивіда». З природою цього типу держави уживається тільки «представницький орган, до складу якого обирають певну кількість уповноважених, що діють під контролем суспільства».

З позицій лібералізму Спенсер зводить **завдання держави** до охорони прав громадян. Він стверджував, що не держава — творець права (як Бентам), не законодавство — джерело права, а **право — основа законо-**

¹ Спенсер Герберт (1820–1903) – англійський філософ і соціолог. Народився в сім'ї вчителя, що вирізнялася вільнодумством, критично ставилася до існуючої політичної дійсності. Основні праці: «Система синтетичної філософії», «Людина проти держави», «Прогрес, його закон і причина».

давства, адже воно виводиться з принципу рівної свободи. Спенсер дав традиційний для лібералізму перелік індивідуальних свобод — безпека особистості, свобода пересування, свобода совісті, слова, друку і т. д., звертаючи особливу увагу на право власності і підприємницької діяльності. Але «земля належить суспільству і підлягає націоналізації». Політичні права громадян англійський соціолог розглядав лише як засіб забезпечення індивідуальних прав.

Висновки Спенсера щодо державно-правових проблем другої половини XIX століття, особливо в галузі захисту прав і інтересів особистості, збагатили європейську політико-правову думку.

§ 2. Марксистське вчення про державу і право

Із зростанням чисельності й організованості класу найманих робітників ставало все більше публіцистів і теоретиків, що претендували на вираження і захист інтересів цього класу. Найбільш впливовим і теоретично оформленим комуністичним ученням, що справило найбільшій і фатальний вплив на класову боротьбу і пролетарську ідеологію в другій половині XIX і особливо в XX столітті, було марксистське вчення.

Марксизм як самостійна доктрина склався наприкінці 40-х — на початку 50-х років XIX ст. Його основоположники — **Карл Маркс** (1818–1883)¹ і **Фрідріх Енгельс** (1820–1895)². Вони виступили з різкою критикою існуючих суспільних порядків, первісного капіталізму, вважаючи їх нерозумними і такими, що не відповідають вимогам часу. Буржуазна державність дала їм багатий матеріал для критики.

В основі життя суспільства, розпочинали свій аналіз основоположники марксизму, лежить виробництво матеріальних благ, необхідних для існування людей. Люди насамперед вимушені їсти, мати житло, вдягатись, тільки потім вони вже можуть займатися політикою, мистецтвом,

¹ **Маркс Карл** – філософ і соціолог, економіст і публіцист, засновник вчення, згодом названого його ім'ям. Народився у м. Трірі (Німеччина) в родині адвоката. У німецьких університетах вивчав право, філософію, історію. Захистив дисертацію, став доктором філософії (1841 р.). 1844 р. почалась спільна теоретична діяльність Маркса і Енгельса з розробки нового світогляду. Його вирішальні пункти були викладені в працях «Святе сімейство» (1845 р.), «Німецька ідеологія» (1846 р.), «Маніфест Комуністичної партії» (1848 р.), фундаментальній праці «Капітал» (1867–1894 рр.). Твори Маркса і Енгельса були видані в 50–60-х роках XX ст. у 39 томах.

² **Енгельс Фрідріх** – філософ і соціолог, економіст і публіцист, один з основоположників марксизму. Народився в м. Бармені (Німеччина), в родині фабриканта. У 1841–1842 рр. відвідував Берлінський університет, співробітничав у «Рейнській газеті». 1845 р. видав книгу «Становище робітничого класу в Англії», в 1848 р. разом з Марксом – «Маніфест Комуністичної партії». Його перу належить велика кількість праць з історії, філософії, теорії марксизму.

науками тощо. Тому виробництво матеріальних засобів до життя й економічний лад суспільства становлять основу, **базис**, на яких розвиваються державні, правові та інші установи й ідеї — **надбудова**. **Держава і право** як частини надбудови завжди виражають волю й інтереси класу, що економічно панує при даній системі виробництва.

Економічна основа визначає історичний тип, характер і особливості суспільства, тієї чи іншої **суспільної формації**. Абстрактного суспільства не буває. Історія суспільства є природно-історичний процес розвитку і зміни суспільно-економічної формації. **Первісне суспільство, античне, феодальне, буржуазне, соціалістичне суспільство** — кожна формація представляє певну ланку в єдиному всесвітньо-історичному процесі розвитку суспільства по висхідній лінії. Загальним законом суспільного розвитку є **закон боротьби антагоністичних класів** як рушійної сили такого розвитку. Таким чином, історія людства є історією боротьби класів. Таке спрощене тлумачення історії є очевидним сьогодні.

Походження держави, за Марксом і Енгельсом, обумовлено утворенням антагоністичних класів. Держава, писав Енгельс у книзі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.), виникла в результаті появи приватної власності і пов'язаного із цим розколом суспільства на класи з непримиренними інтересами. Вона — сила, що стоїть над суспільством і примирює класові інтереси. Панівний клас становлять представники нової «аристократії багатства», який і засновує публічну владу, державу.

Ознаки держави: «порівняно зі старою родовою організацією, — писав Енгельс, — держава відрізняється, по-перше, поділом підданих держави за **територіальним діленням**... , друга відмінна риса — встановлення **публічної влади**... ». Її відмінність від суспільної влади, *по-перше*, у **класовому характері**; *по-друге*, вона **відособлена**, відділена від народу; *по-третє*, вона «складається не тільки з озброєних людей, але і з **матеріальних додатків, в'язниць і примусових установ** усякого роду, що були невідомі родовому ладу»; *по-четверте*, «для утримання цієї публічної влади необхідні внески громадян — **податки**»; *по-п'яте*, володіючи владою і правом стягнення податків, особлива група осіб, особливий апарат управління і примусу стає, як орган суспільства, **над суспільством**. Безпосереднім втіленням, **особливою організацією** цієї влади і стає **держави**.

На їх думку, будь-яка експлуататорська держава «в усі типові періоди є **державою** виключно **пануючого класу** і у всіх випадках залишається власне кажучи **машиною для придушення пригнобленого, експлуатованого класу**». Вона виступає як **політична організація панівних класів**, служить для утримання в покорі експлуатованої більшості. Така сутність держави зберігається в усіх історичних типах державності — рабовласницькій, **феодальній, капіталістичній**. «Сучасна державна вла-

да, — писав Маркс, — це тільки комітет, керуючий загальними справами всього класу буржуазії». Саме визначення **політичної влади** як «організованого насилля одного класу для придушення іншого» розкриває суть марксистської позиції.

К. Маркс і Ф. Енгельс стверджували, що **капіталізм** вже в середині XIX ст. став **гальмом суспільного розвитку**, громадянського суспільства. Силою, здатною вирішити протиріччя між зростаючими продуктивними силами і гальмуючими їх ріст капіталістичними відносинами, вони вважали **пролетаріат**. Він «за допомогою насильницького повалення буржуазії» здійснить **всесвітню комуністичну революцію**, побудує нове, прогресивне суспільство без класів і політичної влади. «Першим кроком у робітничій революції є перетворення пролетаріату в панівний клас, завоювання демократії». Висновок про необхідність злому старої державної машини, про насильницьке повалення буржуазії і пролетарську демократію В. Ленін назве основним у марксистському вченні про державу.

Політична влада робітничого класу — **диктатура пролетаріату**, були переконані Маркс і Енгельс, — вищий тип демократії, яка виражає інтереси і спирається на підтримку величезної більшості народів. Пролетарська демократія буде відповідати історичному періоду **соціалізму** — першій фазі комуністичного суспільства.

Комунізм, підготовлений соціалістичними перетвореннями, були впевнені основоположники марксизму (привид якого вже бродить Європою), назавжди покінчить з експлуатацією, соціальним, національним і колоніальним гнобленням, кривавими війнами. Соціалістичний принцип «кожному — за працею» він замінить принципом розподілу «за потребами». При комунізмі зникає необхідність у державі і праві.

«Маніфест Комуністичної партії» закінчується словами: «Нехай панівні класи здригаються перед Комуністичною Революцією. Пролетарям нічого в ній втрачати, крім своїх ланцюгів. Придбають же вони увесь світ.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

За марксистським вченням **право** теж має класовий характер. Звертаючись до буржуазії, автори «Маніфесту» писали: *«Ваше право є лише возведена в закон воля вашого класу, воля, зміст якої визначається матеріальними умовами життя вашого класу»*. Вони стверджували: право було, є і залишиться насамперед зброєю в руках економічно і політично пануючого класу.

Держава і право в марксистському вченні — надбудовні явища, дві сторони одного й того ж феномена: політичної влади. У «Німецькій ідеології» підкреслюється: «Крім того, що пануючі при даних відносинах індивіди повинні конституювати свою силу у вигляді **держави**, вони повинні додати своїй волі, обумовленій цими певними відносинами, загальне вираження у вигляді державної волі, у вигляді **закону**...». Політичне па-

нування, конституційоване в державі, повинне одержати і своє правове закріплення, набути тим самим «форми пануючої волі» у вигляді **законів**.

Право захищає інтереси пануючого класу від злочинів. **Злочини**, пояснюються в марксизмі, коріняться в матеріальних умовах життя індивідів. Злочини в капіталістичному суспільстві — це боротьба індивіда проти капіталістичних відносин, відносин приватної власності і гніту. Існуюча система законів і покарань не враховує цих обставин.

Перехід від капіталістичного до соціалістичного суспільства, за Марксом і Енгельсом, — це перехід від одного класового типу права до іншого, більш високого типу і **відмирання права**, оскільки зникає потреба в примусовій системі соціальних норм. Відмирання права в майбутньому комуністичному суспільстві не означає відмови цього суспільства від соціального нормування. Але воно стане загальним, гуманним, добровільним (за загальною згодою), заснованим на принципах моралі. Таким чином, відмирання права похідне від відмирання держави, політичної влади. Матеріалістичний і класовий погляд на державу і право — особливість марксистського вчення.

Марксизм уник долі інших соціалістичних і комуністичних доктрин, що стали надбанням вузького кола однодумців. У ХХ ст. він стане могутньою ідейною зброєю комуністів за перебудову світу.

§ 3. Анархізм про державу і право: П. Прудон, М. Штірнер, М. Бакунін

Від часів античності в пошуках оптимального державного ладу політико-правова думка розглядала анархію негативно як беззладдя, безлад. До кінця ХVІІІ ст. формується інше ставлення до анархії, що найбільш повно втілювалося в теорії анархії **П'єра Прудона** (1809–1865)¹.

Русійною силою розвитку суспільства Прудон вважав **протиріччя, породжувані вимогами індивідуального і загального розуму, особистості і суспільства**. Увівши розвиток суспільства в еволюційне русло шляхом поступової реалізації прав «автономної особистості», які він вважав істинним критерієм суспільного прогресу, можна здійснити перетворення суспільства мирним шляхом. Капіталістична експлуатація праці, яка існує в буржуазному суспільстві, на думку Прудона, тримається на не-

¹ **Прудон П'єр Жозеф** – французький соціаліст, теоретик анархізму. Народився в Безансоні в сім'ї ремісника. Завдяки самоосвіті сформувався як оригінальний мислитель. 1837 р. удостоївся премії Академії Безансона за нарис із філософії. 1838 р. склав іспит на бакалавра. У подальшому зайнявся літературною працею, а також політичною діяльністю. Був обраний депутатом Національних зборів (1848 р.) Найбільш відомі твори Прудона: «Що таке власність?» (1840 р.), «Філософія злиденності» (1846 р.), «Війна і мир» (1861 р.) та ін.

еквівалентному обміні, що порушує закон трудової вартості і веде до пограбування всіх працюючих класів, включно із «працюючою буржуазією». Тому необхідний не політичний, а **економічний переворот**, неможливий без зміни погляду на власність.

Що таке **власність**? «Власність — крадіжка», — відповідає теоретик анархізму. Власність і суспільство — несумісні, що пояснює існуючі гострі протиріччя в сучасному суспільстві, неможливість реалізації природних прав людини — права на життя, свободу і рівність. Право власності — природне, але антисоціальне право, вважає Прудон. Земля, як і вода, природні копалини стали суспільним надбанням. **Праця** — єдине джерело власності, «яке не дає ніякого права на присвоєння предметів природи». «Усякий накопичений капітал є власність суспільства, він не може бути нічєю приватною власністю». Правовий інститут приватної власності, за Прудоном, значущий тільки для буржуазії. З позиції ж робітників, які володіють незначним рухомим майном, цей інститут несправедливий, тому що є джерелом доходу, не заснованого на праці.

Держава не лише експлуатує суспільство, але і здійснює тотальний нагляд за всіма діями людей, облутує їх все зростаючою кількістю законів, що регулюють відносини власників. Влада і закони — вирішальні чинники розвитку суспільства. Але свобода з ними несумісна. «Свобода — є анархія, безвладдя», «свобода не визнає влади волі ...» «Влада людини над людиною, хоч якої форми вона набувала, є гноблення. Вищий ступінь досконалості суспільства полягає в *єднанні порядку з анархією*, тобто в *безвладді*». Політична організація суспільства, за його теорією, повинна бути замінена в результаті економічного перевороту, **економічною організацією суспільства**. До цього приведуть поширення ідей позитивної анархії, безкоштовний кредит, заміна приватної власності **володінням**.

Майбутнє суспільство буде організовано як **федерація вільних асоціацій**, що сполучають індивідуальну і колективну свободу. Тут — «свобода, що обмежується дотриманням рівності в засобах виробництва й еквівалентності в обміні». Анархія в прудонівському проекті постає як порядок, заснований на інституті взаємовигідних договорів, укладених між собою індивідами, сім'ями, групами, містами, провінціями, а не на інститутах державної влади і закону. Тепер справа за юристами, пише Прудон: «звільнені від хибного принципу власності», вони повинні формулювати закони публічного і приватного права й умиряють світ. «Точка опори дана їм».

Таким чином, мета соціалізму, за Прудоном, — звільнити особистість від експлуатації, злиднів, поневолення буржуазією, державою, церквою. **Соціалізм** — єдино справедливий лад. **Комунізм** «це — гніт і рабство». Він перешкоджає вільному розвитку особистості, її здібностей, порушує рівність «тим, що рівно винагороджує працю і лень, талант і дурість, ледве не порок і добродійність».

Помітний вплив на розвиток теорії анархізму зробила книга «Єдиний і його власність» **Макса Штірнера** (1806–1856)¹. Він піддає ґрунтовній критичній перевірці ідеї, відносини, установи, «нав'язані» людям суспільством, державою, партіями, церквою. Тому найкраще не служити великим егоїстам, а самому стати егоїстом. Таке штірнерівське обґрунтування егоцентризму.

Єдина реальність — неповторне «Я», якому протистоять **держави і суспільство**. «Держава завжди має лише одну мету — обмежувати, зв'язувати, субординувати окремого, робити його підлеглим чомусь загальному». Вона — «вбивця і ворог самотності. Ми — держава і я — вороги», — пише Штірнер. Усяку вільну діяльність держава намагається загальмувати і придушити. Ту ж функцію, на його думку, виконує і **право**. Так чинить всяка держава, навіть **конституційна, демократична**. У будь-якій державі «наді мною буде стояти уряд». Держава, закони стоять над особистістю. Штірнер відкидає усі форми тиску на автономну особистість, складаючи фактично кодекс **індивідуалістичного анархізму**. Він відкидає комунізм, що прагне зрівняти особистість за допомогою держави. **Суспільний ідеал** Штірнера — «союз егоїстів», близький до асоціації автономних особистостей у Прудона.

На противагу **анархо-індивідуалізму** Штірнера **Михайло Бакунін** (1814–1876)² розвивав теорію **анархо-колективізму**.

Анархічна теорія Бакуніна склалася до середини 60-х років У творах «Революційний катехізіс», «Державність і анархія» та інших він виклав свою доктрину. Її основні пункти:

1. **Заперечення Бога**, його культу і служіння йому. Заміна культу Бога **культу людства**, проголошення людського розуму єдиним критерієм істини; совісті — основою справедливості, індивідуальної і колективної свободи — єдиною творчою силою порядку в людстві.

2. **Свобода** є абсолютне право всіх дорослих чоловіків і жінок. Бакунін не погоджується з кантівським визначенням свободи, обмеженої свободою інших: «свобода знаходить у свободі інших підтвердження і розширення в нескінченність». Людина вільна тільки серед вільних людей, при рівності усіх. Здійснення свободи в рівності є справедливість.

¹ **Штірнер Макс** (справ. ім'я Каспар Шмідт) — німецький філософ, ідеолог індивідуалізму. Закінчив філософський фак-т Берлінського ун-ту (1834 р.). Автор творів «Єдиний і його власність» (1814 р.), «Історія реакції» (1852 р.) та ін.

² **Бакунін Михайло Олександрович**. — російський революціонер (двічі засуджений до страти), один з ідеологів анархізму. Походив з дворянської родини. Служив в армії, але згодом подав у відставку. Захопився німецькою філософією, слухав лекції в Берлінському ун-ті. 1844 р. в Парижі познайомився з П. Прудonom, К. Марксом. Брав активну участь у революційних подіях 1848–1849 рр., пропагував ідею слов'янської федерації. Найбільш значні праці: «Революційний катехізіс» (1866 р.), «Федералізм, соціалізм і антитеологізм» (1868 р.), «Кнута-німецька імперія» (1871 р.), «Державність і анархія» (1873 р.).

Поважати свободу ближнього є обов'язок. Повага людської особистості є вищий закон людства. Свобода людини здійснюється лише в суспільстві, яке не обмежує, але, навпаки, створює волю індивідам.

3. **«Свобода повинна бути єдиним початком усієї соціальної організації, як політичної, так і економічної».** Вся історія людства, стверджував Бакунін, «була лише вічним і кривавим приношенням бідних людських істот у жертву якій-небудь безжалісній абстракції: богу, батьківщині, могутності держав, національній честі, правам історичної свободи, суспільному благу».

Держава не менше зло, ніж експлуатація людини людиною, і усе, що робить держава, — теж зло. Незалежно від форми будь-яка держава прагне поневолити народ насильством і обманом. Держава розбещує і тих, хто наділений владою, роблячи їх честолюбними і корисливими деспотами, і тих, хто примушений коритися владі, роблячи їх рабами. Тому Бакунін обґрунтовує *«безумовне виключення всякого принципу авторитету і державної необхідності».*

4. Здійснити **соціальну революцію** — значить зруйнувати всі установи нерівності і насильства, в першу чергу державу. На відміну від політичної соціальна революція здійсниться за допомогою народної сили, **народного бунту**. Оскільки свобода всіх народів солідарна, то єдиний європейській і світовій реакції народи протиставлять **загальну революцію**, *«яка забезпечить свободу і незалежність кожної нації через солідарність усіх націй».* Революціонер вперше в російській політико-правовій думці допускав свободу і незалежність націй.

5. На думку ідеолога російського анархізму скасування держави — це *«повернення свободи усім — особам, колективам, асоціаціям, громадам, провінціям, областям, націям — і взаємна гарантія цієї свободи за допомогою федерації».* **Політична організація** майбутнього суспільства передбачає скасування офіційної церкви, абсолютну свободу релігійних організацій, абсолютну автономію самоврядних громад, провінцій. *«Нація повинна представляти лише федерацію провінцій, що бажають добровільно до неї належати».* Нарешті — *«інтернаціональна федерація і революційна солідарність вільних народів проти реакційної коаліції ще поневоленних країн».*

Соціальна організація майбутнього суспільства, за Бакуніним, передбачає економічну рівність і соціальну справедливість, адже «політична рівність немислима без рівності економічної». Остання означає «рівність засобів для життя, виховання і навчання», застосування здібностей кожного індивіда. Тут — рівність чоловіків і жінок, скасування легальної сім'ї, вільний шлюб, верховна опіка суспільства над дітьми, їх вихованням і навчанням тощо. Заперечення, руйнування, боротьба і безмежна колективна і індивідуальна свобода — лейтмотив бакунінського анархізму.

Анархістська теорія Бакуніна викликала велику літературу (у Західній Європі — твори К. Маркса, Ф. Енгельса, Р. Штамллера; у Росії — Г. Плеханова, В. Леніна та ін.), присвячені її критиці. Вона лягла в основу доктрини анархо-комунізму, яку продовжив розробляти в Росії наприкінці XIX — початку XX ст. П. Кропоткін.

§ 4. Аристократична концепція держави і права Ф. Ніцше

Фрідріх Ніцше (1844–1900)¹ — німецький філософ, представник ірраціоналізму і волюнтаризму у філософії, чи не найзагадковіший і найскандальніший політичний мислитель XIX ст. Його політико-правові погляди відобразились у творах «Так говорив Заратустра», «Воля до влади», «По той бік добра і зла», «Вранішня зоря», «До генеалогії моралі» та ін.

За Ніцше, в основі світу лежить **«воля»** — рушійна сила прогресу або регресу, воля до влади, до експансії, до розширення свого «Я», в основі якої — інстинкт самозбереження, боротьби за існування. Вся **історія людства це боротьба двох воель** — волі сильних, аристократів духу і воля слабких (юрби, рабів, черні). Аристократична воля до влади («в кому воля лева») — інстинкт підйому, воля до життя. Рабська воля до влади — інстинкт упадку, воля до смерті, ніщо. В історії з підйомом пов'язане панування аристократії, «час героїв» (у давніх Індії, Греції, Римі), рабовласницький лад. Наступне тисячоліття було пов'язане з боротьбою народів за демократію — період упадку аристократичної культури, що ілюструє європейська цивілізація.

На відміну від Канта для Ніцше **людство** не мета, а **засіб**. Його історію слід розцінювати тільки як реалізацію задумів геніальних людей. Він критикує існуючі концепції **походження держави** («це — неправда!»), визнає лише насильницький метод її утворення як продовження насильницького соціального процесу. **Держава** є знаряддя для створення піраміди влади, підпорядкування. Коли в державі втілюється воля аристократії «до прояву влади чи застосування влади», тоді **політика, право** — інструментарій культури, прояв сили і волі, підйому. Висока культура — аристократична, влада юрби веде до виродження культури, декадансу.

Преклоніння перед кастовим ладом приводить Ніцше до висновку про упадок тогочасних буржуазного суспільства і держави, де ідеї Просвітництва, парламентаризм, виборче право, відстоювання «природного

¹ Фрідріх Вільгельм Ніцше навчався в Болонському та Лейпцигському університетах, професор класичної філології Базельського університету. Основні роботи: «Грецька держава», «Воля до влади», «Так говорив Заратустра», «По той бік добра й зла», та ін.

права» забезпечили панування нікчемних людей, хто, заграючи з черню, перебуває при владі. Арифметична сіра більшість, яка панує в умовах буржуазної демократії, придушує потенціал «кращих». Отже, **демократія — деградуюча форма держави**. Сучасність належить черні.

Тому потрібна **нова аристократія**, ворожа юрбі і всякій тиранії, аристократія, яка знову напише слово «шляхетний» на нових скрижалях. Прихильність Ніцше до аристократичної державності, естетизму, заперечення демократії пояснює його різкі випадки проти сучасної держави («державою зветься найхолодніше із чудовиськ»). Визначаючи тенденцію падіння ролі держави, філософ вважає, що «менш за все наступить хаос, а швидше за все ще більш доцільна установа, ніж держава, здобуде перемогу над державою». Він розвиває елітарну концепцію устрою «здорового суспільства». Воно поділяється на: 1) «вищу касту» (вожді, керівники, генії), які мають право «втілювати щастя, красу, добро»; 2) виконавців їх волі (стражі права, порядку і безпеки); 3) решту маси «посередності», яку сама природа призначила бути «суспільною користю, колесом, функцією».

Правові ідеї Ніцше склалися на стику природно-правової школи й теорії насильства. Право (як держава) похідне від волі, влади, сили. Чим більшою «волею до влади» обдарований індивід, тим яскравіше виражений у ньому інстинкт до панування, тим вище його соціальна значущість, а отже, тим більші права він має в суспільстві. Справжнє природне право є результатом війни й перемоги, що створює аристократично-кастовий правопорядок. Філософ солідаризується з «правовим інстинктом» древніх: сила дає перше право, і немає права, що у своїй основі не було б присвоєнням, узурпацією, насильством. Нинішній **правапорядок** в європейських державах є результатом різних воль до влади, договором сил, що борються. «Без договору немає права». Воно — перевага, привілей сильних. Справедливість, за Ніцше, полягає в тому, що люди не рівні, і правова справедливість таким чином виходить із принципу нерівності правових домагань різних індивідів: «краще має панувати, і краще хоче панувати!». Антидемократичний характер поглядів Ніцше на сутність права знайшов своє вираження у висновку щодо необхідності існування двох систем права в рамках однієї аристократичної кастової держави: «права господ» і «права рабів».

Писане право (закони), за Ніцше, в суттєвому вимірі є лише проекцією, фікціями, яким приписується уявна реальність. Зокрема, філософ підкреслював «довільність» тогочасного німецького права на тій підставі, що воно не відповідає «традиційному правовому почуттю». Мислитель вступає в полеміку із історичною школою права, стверджуючи, що закони вказують не на те, що є народ, а на те, що здається йому далеким, дивовижним, чужоземним.

Значну увагу в своїх роботах Ніцше приділив темі **злочину і покарання**. Злочинець у Ніцше — «некультурний герой», носій романтизованого протесту, що переступає закон в ім'я повстання проти існуючого порядку. На думку філософа, той, хто карається, не заслуговує покарання, воно застосовується лише як засіб, щоб відвернути інших від вчинення злочину. Кримінальне покарання є не що інше, як помста відсталого суспільства злочинцеві-відщепенцеві — носієві революційного діяння (нехай навіть і у вигляді банальної крадіжки, грабежу, навмисного вбивства тощо). Ніцше зауважує, що із зростанням влади й самосвідомості кримінальне право завжди пом'якшується. Немає нічого неможливого в тому, щоб уявити суспільство з власною свідомістю власної могутності, за якої воно могло б дозволити собі благородну розкіш — залишити безкарним того, хто завдає йому шкоду.

Ф. Ніцше не сприймає лібералізм. Майбутнє людства й здійснення «великої політики» він віддає в руки надлюдини. **Надлюдина** — це законодавець, що стоїть вище моралі й релігії, політичний геній, який виражає собою крайній індивідуалізм, обрав своєю зброєю неправду, насильство й найбезсоромніший егоїзм. Завдання «великої політики» полягає в створенні міжнародного союзу сильних, здатних відтворити світову культуру, керувати нею й охороняти її. Цей процес буде складним, пройде через очисні війни, з настанням миру відбудеться зникнення націй й виховання європейської людини. Наступне ХХ століття буде часом великої політики, боротьби за світове панування, небачених раніше воєн. Людина виходить з війни більш сильною для добра і зла. Право не зникне, а служитиме новою формою примусу для слабких і зняряддям для панування сильних.

Основні ідеї Ніцше лягли в основу ідеології фашизму, були інтерпретовані в дусі націонал-соціалізму. Сам себе він відносив до тих людей, які «народжуються посмертно». У цьому він не помилився: маловідомий за життя став своїми волонтаристськими ідеями сумнозвісним у ХХ ст., хоча ними не вичерпується його творча спадщина.

Розділ 18

Розвиток державно-правових концепцій в Україні і Росії другої половини XIX ст.

§ 1. Проекти і програми українських мислителів

Михайло Драгоманов (1814–1895)¹ — український історик, публіцист і філософ також виріс із громадівського руху. Сучасні дослідники його творчості називають його послідовником ідей Кирило-Мефодіївського братства.

Виникнення права, держави він пояснював як природний історичний процес людського співжиття, результат розвитку людського розуму, сім'ї, матеріальних умов і класової боротьби. Початком суспільного життя у народів Європи й Азії вважав **громаду**. Різний рівень суспільного і політичного життя, різниця історичних і географічних умов, на думку вченого, — причини різних форм національного права і держави.

Людське **суспільство**, згідно з Драгомановим, утворюючись поступово, «знизу вгору» — від сім'ї, громади до держави, втілює принцип його демократичної організації, єдино вірний і для організації державного управління і для правової системи. **Держава** — політична організація суспільства. У кожній сучасній державі — з виборною чи спадковою верховною владою, республіканським чи монархічним ладом, унітарним чи союзним устроєм — **влада гнітить простих людей**.

Держава, по-перше, повинна відповідати **природним потребам життя народу**, вважав мислитель, виключати убогість і безправ'я. *По-друге*, не форма правління, а **правовий статус особистості**, прав, якими наділені громадяни держави, визначають її сутність. *По-третє*, цю сутність характеризують **економічне становище** народу, рівень його гніту державним апаратом чи парламентом, **права націй** у державі. При державній централізації не може бути скільки-небудь дійсної свободи, державного вирішення національного питання.

¹ **Драгоманов Михайло Петрович** походив з родини козацької старшини, яка одержала дворянське звання. Закінчив Київський ун-т (1863 р.). З 1864 р. — приват-доцент, с 1870 р. — доцент кафедри всесвітньої історії ун-ту. Активний учасник Київської громади, за що був звільнений з ун-ту (1873 р.) і виїхав за кордон. У Женеві організував «Вільну українську друкарню», видавав збірники і журнал «Громада», твори Т. Шевченка, Панаса Мирного та ін. З 1889 р. — професор Софійського ун-ту. Автор понад 2 тис. творів.

Право Драгоманов оцінював за тим же критерієм, що і державу: наскільки дана правова система служить людині і громадянину. В ідеалі **право, закон**, на його думку, — вираження загальної волі народу. Тільки на ній повинен ґрунтуватися закон. Політичні свободи, їх обсяг у державі визначають характер і значення права. У законах мислитель бачив силу, що формує суспільний порядок, перешкоджає сваволі чиновників, закріплює і гарантує недоторканність особистих прав і свобод людини. Драгоманов підкреслював: закон повинен бути для всіх один і перед ним всі повинні бути рівні, включаючи і законодавців. Призначення права в державі — закріплення насамперед політичних свобод. Тому політична боротьба — це боротьба за право, закони, які надали б людям рівні і широкі особисті і громадянські свободи.

У своєму «Проекте оснований українского общества «Вольный союз — Вільна Спілка», що ставив метою «політичне, економічне і культурне звільнення і розвиток українського народу і живучих серед нього іноплемянних колоній», Драгоманов на перше місце ставить: «А) **Права людини і громадянина... Б) Самоврядування**». До основних прав людини і громадянина автор проекту відносить: **особисті права** — право на життя, свободу й особисту недоторканність, заборону катувань і ганебних покарань, рівність прав усіх незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, рівність усіх перед законом і право на рівний захист закону, право на правосуддя та ін.; **громадянські права** — свобода вибору місця проживання і занять; право на притулок у разі переслідування за політичні переконання, право одруження і створення сім'ї, право володіння майном, судове переслідування посадових осіб і установ за порушення інтересів громадян; **політичні права** — право на свободу думки, мови, друку, совісті і релігії, переконань і їх волевиявлення, право на свободу мирних зборів і асоціацій, на участь в управлінні країною, користування національною мовою в приватному і публічному житті.

Децентралізація управління в Росії, за проектом Драгоманова, передбачає встановлення (відновлення) **місцевої автономії і самоврядування**. Це — основа федерації, у якій місцева влада в особі громад бере участь в утвердженні суверенітету всієї союзної держави. «Держава повинна стати товариством товариств, спілкою громад, вільних у своїх справах». **Громади** наділяються широкою самостійністю, ініціативою, де особистість не протистоїть громаді: «громада потрібна людям тільки для того, щоб кожному було щонайкраще... І громада повинна бути союзом вільних особистостей». Отже, майбутнє — за федерацією, за широко розвиненим місцевим самоврядуванням.

Федеративна держава, за Драгомановим, — найбільш демократична форма державного устрою багатонаціональної країни, якій він протиставляв централізовану державу, ототожнюючи її з бюрократичним

централізмом. У державному федералізмі вчений вбачав політичну форму національного звільнення пригноблених народів, таких держав як Росія й Австро-Угорщина. Держава тим досконаліша за формою, чим повніше забезпечуються свободи і благо кожного. «Головне для політичного життя народів — не форма державного управління, а форма державного устрою, федерація, що докорінно змінює характер політичного обличчя суспільства». Таким чином, політична свобода, за Драгомановим, немислима без федерації.

Перетворення держави на основі політичної свободи «Проект» Драгоманова передбачав на основі системи органів демократичного самоврядування знизу — від сіл, повітів, міст, областей з чітким поділом владних повноважень і компетенцій **представницьких інститутів** (сходів, зборів, дум), **обраних управ** і незалежних судів. Загальнодержавний **законодавчий орган** — Державний Собор, що складається з двох палат: Державної думи, обраної по округах, і Союзної думи, обраної обласними думами. За главою держави, який очолює (як у США) **виконавчу владу**, залишаються повноваження обнародування законів, нагляд за їх виконанням, переслідування їх порушників, призначення міністрів, розпуск Дум, призначення довічних сенаторів з кандидатів, запропонованих Союзною думою, і т. д. **Справедливий і незалежний суд**, на думку Драгоманова, може бути гарантований політичними свободами.

Завоювання політичної свободи, національне самовизначення буде **конституційним вирішенням і національного питання**. Заперечуючи націоналізм («український сепаратизм — не наша віра!»), він підкреслював цінність для людства такого об'єднання, як нація. Вважав: політична свобода неможлива без свободи національної. **Федеративну форму** державного устрою Драгоманов вважав **оптимальною для кожної держави**, незалежно від форми правління: федерація сприяє більш повній гарантованості і реалізації прав і свобод людини, у цілому міцності держави. Він сподівався, що в недалекому майбутньому «вся Західна Європа перетвориться на якусь федерацію, у якій війни не буде».

Традиції Шевченка і Драгоманова у вітчизняній політико-правовій думці продовжував й видатний мислитель і громадський діяч, письменник і філософ **Іван Франко** (1856–1916)¹. Всі етапи його життя і творчості — від бунтівного «Вічного революціонера» до роздумів «3 остан-

¹ **Франко Іван Якович** народився на Галичині в сім'ї коваля. Закінчив філософський фак-т Львівського ун-ту. Захистив дисертацію у Віденському ун-ті, став доктором філософії. За соціалістичну пропаганду і публіцистику неодноразово заарештовувався, зазнав ув'язнення і заслання. Редагував журнали «Друг», «Громадівський друг», видавав збірки «Дзвін», «Молот», організував видання літератури для народу. Неодноразово балотувався до австрійського парламенту. Один із засновників радикальної партії Галичини – РУРП (1890 р.), Національно-демократичної партії (1899 р.) Автор понад 5 тис. творів. 1976–1981 рр. видано 45-томне Зібрання його творів.

ніх десятиліть» — поєднує одна тема: боротьба за «хлопські справи». Незагугаючий біль за долю «народу-батрака» пронизує всю його творчість і громадсько-політичну діяльність. Найвищим ідеалом він вважав боротьбу за щастя, свободу людини.

Як природа, так і **суспільство**, писав Франко, перебувають у постійному розвитку. Суспільний розвиток — закономірний процес поступального руху, в основі якого лежить суспільна праця — той плідний початок, що наповняє життя людей змістом, поєднує їх. Відкидаючи марксистський матеріалізм і детермінізм у тлумаченні історичного процесу, він поділяв марксистське положення про те, що економічний стан народу є основою його життя, прогресивного розвитку суспільства. Тому обґрунтовував необхідність економічного перевороту і його закріплення політичними і духовними змінами.

Джерелом і носієм влади в державі, вважав Франко, повинна бути більшість суспільства. Влада і воля його мають збігатися — лише тоді влада набуває народного характеру. Суспільні і політичні інститути — це «зовнішній прояв», «надбудова виробничих відносин і форм даного суспільства»; основою державно-правових інститутів визнавав «способи виробництва і циркуляцію суспільного багатства».

У марксистському дусі письменник трактував **походження держави**, верховної влади і панування людини над людиною. До найбільш важливих складових держави як відокремленої від суспільства політичної влади він відносив «армію, поліцію, суд, судочинство й адміністрацію». І. Франко писав, що **влада** в державі є втіленням не тільки волі царів, але і сили. Ця сила надає державній владі можливість нав'язувати владну волю. «Сучасна держава — держава — капіталіст». Він критично ставився до конституціоналізму буржуазних держав, їх парламентів. Конституцію габсбурзької імперії письменник називав формальною, «паперовою» — за проголошені в ній політичні свободи треба боротись. Існуючі юстицію, закони вважав несправедливими, неправовими.

На його думку, **право** існує в двох формах — як правові звичаї і як закони. **Закони** в тлумаченні вченого — система нормативно-правових актів, виданих державою або її органами. За їх юридичною силою ділив на конституційні і поточні, загальнодержавні і місцеві. Додержувався думки, що закони повинні видаватися лише найвищими представницькими органами держави — парламентами.

Майбутній **соціалізм** бачився філософу не диктатурою пролетаріату з державною власністю, а «свобідною громадою» і свободою кожної людини. У «Програмі галицьких соціалістів» він підкреслював: цей лад «буде базуватися на **самім широкім самоврядуванні** громад, повітів і країв, що складаються з вільних людей і об'єднаних між собою **вільною федерацією**, заснованої на солідарності інтересів. ... Девізом вищої іс-

торичної еволюції буде: **солідарність і воля**». У статті «Що таке поступ?» Франко застерігав: марксистська концепція пролетарської демократії в образі народної держави небезпечна: «народна держава стала б найбільшою народною тюрмою». Отже, як і Драгоманов, він надавав важливої ролі у майбутньому суспільстві **правам і свободам людини**.

Національна свобода, за Франком, — складова частина політичної. «Нація, що в ім'я державних чи яких-небудь інших інтересів гнітить, душить і затримує вільний розвиток іншої нації, — рие могилу собі самій і тій державі, якій нібито служить це гноблення». Пріоритет політичної свободи робить «національну справу справою другорядною». У статті «Поза межами можливого» він зазначав, що **політична самостійність** України, яку обґрунтував Юліан Бачинський у брошурі «Україна irredenta», «лежить для нас поки ще, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого». Його проект майбутньої федерації включав: 1) створення федерації в складі возз'єднаної єдиної України; 2) створення федерації звільнених народів Росії; 3) об'єднання слов'ян у єдиній федерації; 4) проголошення всесвітньої федерації.

Таким чином, Франко послідовно розвивав ідеї кирило-мефодіївців про федералізм, демократію, права і свободи людини, критично ставився до марксистського вчення про державу і право. В умовах української бездержавності, яку пояснює відсутність фундаментальних розробок з теорії права і держави, вітчизняні мислителі запропонували по суті європейську альтернативу самодержавній Росії, «дикому капіталізму», «тюрмі народів» — шлях політичних, соціальних і національних прогресивних перетворень, можливість соціалістичної перспективи.

§ 2. Основні напрямки політико-правових учень у Росії: консерватизм, «охоронний лібералізм», «російський соціалізм»

Реформи 60-х років XIX ст., що розпочались в Росії, мали непослідовний, половинчастий характер і незабаром змінилися контрреформами, реакцією, що призвело до ідейного протиборства консерваторів, лібералів і радикалів.

Консервативний напрямок російської політико-правової думки продовжував слідом за М. Карамзіним учений-юрист, обер-прокурор Синоду **К. Побєдоносцев** (1827–1907). Він називав «великою неправдою нашого часу» ідеї народовладдя і парламентаризму, відстоював непорушність самодержавства, самотність розвитку Росії. **Пряме народовладдя** внаслідок історичного розвитку суспільства, зростання чисельності народу і державної території неможливе. **Представницька ж**

форма правління, на його думку, на практиці спричинила лише те, що «люди перенесли на нову форму всі колишні свої звички і схильності. Як колись, править ними особиста воля й інтерес привілейованих осіб; тільки ця особиста воля здійснюється вже не в особі монарха, а в особі проводиря партії, і привілейоване положення належить не рядовим аристократам, а пануючій в парламенті і правлінні більшості».

Обер-прокурор справедливо критикує недосконалість тогочасної парламентської системи, недоліки її механізму, виборного процесу («вибори — справа мистецтва»). Однак пороки представництва вважає непереборними, **владу парламенту протиставляє монархії** — «єдності розумної волі».

Письменник-слов'янофіл **К. Леонт'єв** (1831–1891) вважав, що для Росії однаково далекі як європейські ліберальні політичні і правові цінності, так і ідеї соціалізму і комунізму. Самобутність Росії він бачив у **візантизмі**. А «візантизм у державі — значить Самодержавство». Відзвуки теорії «Москва — третій Рим» чуються і в категоричних узагальненнях публіциста: «Візантизм як система візантійських ідей і інститутів, поєднуючись з нашими патріархальними, простими началами, створила нашу велич; зраджуючи візантизму, ми погубимо Росію».

Політичним консерватизмом вирізнялися і погляди іншого російського державника, журналіста і публіциста **М. Каткова** (1818–1887). Після польського повстання 1863 р. і особливо в 70-і роки він підтримував курс на контрреформи, критикував діяльність пореформених судів, земських установ тощо, протиставляв російську державність конституційним державам, доводив її переваги у законодавстві, визначенні прав, свобод і обов'язків громадян. Він **виправдовував урядову цензуру, відсутність політичних свобод** у Росії. Російські піддані мають щось більше, ніж права політичні, вони мають політичні обов'язки. Загальний обов'язок піклуватись про користь престолу і Батьківщини, на думку Каткова, — обов'язок і покликання російського підданого. Це і є наша конституція, політичні гарантії.

Таким чином, політичні консерватори перед лицем ліберальних перетворень у Західній Європі, лякаючись прийдешніх змін у країні, відстоювали непорушність укладу державного і громадянського життя, лакействували перед царатом.

Ліберальна думка в Росії зароджувалася і розвивалася в постійному протиборстві і подоланні традицій самодержавної і кріпосницької сваволі, бюрократичної безвідповідальності, була спрямована на підтримку й обґрунтування подальших реформ. Більшість ліберально налаштованих мислителів обґрунтовували перспективу створення в Росії конституційної монархії, громадянського суспільства з повагою до права.

З позицій **консервативного лібералізму** аналізував розвиток державного законодавства в Росії і Європі **Олександр Градовський** (1841–

1889)¹. Правознавець дійшов висновку: головним завданням державознавства є вивчення не форми держави, а самої її діяльності. **Монархія** як правильна державна форма, вважав Градовський, із усіма правами і перевагами імператорської влади, відповідає і конституційним принципам **поділу влади, свободи і захисту громадян законами**. Проте принцип поділу влади, «необхідний у всякій формі правління», на його думку, не передбачає утворення трьох чи двох суверенних органів влади з особливими функціями: «у всякій державі яка-небудь установа зосереджує у своїх руках всю повноту верховної влади». Таку повноту верховної, насамперед законодавчої влади в Росії, має влада імператора, що робить інші влади підзаконними. Він вважав, що суспільні установлення укоріняться і розв'яжуться тільки тоді, коли людська особистість буде забезпечена у своїх елементарних правах. Росія має виходити у всіх сферах життя (у тому числі у правовій) з розумного сполучення як нових, модерних, так і **охоронних начал**.

Позитивний зміст охоронного лібералізму найбільш повно розвинув у своїх працях з державного права і філософії права професор Московського університету **Борис Чичерін** (1828–1904)².

Уперше в російському державознавстві Чичерін проаналізував достоїнства й недоліки **представницьких органів правління** («Про народне представництво»). Він оцінював їх як «величезний крок у суспільному житті», де політична свобода одержує форму, що «набагато більше відповідає вимогам держави». Суть народного представництва ним бачилася в пануванні загального блага над приватними цілями, участі громадян у державних справах, вираженні їх думки. «Це — орган більшості, вираження свободи й орган влади».

Влада, за Чичеріним, завжди потребує моральної підтримки народу, а вона неможлива без **свободи особи**. Особистість він розглядає як «корінь і певний початок усіх суспільних відносин». Автор «Філософії права» вважає: особисте право обмежується лише вимогами суспільної користі і правами інших осіб.

Що таке **право**? За Чичеріним, його слід розуміти у двоякому значенні: суб'єктивному й об'єктивному. **Суб'єктивне право** ним визначається як моральна можливість чи законна свобода що-небудь робити або вимагати.

¹ **Градовський Олександр Дмитрович** – історик права, представник державної школи, публіцист. Народився на Слобожанщині. 1862 р. закінчив юрид. ф-т Харківського ун-ту. З 1867 р. – доцент, з 1869 р. професор державного права Петербурзького ун-ту. Посмертне зібрання творів Градовського було видано у 9 т. в 1899–1904 рр.

² **Чичерін Борис Миколайович** – теоретик держави і права, історик і філософ. Закінчив юридичний факультет Московського ун-ту. З 1861 по 1868 р. – професор права. У 1882–1883 рр. був московським міським головою. Пізніше потрапив в опалу, жив і писав наукові праці у своєму маєтку. Автор п'яти томної «Історії політичних вчень» (1869–1902 рр.), фундаментальних праць «Про народне представництво» (1866 р.), «Курс державної науки» (у 3 т.; 1894–1898 рр.), «Філософія права» (1900 р.).

Об'єктивне право є самим законом, що визначає свободу. Де немає свободи, там не може бути суб'єктивного права, а де відсутній закон, там немає об'єктивного права. Розвиваючи гегелівське визначення права, вчений формулює: **право є зовнішня свобода людини, обумовлена загальним законом**. Внутрішня свобода становить сферу моральності. Завдання права полягає в розмежуванні свободи окремих осіб. Розумним началом, як керівництвом у встановленні закону, так і в його реалізації Чичерін називає **правду, справедливість**. Вирішення зіткнень прав — справа **правосуддя**: «воно вирішує, що за законом належить одному і що іншому». На державі лежить обов'язок охорони законних прав і інтересів громадян. **Приватне право** належить людині як особисте її надбання, сфера її свободи, що відрізняє його від **публічного права** — сфери свободи суспільної.

У державі ідея людського суспільства, вважає Чичерін слідом за Гегелем, досягає вищого розвитку. **Держава**, за його вченням, *є союз вільного народу, зв'язаного законом в одне юридичне ціле і кероване верховною владою для загального блага*. Основними початками, елементами держави є: влада, закон, свобода і мета. Держава, цей «верховний людський союз», покликана встановлювати й охороняти норми права, задовольняти всі матеріальні і духовні інтереси суспільства. Громадяни, маючи політичну свободу, повинні стати учасниками, особливо через представницькі установи, державної влади. Без політичної свободи, стверджував учений, особиста свобода позбавлена гарантії: «Поки влада незалежна від громадян, права їх не забезпечені від сваволі...»

Теорія конституціоналізму Чичеріна не узгоджувалася з порядками самодержавної Росії. Вчений пов'язував свої надії з продовженням самообмеження абсолютної влади, з **підготовчими заходами переходу до конституційної монархії, реформами**. Насущну потребу мислитель бачив у встановленні живого зв'язку між урядом і суспільством. Цю мету, на його думку, може виконати «прилучення виборних від дворянства і земства до Державної ради», шляхом створення **двопалатних законодавчих зборів**.

Таким чином, охоронний лібералізм Градовського і Чичеріна обґрунтував необхідність реформ політичного життя в Росії, прагнув поєднати передові європейські політико-правові ідеї з російською дійсністю, домогтися державних перетворень «зверху» і тим самим запобігти наростанню революції в імперії.

Друга половина XIX ст. знаменувалася появою і небувалим розмахом у Росії народництва, очолюваного різночинною інтелігенцією. Значний внесок у народницький рух, теорію «російського соціалізму» внесли їх основоположники О. І. Герцен і М. Г. Чернишевський. Вони справили великий вплив на кілька поколінь революційної молоді. Пріоритет у розробці теорії общинного (народницького, селянського) соціалізму

належить **Олександрю Герцену** (1812–1870)¹. Які основні положення герценовської теорії, бачення державно-правових проблем?

1. Герцен вважав **сільську общину** основою, фундаментом майбутнього «російського соціалізму». Вона рятувала Росію. «Общинна організація, хоча і сильно вражена, устояла проти втручання влади; вона благополучно дожила до розвитку соціалізму в Європі». Завдання бачив у тому, щоб **з'єднати права особистості з общинним ладом**. Такий розвиток дозволив би уникнути страхітливого капіталізму і прямо перейти до соціалізму.

2. **Способи здійснення соціальної революції** Герценowi бачилися як мирні, так і насильницькі. «Ми не віримо, що народи не можуть йти вперед інакше, як по коліна в крові; ми схилиємося з благоговінням перед мучениками, але від усього серця бажаємо, щоб їх не було». Він заперечував Чернишевському: Русь треба кликати не «до сокири», а до мітел, щоб вимести бруд і сміття, накопичені в країні. Герцен вперше в російській соціалістичній літературі висловив ідею скликання всенародного безсословного Земського собору — **Установчих зборів** для законної боротьби проти самодержавства. Ця ідея буде підхоплена першими російськими політичними партіями лівого напрямку.

3. У теорії «російського соціалізму» Герцена проблеми **держави, права, політики** розглядаються як підпорядковані соціальним і економічним проблемам, як віджилі інститути громадянського життя. «Власність, сім'я, церква, держава були величезними виховними формами людського звільнення і розвитку — ми виходимо з них, як мине потреба».

4. Найкращою з форм організації людського співжиття він вважав **соціально-республіку**. Майбутнє суспільство мислилося йому як «федерально-комунальне життя» самоврядних комун. Ідеал суспільства — колективна власність і солідарність, братерство і любов до всіх. Поступовість, проповідь, «рівно звернена до робітника і хазяїна, до хлібороба і міщанина» заради збереження особистості, культури, досягнень цивілізації — у цьому Герцен бачив сенс **соціально-економічного перевороту**.

Інший теоретик і пропагандист «російського соціалізму» — **Микола Чернишевський** (1828–1889)² на відміну від Герцена закликав під час

¹ **Герцен Олександр Іванович** – російський публіцист і філософ. 1833 р. закінчив фізико-математичне відділення Московського ун-ту. Захопився ідеями західноєвропейських соціалістів. Був учасником революції 1848 р. в Парижі. З 1852 р. жив у Лондоні, де заснував «Вільну російську друкарню», видавав альманах «Полярная звезда» і газету «Колокол», які стали трибуною «російського соціалізму». Автор численних публіцистичних, філософських і художніх творів. У 1919–1925 рр. Зібрання творів Герцена було видано у 22 томах.

² **Чернишевський Микола Гаврилович** – письменник, публіцист і філософ. Закінчив історико-філологічне відділення Петербурзького ун-ту (1850 р.). Захистив магістерську дисертацію з естетики. Перебував під впливом О. Герцена, В. Белінського, ідей західноєвропейських соціалістів. З 1854 р. співробітничав у журналі «Современник». Повне зібрання творів Чернишевського було видано в 16 т.

реформи 1861 р. до селянського бунту. У своїй публіцистиці, історичних і філософських роботах Чернишевський обґрунтовував **неможливість** для сучасної Росії **шляху реформ**. Самодержавство з його бюрократичним апаратом він визначав як «дурне управління», «самодурство», «азіатство», яке породило кріпосництво, а тепер намагається змінити лише його форму. У прокламаціях до селян, у зверненнях і листах до російських конституціоналістів мислитель запропонував широкий комплекс пропозицій щодо необхідних **змін в устрої суспільства і держави**: вільна від бюрократичного гніту й опіки селянська община, місцеве представницьке управління і самоврядування, самостійний і праведний суд, обмеження царського самовладдя, управління на основі законів. Очевидно, передбачалося існування відповідальної перед народом влади, що забезпечує перехід до соціалізму.

У **майбутньому суспільстві**, за Чернишевським, зникне потреба в **державі**. Після тривалого перехідного періоду (не менше 25–30 років), коли соціалістичний лад виникне на Заході, нове суспільство в Росії складеться у **федерацію заснованих на самоврядуванні союзів землеробських общин, промислово-землеробських об'єднань, фабрик і заводів**, які перейдуть у власність працівників. Суспільна власність буде доповнена, таким чином, суспільним виробництвом із застосуванням машинної техніки. У романі «Що робити?» він намалював яскраву картину майбутнього життя і виробництва.

Невір'я в конституційні перетворення, парламентаризм, роль законодавства, юридичної рівності для суспільних перетворень усотувалося свідомістю послідовників Герцена і Чернишевського. Герценовський «Колокол» і журнал «Современник» виховали ціле покоління радикальної молоді, народників. Автор роману «Що робити?» Чернишевський став володарем їхніх думок.

Такі основні напрямки концепцій про державу і право, що склалися в другій половині XIX ст. в Україні і Росії. Ліберальні вчення виявилися малоефективними в умовах російського абсолютизму. Однак і ліберали, і соціалісти почали тісно пов'язувати політичні і правові проблеми з вирішенням соціальних завдань, запропонували альтернативу самодержавству і первісному капіталізму, великодержавній національній політиці. Їх теоретичні розробки вплинули на розвиток теорії держави і права в Росії і Україні на початку XX століття.

Розділ 19

Розробка теорії права і правової держави в Україні і Росії наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

§ 1. Розробка теорії права

а) Формально-догматична концепція права Г. Ф. Шершеневича

Розвиток загальної теорії права в Росії був викликаний практичними потребами систематизації законодавства після реформ 60–70-х років ХІХ ст. Він відбувався спочатку на основі етапистського позитивізму, який утверджував пріоритет держави щодо права і приділяв особливу увагу вивченню правових норм, що були відбиті в нормативних актах держави.

Поєднання формально-догматичного підходу і філософського позитивізму втілювалося в концепції права і держави **Г. Ф. Шершеневича** (1863–1912)¹ – видатного представника юридичного позитивізму в Росії.

Наполягаючи на необхідності розробки **загальної теорії права**, вчений, у дусі позитивізму Конта, розумів її як описову науку, яка становить «продовження загальної частини всіх юридичних наук» і досліджує «виключно позитивне право».

Поняття права. Шершеневич вважав, що держава – єдине джерело права, а право – творіння держави і його функція. Він твердив, що відмінною рисою права, яке слід розуміти як сукупність норм, установлених державою, є його **примусовий характер**. **Право** в об'єктивному значенні, за Шершеневичем, є «а) норма, б) яка визначає ставлення людини до людини, с) загрозою в разі її порушення стражданням, d) заподіюваним органами держави». Отже, «держава передує праву історично і логічно», «держава є явище первинне, право – вторинне».

Основним мотивом правової поведінки, на думку вченого, є страх перед загрозою, яка супроводжує норму права. Для приведення цієї загрози в дію держава і створює особливі органи. Учений доходив такого

¹ **Шершеневич (Габріель) Феліксівич** – цивіліст і теоретик права. Народився у дворянській польській родині в Казані. Закінчив юрид. фак. Казанського ун-ту. Викладав у Московському ун-ті, де очолював кафедру торгового права. Захистив магістерську і докторську дисертації, професор. Член кадетської партії, один із авторів її програми. Був депутатом І Державної Думи. Основні роботи: «Підручник російського цивільного права» (1894), «Загальна теорія права» (вип. 1–4, 1910–1912).

висновку: де відсутня ознака організованого примусу, там немає і норм права. Слідуючи цьому принципу, Шершеневич був змушений виключити зі сфери права цілі галузі права, такі як конституційне право і міжнародне право, а також право канонічне (церковне) і звичаєве. Відмінність між **правом і мораллю** вчений вбачав у формальних ознаках – у тих санкціях, що ними підтримуються їх норми. Право забезпечено організованими примусовими юридичними санкціями; моральність – неорганізованими соціальними санкціями.

Поняття держави. Виникнення держави Шершеневич трактував соціологічно, ніяк не пов'язуючи цей процес з правом. Елементами держави, на думку вченого, є: 1) населення як політичне об'єднання; 2) територія – простір дії державної влади; 3) державна влада, яка робить свої веління чинником, що визначає поведінку підлеглих. Інстинкт самозбереження, страх за своє благополуччя і довіра до органів держави з боку підданих становлять індивідуально-психологічну основу державної влади. Такий висновок виводить російського правознавця за межі естатичного праворозуміння, адже він визнає не лише сам факт встановлення закону державою, а здатність влади переконувати в цьому населення. Фактично у Шершеневича йдеться про необхідність політичної легітиматії влади і правової легітиматії закону.

Норми права, вважав Шершеневич, — це вимоги держави: «Будь-яка правова норма — наказ». Держава, як джерело права, не може бути сама обумовлена правом. Учений критично оцінював ідею зв'язаності держави нею ж самою створеним правом. Державна влада опинялася, таким чином, над правом, а не під правом. Правила, що визначають лад і діяльність самої державної влади (конституція), не можуть мати для неї правового характеру, адже «писана Конституція є фіксування суспільного погляду на взаємини елементів державної влади». Тому переважаючою формою (джерелом) права Шершеневич називав **закон** – «норму права, яка йде безпосередньо від державної влади у задалегідь установленому порядку». Таким чином, ознаками закону є: 1) загальне правило, розраховане на необмежену кількість випадків (норма права); 2) похідність від державної влади; 3) вираження у встановленому задалегідь порядку.

Вивчати догму і техніку права, вважав Шершеневич, особливо важливо для юриста-практика, який стоїть поза ідеологією і політикою права. Безперечне пізнавальне значення такого формально-догматичного методу в тлумаченні права все ж зводить право до логіко-мовної форми наказу держави.

б) Соціологічні концепції права

Звернення до соціології допомагало науковому обґрунтуванню теорії права, доведення його соціальної природи. На відміну від юридичного позитивізму в центрі уваги соціологічного правознавства було вивчення

правової динаміки, умов виникнення і розвитку правових відносин, що передують нормам державного права. Саме право при цьому розглядалося як соціальне явище, обумовлене низкою суспільних чинників: економічних, соціальних, політичних, національних, психологічних і т. ін., від яких безпосередньо залежало встановлене державою право.

Одним із засновників соціологічної теорії права в Росії був професор юридичного факультету Московського університету **Сергій Муромцев** (1850–1910)¹. У своїй концепції головне значення він надавав **правовим відносинам**.

Право, з погляду Муромцева, слід вивчати не як суто форму, а як одне з виявлень усього соціального життя суспільства. Він вважав, що основою права є **інтереси** індивідів, суспільних груп, союзів і т. ін., на базі яких у суспільстві і виникають різні відносини, що регулюються за допомогою різних **санкцій**. До правових належать відносини, які складаються з приводу типових для даного суспільства інтересів окремих осіб і їх об'єднань. Ці відносини та інтереси можуть мати: а) «неорганізований захист» з боку суспільства і соціальних груп у формі осуду, обурення, насильницьких дій проти порушника тощо; б) «організований захист» із боку державних органів. Він покладається на суддів і посадовців, дії яких набувають точних форм, з чітким визначенням меж компетенції, певною процедурою ухвалення рішень і т. ін. Таку організовану форму захисту вчений називав юридичним захистом. Вона необхідна тільки для тих відносин, які вимагають додаткових гарантій від держави. Таким чином, **право** вчений визначав як порядок *відносин, захищений організованим (юридичним) способом*. Нормативність права для нього не має суттєвого значення. Норми — це атрибут правового **порядку**, «чинник у процесі його історичного творення».

Юридичні норми, які створює держава, наголошував учений, не завжди відповідають існуючому в даному суспільстві правопорядку. Тому великі надії на подолання суперечностей між юридичними нормами і правопорядком він покладав на **судові органи**, які здатні постійно приводити діючий правопорядок у відповідність зі «справедливістю». Таким чином, суд, вважав Муромцев, перетвориться на арбітра між законом і конкретним правовідношенням і зможе відповідно до своєї правосвідомості перевіряти «життєвість» позитивного права, приводити закон у відповідність з «живим правом».

¹ **Муромцев Сергій Андрійович** – доктор права, публіцист, громадський і політичний діяч. У 1871 р. закінчив юрид. фак. Московського ун-ту, після чого продовжив підготовку до професорського звання в Німеччині. Учень Р. Ієрінга. У 1877–1884 рр. – професор римського права Московського ун-ту. Був редактором «Юридичного вісника» (1879–1902). З 1905 р. – член ЦК кадетської партії, голова І Державної думи. Основні праці: «Нариси загальної теорії цивільного права» (1877), «Визначення й основний поділ права» (1879), «Що таке догма права?» (1884).

Достоїнство концепції Муромцева в тому, що він захищав **право як систему правовідносин**, які виникають на основі конкретних інтересів людей усередині громадянського суспільства. Ця нова позиція у правознавстві сприяла більш глибокому розумінню природи і функцій права. Ідеї соціологічної юриспруденції згодом розвивали Є. Ерліх, Р. Паунд та ін.

Одним із видатних представників соціологічного напрямку в загальній теорії права був **Микола Коркунов** (1853–1904)¹. Критикуючи природно-правову доктрину, Коркунов твердив, що право, на відміну від моральності, лише визначає межі здійснення інтересів, встановлює певні права і обов'язки суб'єктів правовідносин. Такий підхід припускає визнання релятивності (відносності) **права**. До права, за Коркуновим, не можна підходити з погляду абсолютних критеріїв (як це роблять прихильники природного права). Те, що одні народи визнають як правове, не визнають таким інші народи. Отже, наголошував учений, не може бути **абсолютної протилежності права і безправ'я**. Виходячи з цього, Коркунов вважав, що поняття «право» охоплює будь-яке розмежування інтересів, незалежно від того, справедливе воно чи несправедливе і чим установлено: звичаєм, законом, судовою практикою або просто суб'єктивною правосвідомістю. Глибинні основи права і влади вчений вбачав у психіці людини.

Особливість **держави** як форми людського спілкування, за Коркуновим, є примусове, самостійне, мирне владарювання. Саме ця особливість, а не суверенітет, обмеженість правом є ознакою держави. При цьому державна влада ґрунтується не на чийсь волі, а на колективній свідомості людей, на їх психологічному єднанні. «Влада є сила, обумовлена не волею володарюючого, а свідомістю залежності підвладного». Таким станом постійного владарювання, що спирається на добровільне підкорення, вважав учений, є держава. Влада, що ґрунтується на усвідомленні людьми їх залежності від держави, не потребує поділу влади, а лише «належного розподілу функцій владарювання».

У розвитку соціологічного напрямку теорії права помітну роль відіграв **Максим Ковалевський** (1851–1916)². Він розглядав право як продукт

¹ **Коркунов Микола Михайлович** – фахівець у галузі теорії права, міжнародного і державного права. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету (1874.). Доктор права з 1894 р., викладав у Санкт-Петербурзькому університеті, Військово-юридичній академії та інших навчальних закладах. Основні праці: «Лекції із загальної теорії права» (1886) (9 видань), «Російське державне право» (1892–1893), «Суспільне значення права» (1890), «Історія філософії права» (1896).

² **Ковалевський Максим Максимович** – правознавець, історик, соціолог, політичний діяч. Народився на Харківщині. Закінчив юрид. фак. Харківського ун-ту (1872). У 1878–1887 рр. – професор Московського, в 1905–1916 – Петербурзького ун-тів. Читав курси лекцій в Парижі, Оксфорді, Чикаго, Сан-Франциско. Був обраний депутатом І Державної думи від Харківської губернії. Основні праці: «Історико-порівняльний метод у юриспруденції і способи вивчення історії права» (1880), «Первісне право» (1886), «Державне право європейських держав. Курс лекцій» (1864–1887), «Походження сучасної демократії». Т. I–IV (1895–1897) та ін.

історичного розвитку суспільства і відстоював ідею тісної залежності між *існуючим правом* і тим чи іншим *економічним, політичним і релігійно-етичним устроєм життя*. Учений пов'язував поняття права з началом **людської солідарності**, яка завжди властива людському суспільству. **Право**, за Ковалевським, це – «норми, що ставлять за мету підтримку і розвиток солідарності», яка «запроваджується в життя організованою силою суспільства – державою», і мають примусову силу. Воно виникає раніше **держави** і незалежно від неї, «відкриває суспільству можливість самозбереження за щонайменших жертв і держава, повстаючи проти права, вживала б таким чином заходів проти власного існування». Вчений вважав **особисті права** незалежними від держави, яка їх не може скасувати, «адже визнання їх є... вимогою суспільної солідарності».

Політичне майбутнє людства, твердив Ковалевський, залежить від вирішення двох завдань: встановлення справедливості і її поєднання зі свободою особистості. Він був прихильником глибоких реформ, які ведуть до утвердження громадянського суспільства.

в) Психологічна теорія права Л. Петражицького

Створення самобутньої психологічної теорії права **Левом Петражицьким** (1867—1931)¹ було пов'язано з характерним для того часу прагненням звільнити теорію права від вузького юридичного догматизму. Для наукового обґрунтування правової теорії він звертається до надбань психології, якою захоплювались у цей час у Західній Європі Г. Тард, Г. Лебон, З. Фрейд у психологічній інтерпретації державно-правових явищ, вивченні психіки людини.

Особливого значення в житті людини Петражицький надавав емоціям, або активно-пасивним переживанням. Він вирізняв емоції моральні і правові. **Моральні емоції є імперативними** (повеліваючими, зобов'язуючими), що диктують певну поведінку як обов'язок, не надаючи нікому права вимагати його безумовного виконання. **Правові емоції** — двосторонні, **імперативно-атрибутивні**. Вони мають обов'язково-домагальний характер, тобто не лише якась особа зобов'язана щось робити, але й інша має право вимагати від неї виконання даних обов'язків. Сам Петражицький пояснює свою ідею на прикладі того, які емоції людина відчуває, коли накладає на себе добровільно обов'язок допомогти людині, що того потребує (мораль), або коли вона зобов'язана сплатити певну суму за надану послугу (право).

¹ **Петражицький Лев Йосипович** народився в родині польських дворян у Вітебській губернії. Закінчив юрид. фак. Київського ун-ту, продовжив навчання у Німеччині. Став доктором права, очолював кафедру енциклопедії і філософії права Санкт-Петербурзького ун-ту (1898–1918), був членом кадетської партії, депутатом І Державної думи. Основні праці: «Нариси філософії права» (1900), «Введення у вивчення права і моралі. Основи емоціональної психології» (1905), «Теорія держави і права у зв'язку з теорією моралі» (1907).

Таким чином, **право**, на думку вченого, це не державні норми чи фактичні правові відносини, не етична ідея, а явище індивідуальної психіки. За Петражицьким, **правові норми** – це уявна проекція імперативно-атрибутивних емоцій. Оскільки в праві переважає момент атрибутивності, для права характерна активна етична мотивація, свідомість правомочності. Для моралі ж характерна пасивна етична мотивація, свідомість обов'язку. Петражицький вважав, що завдяки властивості об'єднувати людей роль права в суспільному житті є набагато важливішою за роль моралі.

З позиції **правового плюралізму** Петражицький бачив у кожному суспільстві не одну систему права, а безліч правових систем. Він розрізняв право **офіційне**, що має підтримку з боку держави, і **неофіційне**, «не начальницьке право», до якого він відносив правила різних ігор, етикету, внутрішньородинних стосунків, «злодійське право» і т. п. Виокремлював також **інтуїтивне** і **позитивне** право. Він вирізняв такі **види позитивного права**, як законне право, звичаєве право, право судової практики, договірне право, прецедентне право, книжне право, право прийнятих у науці думок, право юридичної експертизи, право висловів релігійно-етичних авторитетів, право односторонніх обіцянок, право юридичних приказок — близько 18 видів позитивного права.

На відміну від позитивного права, **інтуїтивне право не ґрунтується на нормативних фактах** (зовнішніх джерелах імперативно-атрибутивних емоцій). Воно має переваги перед позитивним. Останнє є шаблонним, догматичним. Інтуїтивне право — рухливе, легко пристосовується до конкретної ситуації, є основою корегування права позитивного. Воно виступає у Петражицького синонімом **справедливості**. У кожній країні співвідношення інтуїтивного і позитивного права залежить від рівня розвитку культури, стану народної психіки. Росія, на його думку, є «переважно царством інтуїтивного права». До її складу входять народи, що стоять на різних щаблях розвитку, з безліччю національних правових систем і релігій.

Петражицький виокремлював також **соціально-службове** право і право **децентралізації**. Соціально-службове право (певним чином аналог публічного права) знаходить свій вияв у правових обов'язках влади піклуватися про благо підвладних. Усвідомлення прав тут має «альтруїстський» напрям. Всі інші права Петражицький відносить до права децентралізації (до приватного права). Там усвідомлення «прав» має «еґоцентричний» напрям.

На думку творця психологічної теорії, проблему визначення того, яке право повинно вибирати і захищати держава, необхідно вирішувати за допомогою **політики права**. Політика права має прийти на зміну концепціям природного права і вказувати шлях до **суспільного ідеалу**. Вона

покликана *удосконалювати людську психіку*, очищаючи її від асоціальних схильностей, і *спрямовувати* індивідуальну і масову поведінку за допомогою відповідної правової мотивації до *загального блага*. Нова наука політики права покликана, як гадав учений, доповнити юридичний догматизм, що зосереджений на «систематичній обробці діючого позитивного права для потреб практики». Свій суспільний ідеал Петражицький бачив у «пануванні дієвої любові в людстві», яку він розумів як ідею **гармонійного співіснування**.

Психологічна теорія права Петражицького викликала активну критику в юридичній літературі, проте мала чимало послідовників (Ж. Гурвич, П. Сорокін, М. Тімашев). Вона показала односторонність позитивістського і природно-правового тлумачення права, стала передумовою нових течій у правознавстві — правовий реалізм, соціологічні школи у Франції і США.

г) Етико-нормативні концепції права

Нарівні з позитивістсько-етатистським, соціологічним і психологічним напрямками в теорії права помітного розвитку набули дослідження, що роблять акцент на ідеальній стороні права, його ціннісній природі. Ця тенденція в українському і російському правознавстві знайшла свій вияв у течії «відродженого природного права». Його прихильниками були М. Бердяєв, Б. Вишеславцев, В. Гессен, І. Ільїн, Б. Кістяківський, С. Котляревській, П. Новгородцев, В. Соловійов, Є. Спекторський, Є. Трубецької, О. Ященко та ін.

Релігійно-етична концепція права Володимира Соловійова (1853–1900)¹. В. Соловійов у гегелівському дусі визначав, що основою права є свобода як характерна ознака особистості. Самообмеження власної свободи і породжує право, бо означає визнання права на свободу іншої особистості. **Головне визначення права**: «право є свобода, обумовлена рівністю», це «синтез свободи і рівності». Він звертає увагу на єдність права і моралі, не ототожнюючи їх: «1) право є... певний мінімум моральності; 2) право вимагає головним чином об'єктивної реалізації цього мінімального добра або дійсного усунення відомої частки зла; 3) у цій реалізації право допускає примус». Звідси — поняття права формулюється як «*примусова вимога реалізації певного мінімального добра або порядку, який не допускає відомих проявів зла*». Виходячи з єдності вимог моралі і права, Соловійов доходить практичного висновку – закон, що суперечить моральності, суперечитиме і сутності права, тому повинен

¹ **Соловійов Володимир Сергійович** видатний російський філософ, публіцист. Народився в Москві, батько – відомий учений-історик С. М. Соловійов, мати – з роду видатного українського філософа XVIII ст. Г. Сковороди. Закінчив Московський ун-т. Викладав філософію в Московському і Петербурзькому ун-тах, на Вищих жіночих курсах. У 1880 р. захистив докторську дисертацію. У 1881 р. відмовився від академічної кар'єри і цілком присвячує себе публіцистиці. Основні роботи: «Критика абстрактних засад» (1880), «Виправдання добра» (1889), «Право і мораль» (1897).

бути відмінений. Саму ж сутність права він бачив у рівновазі двох етичних інтересів: **особистої свободи і загального блага**. При цьому виходив із рівноцінності особистості і суспільства, цілісності загального життя.

Грунтуючись на християнському ідеалі любові, Соловйов звертав увагу не лише на традиційні для лібералізму негативні права (що зобов'язують передусім державу не втручатися у сферу особистої свободи індивідуума), але й позитивні права (що вимагають певних дій з боку держави для своєї реалізації). Серед останніх особливе місце посідає сформульоване ним **право на гідне людське існування**, сутність якого — у забезпеченні можливостей для всебічного розвитку особистості. Отже, російський філософ був прибічником не лише **правової**, а й **соціальної** держави.

Моральний ідеалізм Павла Новгородцева (1866–1924)¹, видатного дослідника історії політико-правової думки, проявився в його поглядах на природне право і правову державу, в концепції «**відродженого природного права**».

Методологічною основою його правової концепції було обґрунтування будь-яких правових положень моральними чинниками. Головною категорією його теоретичної природно-правової концепції є **суспільний ідеал**. За Новгородцевим, будь-яка нормативна система, і передусім система правова, спирається на моральні уявлення про досконале і належне, які мають у своїй основі універсальний ідеал. Визнання абсолютного ідеалу ще не означало можливості досягнення соціальної гармонії, «земного раю». Його слід розуміти як можливість нескінченного розвитку особистості, в чому й полягає конструктивність і дієвість цього ідеалу. Лише постійний «дух критики» існуючого ладу та установ забезпечує прогресивний суспільний розвиток.

Природу права Новгородцев визначає, виходячи з етико-нормативного підходу, поєднуючи етику Канта з ідеєю свободи Гегеля. Автономна моральна особистість є началом права, метою суспільного розвитку. Виходячи з цього морального критерію і слід оцінювати позитивний закон, діюче право. Таким чином, природне право розглядалось Новгородцевим як сукупність моральних вимог до діючого права, як правовий ідеал. Заслугою Новгородцева було обґрунтування **права на гідне існування**, яке держава повинна забезпечити кожному, оскільки без цієї умови всі гасла свободи, рівності тощо втрачають сенс.

¹ **Новгородцев Павло Іванович** – видатний правознавець, філософ права, громадський і політичний діяч, народився в Бахмуті (нині Артемівськ Донецької обл.), закінчив гімназію в Катеринославі (нині Дніпропетровськ), Московський ун-т, потім навчався в Німеччині та Франції; професор Московського ун-ту та директор Комерційного ін-ту. Один із засновників та лідерів партії кадетів, депутат I Державної думи. Основні твори: «Історична школа юристів» (1896), «Кант і Гегель у їх ученнях про право і державу» (1901), «Криза сучасної правосвідомості» (1909), «Про суспільний ідеал» (1917).

Синтетична теорія права Богдана Кістяківського (1868–1920)¹. Відмінною рисою його правового вчення було прагнення зрозуміти **право як багатоаспектне явище**.

Вихідна позиція Кістяківського – **методологічний плюралізм**, використання з науковою метою достоїнств і переваг усіх існуючих методів і підходів у дослідженні права. Він виокремлював чотири теоретичних визначення (поняття) права, на які спираються чотири підходи до права: 1. **Державно-організаційне (державно-наказове)** визначення права як сукупності норм, виконання яких гарантується державою. На це визначення спирається позитивістський підхід до права. Перевага такого визначення в тому, що воно виражає «державно-організаційний» елемент у праві. Недолік – в абсолютизації державного примусу, внаслідок чого за межами права опиняється звичаєве право, частина державного (конституційного) права і міжнародне право. 2. **Соціологічне** поняття права як форми соціальних відносин (право як «сукупність правових відносин, що здійснюються в житті, в яких виробляються і кристалізуються правові норми»). Соціологічний підхід, на відміну від догматичної юриспруденції: а) виявляє динаміку права; б) зосереджується не тільки на писаному, але і на неписаному праві. 3. **Психологічне** поняття права як «сукупність тих імперативно-атрибутивних душевних переживань, які шляхом психічної взаємодії членів даної суспільної групи набувають загального значення і об'єктивуються в правових нормах». Психологічний підхід, що спирається на таке поняття, акцентує увагу на правовій психіці, але за його межами залишається об'єктивне право. 4. **Нормативне (етико-нормативне)** поняття права, де право розглядається як сукупність норм, що містять ідеї про належне, які визначають зовнішні взаємовідносини людей. Перевага цього поняття в тому, що воно вказує на стійкий зміст права, який полягає в етично належному. Такими є необхідно властиві праву цінності **свободи і справедливості**. Недолік нормативного праворозуміння в тому, що воно не завжди визначає реальне, діюче право.

Окрім чотирьох «теоретичних понять» права Кістяківський вирізняв два «технічні поняття»: **юридико-догматичне і юридико-політичне**. «З погляду юридичного догматизму право є сукупністю правил, що вказують, як знаходити в діючих правових нормах рішення для всіх випадків зіткнення інтересів або зіткнення уявлень про право і неправу».

¹ **Кістяківський Богдан Олександрович** – правознавець, філософ, соціолог, громадський діяч. Учився в Київському (1888–1890), Харківському (1890), Юр'ївському (1891–1892), Берлінському (1895–1899) ун-тах. У 1917 р. в Харківському ун-ті захистив докторську дисертацію з права, стає професором Київського ун-ту, в 1919 році обирається академіком Української академії наук. Основні роботи: «Держава правова і соціалістична» (1906), «На захист права» (1909), «Право як соціальне явище» (1911), «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права» (1916).

Юридико-політичне поняття права, або політику права, він визначав як сукупність правил, що допомагають знаходити і встановлювати правові норми для задоволення потреб, що знов і знов виникають, або здійснення нових уявлень про право і неправо.

Визнаючи існування цих понять права і їх логічну неможливість звести до одного, вчений наполягав: право як явище — **єдине** і цьому єдиному праву повинна відповідати його **загальна теорія**. Кістяківський сподівався, що його **синтетична теорія права** зможе подолати недоліки цих чотирьох методологічних підходів. Стверджував, що в основі права лежить принцип етичної належності, цінності свободи і справедливості.

У статті «На захист права (Інтелігенція і правосвідомість)» Кістяківський розвиває концепцію **права як культурної цінності**. Передусім він звертає увагу на дисциплінуючу функцію права, яке є єдиною соціально дисциплінуючою системою. Головний і найістотніший зміст права становить свобода. Учений критикує російську інтелігенцію за притаманний їй «правовий нігілізм».

§ 2. Розробка теорії правової держави

У теорії правової держави втілилися ідеї Просвітництва про права людини і громадянина, верховенства розумного закону, поділу влади, представницької демократії та ін. На початку ХХ ст. у вітчизняній і російській правовій думці нарівні з поняттям «правова держава» було поширене поняття «конституційна держава». Ці поняття, як правило, ототожнювалися. При цьому кожний мислитель створював свою модель правової держави, утверджуючи принцип верховенства права або верховенства закону, принцип сумісності правової держави з обмеженою монархією або республікою.

Основи теорії правової держави в російській юридичній думці були закладені **Борисом Чичеріним**. Учений вважав, що Росії необхідно прагнути загального ідеалу людства, визначеного ще І. Кантом як «встановлення цілком правомірного громадянського порядку, заснованого на взаємній організації свободи». У своїй діяльності держава **обмежена засадами громадянського суспільства**, якими є **«особистість і права, що з неї випливають, — свобода і власність»**. Гарантією особистого права є закони, які обмежують дії властей, і встановлення незалежного суду, що їх охороняє. При цьому з двох елементів правової держави — народного представництва і незалежного суду — пріоритет Чичерін віддавав суду як головній гарантії свободи. Він виступав за поділ влади на законодавчу, судову і урядову. Правову державу він вважав сумісною з конституційною монархією.

На думку **Максима Ковалевського** за всієї різноманітності існуючих державних форм у Західній Європі і США вони «подають нам один загальний тип так званої правової держави». Він виокремлював дві основні особливості правової держави: *по-перше, рівність громадська і політична*, «участь усіх його громадян різною мірою в політичній владі»; *по-друге, свобода особистого самовизначення*, «невтручання держави в особисту діяльність».

Отже, для Ковалевського визначальною рисою правової держави є не політична форма держави, а визнання прав особистості і їх гарантування. До таких гарантій, на його думку, належать: 1) забезпечення політичних прав громадян самоврядуванням суспільства, тобто системою **народного представництва і місцевого самоврядування**, що дає можливість участі громадян у вирішенні загальнодержавних і місцевих питань; 2) **судовий захист** громадянських і публічних прав **проти свавілля органів адміністрації та законодавства**. Ця вимога включає: дотримання урядом існуючих законів, судовий контроль за адміністрацією, неможливість скасування забезпечених Конституцією прав законодавчим шляхом. При цьому він посилається на приклад Верховного Суду США як «вартового конституції».

Володимир Гессен (1868–1920)¹ був прихильником ідеї «відродженого природного права». Він вважав, що без широкої ідеологічної критики позитивного права неможлива ніяка життєздатна законодавча реформа.

Поняття «правова держава» і «конституційна держава» були для Гессена тотожними: «тільки конституційна держава є державою правовою». Основою конституційної держави, наполягав він, є конституційний принцип (закон видається не інакше як за згодою народу або народного представництва), а його істотною ознакою є «участь народу або народного представництва в здійсненні державної влади». Тому тільки в конституційній державі можлива реалізація ознак правової держави, якими є:

1) **поділ**, або за інтерпретацією Гессена, «**відособлення**» влад, передусім законодавчої та виконавчої («урядової»). Вчений писав, що держава здійснює дві функції одночасно: з одного боку, створює закони, тобто державна влада є творцем позитивного права, з другого — управляє, діє, реалізуючи свої інтереси в межах нею ж створеного права. У межах такого «відособлення» він надавав певного пріоритету законодавчій владі; 2) **панування законодавчої влади**, яке, з його точки зору, обумовлено представницьким характером її організації, тим, що парламент є вираз-

¹ **Гессен Володимир Матвійович** – відомий юрист, публіцист та громадський діяч. Закінчив Новоросійський ун-т (Одеса). У 1899 р. отримав учене звання приват-доцента, у 1910 р. став професором. Був членом кадетської партії, депутатом II Державної думи, одним із редакторів видань «Право», «Вісник права». Основні праці: «Відродження природного права» (1902), «Про правову державу» (1905), «Теорія правової держави» (1912), «Основи конституційної держави» (1914).

ником загальної волі, визнання **закону** як *вищої* в державі юридичної норми; 3) **підзаконність** урядової влади, тобто здійснення її повноважень виключно в межах закону і правомірний характер відносин між урядовою владою і громадянами; 4) законодавче закріплення **публічних суб'єктивних прав**: прав свободи, позитивних публічних прав індивіда, політичних прав; 5) наявність системи **гарантій недоторканності суб'єктивних прав**, а саме: а) **адміністративної юстиції** — «своєрідної і відособленої організації судової влади», яка «захищає публічні права шляхом скасування незаконних розпоряджень адміністративної влади»; б) **інституту кримінальної і цивільної відповідальності посадових осіб перед судом**, необхідність введення якого обумовлюється потенційною загрозою, яка виходить від виконавчої влади, схильної до узурпації повноважень; в) політичні гарантії у вигляді **парламентаризму**, який, на його думку, дає право і можливість народному представництву безпосередньо впливати на політику урядової влади. Тому найвищим типом правової держави він визнавав таку, в якій панує **парламентський лад на засадах демократизму**.

Таким чином, за Гессеном, основою правової держави є принцип панування права (державна перебуває під правом): виконавча і судова влади мають своє обмеження в позитивному праві (законі), а законодавча — у природному праві, тобто певному рівні культури, який сформований на основі недоторканності свободи особистості, її прав.

Сергій Котляревський (1873–1939)¹ розглядав проблему правової держави через співвідношення понять «влада» і «право». Владу і право він трактує як дві самостійні і протилежні засади держави, при цьому сутність держави становить влада, яка втілює силу. Це — «дві стихії держави», де право не самоціль, а «політика державної влади».

Передумовою правової держави вчений називає рівноцінність **права і держави**, їх самостійне значення. З одного боку, держава є «єдиний творець права», а з другого — «сама державна влада, що створила ці норми, їм покоряється». Хоча для правової держави характерне взаємне зближення права і держави, вона, проте, ніколи не може означати їх повного злиття, ніколи не перестане бути організацією сили. Розглядаючи правову державу як правове самообмеження держави, він визнає можливість встановлення меж такого самообмеження, якими є загрози загибелі держави.

¹ **Котляревський Сергій Андрійович** — історик, правознавець, політичний діяч. Народився у Ставропольському краї в українській родині. Закінчив історико-філологічний і юридичний фак-ти Московського ун-ту. Доктор загальної історії і права, професор державного права. Член ЦК кадетської партії, депутат I Державної думи. Основні роботи: «Правова держава і зовнішня політика» (1901), «Конституційна держава. Досвід політико-морфологічного огляду» (1907), «Влада і право. Проблема правової держави» (1915).

С. Котляревський заперечує проти отождоження правової держави з конституційною — **конституційний лад** лише необхідна його передумова. Принципами правової держави він називає «верховенство закону і відповідальність, пов'язану з актами державного владарювання». Принцип правової держави ставить перед законодавцем моральну вимогу — «повага до правової особи кожного члена державного цілого і союзу цих членів». Це означає забезпечення державою свободи і рівності громадян, їх соціального захисту, права на гідне існування, втілення справедливості.

Здійснення правової держави залежить від певних умов. Для цього важливо забезпечити, *по-перше*, **найбільшу відповідність між об'єктивним правопорядком і суспільною правосвідомістю**, *по-друге* — **відповідність цієї правосвідомості найглибшим етичним основам співіснування** (такою основою є уявлення про гідність людської особистості, яка має бути відбита в діючому праві) і, *по-третє* — **відповідність правового порядку його етичним підставам**. **Верховенство закону** в державі виправдано, коли він **справедливий** і спосіб його творення забезпечує цю справедливість. Попри «мінливий зміст» справедливості, вона є універсальним мірилом права, без якого немає правової держави.

П. Новгородцев до розробки теорії правової держави підійшов із позицій учення про суспільний ідеал, «**прагнення до єдиного і обов'язкового для всіх правового порядку**».

Правову державу він трактував як **самообмеження держави «правами і свободами особи»**, яке має своїм джерелом етичні підстави — вимоги природного права. Новими принципами теорії правової держави, як твердив Новгородцев, є: дуалізм природного і позитивного права; проголошення моральної особистості як вищої норми права і основи створення правової держави; поєднання єдності влади і поділу влади. Найважливішим завданням громадянського суспільства він вважав моральний контроль за діяльністю держави, а цілком закономірним процесом — еволюцію правової держави в **правову соціальну державу**. Таким чином, правова держава у Новгородцева виступає як морально-правовий ідеал, як нескінченне вдосконалення співіснування людей на основі «принципу вільного універсалізму».

Суттєвого розвитку і методологічного обґрунтування теорія правової держави набула в працях **Б. Кістяківського**. Для нього правова держава, з одного боку, — це ідеальна модель, а з другого — реальна історична форма державності, щонайвища з практично існуючих, в якій поступово знаходить свій вияв цей ідеал. Вона виникає тоді, коли держава, використовуючи право як інструмент свого впорядкування, сама підпорядковується йому. Кістяківський наголошує на тому, що найтипівішою ознакою влади в державі, заснованій на праві, є її **безособовість**.

«У сучасній правовій державі володарюють не особи, а загальні правила або правові норми». На його думку, **природу правової держави** вирізняють дві основні риси: *по-перше*, в ній влада **обмежена і підзаконна**; *по-друге*, як деякі органи влади, так і сам правовий порядок організуються за допомогою самого **народу**.

Основу і передумову правової держави становлять, згідно з Кістяківським, права людини і громадянина. **Невід'ємні права особистості**, *по-перше*, **обмежують** державну владу: «Обмеженість влади в правовій державі створюється визнанням за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав». *По-друге*, вони є основою і доповненням **підзаконності** влади. «Законність передбачає суворий контроль і повну свободу критики всіх дій влади, а для цього необхідне визнання за особою і суспільством їх невід'ємних прав». *По-третє*, права особистості вимагають такої **організації влади**, яка не пригнічує особистість. У правовій державі «як окрема особистість, так і сукупність особистостей — народ повинні бути не лише об'єктом влади, але і її суб'єктом».

Б. Кістяківський ототожнював поняття «конституційна держава» і «правова держава», вважаючи, що «тільки весь народ... володіє справжньою державною владою», називав «найважливішою установою правової держави **народне представництво**, що виходить із народу». У конституційній державі влада солідарна з народом, у ній здійснюється принципове єднання влади з народом. Народному представництву підпорядковано і законодавство, яке регулює не тільки взаємовідносини окремих осіб і їх груп, але й відносини між самою державою і громадянами, і діяльність всіх державних установ. Найважливішою умовою успішного функціонування правової держави є самодіяльність суспільства і народних мас, без чого вона неможлива. «Свого повного розвитку правова держава досягає за високого **рівня правосвідомості** народу і за сильно розвинутого в ньому почутті відповідальності».

Водночас повне єднання державної влади з народом, писав Кістяківській, «здійсненне тільки в державі майбутнього». Йому належить ініціатива теоретичної постановки питання про можливу перспективу **правової соціалістичної (соціальної) держави** як прообразу майбутньої держави, «**яка здійснить соціальну справедливість**».

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX століття відбувалося становлення різних напрямів у теорії права, які не лише йшли поряд із західною правовою думкою, але певним чином і випереджали її. У межах методології юридичного позитивізму Г. Шершеневич розвивав формально-догматичну концепцію права, трактував право як систему норм і понять, а його відмінною рисою вважав походження від держави і його примусовий характер. Прагнення розробити теорію права на основі досягнень соціології спричинило розвиток різних соціологічних концеп-

цій права: ліберальної концепції права як правопорядку (С. Муромцев), концепції права як розмежування інтересів (М. Коркунов), ліберальної генетичної соціології права (М. Ковалевський). Вони утверджували пріоритет права щодо держави. Засновник психологічної школи права Л. Петражицький виходив з того, що право корениться в психіці індивіда. Вважав, що інтерпретація права з позиції психології дає змогу поставити юридичну науку на ґрунт достовірних знань, а створення науки політики права забезпечить ефективне реформування законодавства. У межах етико-нормативних концепцій права, або концепцій «відродженого природного права», В. Соловйов трактував право як «мінімум моральності», бачив сутність права в справедливості, або рівновазі особистої свободи і загального блага. П. Новгородцев вважав, що філософську основу природного права становить етика. Б. Кістяківський аналізував множинність методів у вивченні права, прагнув до синтетичної теорії права на основі філософії культури. Важливою умовою правопорядку вважав участь усіх громадян держави «в творенні, застосуванні і здійсненні права».

Виявом ліберальної тенденції в українській і російській політико-правовій думці кінця XIX — початку XX століття була розробка теорії правової держави. Її основні ознаки: обмеження держави громадянським суспільством (Б. Чичерін), гарантії рівності і свобод громадян (М. Ковалевський), зв'язаність держави правом (В. Гессен), рівновага влади і права (С. Котляревський), втілення суспільного ідеалу (П. Новгородцев), обмеженість і підзаконність влади на основі невід'ємних прав людини (Б. Кістяківський). Характерним для правової думки цього часу було визнання соціальних прав людини як прав на позитивні послуги з боку держави, поєднаних у «праві на гідне людське існування».

Розділ 20

Державно-правові концепції в Україні на початку ХХ ст.

§ 1. Націократична модель української державності

Першим, хто в новітні часи виступив з юридичним обґрунтуванням державної незалежності України, був **Микола Міхновський** (1873–1924)¹, автор твору «Самостійна Україна» (1900 р.).

Констатуючи політико-правовий статус України в Російській імперії як колоніальний, Міхновський доводить його неприродність і протиправність. З цією метою автор звертається до Переяславської угоди 1654 р, яка вважалася в Росії легальною підставою інкорпорації України до Московського царства. За цією угодою, на думку українського юриста, постала «спілка держав», об'єднання, за якого його суб'єкти зберігають ознаки державного суверенітету. Сама угода мала двосторонній та безстроковий характер, тому порушення її умов повинно мати правові наслідки у вигляді примусу до виконання чи визнання договору недійсним. Враховуючи ж практику систематичних порушень Росією «Березневих статей» Б. Хмельницького, український народ є вільним від будь-яких зобов'язань та має **відновити свій державний статус**.

Відроджена держава, за Міхновським, має виступати засобом забезпечення прав та суверенітету української нації. Він **обґрунтовує принцип національного суверенітету**: кожна нація прагне до утворення незалежної держави; лише національна держава може дати своїм громадянам особисту та економічну свободу; розвиток особистості можливий лише в державі, для якої вона є метою, а отже, «державна самостійність — головна умова існування нації, а державна незалежність — національний ідеал у сфері міжнаціональних відносин».

У своєму конституційному проекті «Основного закону «Самостійної України»...» Міхновський бачив майбутню українську державу у вигляді **президентсько-парламентської республіки**. Пропонувалося запровадити поділ влади, створити розгалужену систему місцевого самоврядування. Громадянам надавалися широкі особисті, політичні та культурні права, з перевагами для титульної української нації.

¹ **Міхновський Микола Іванович** – харківський адвокат, засновник українського націоналізму. Активний діяч української революції 1917 р. Свої ідеї національної незалежності України виклав у брошурі «Самостійна Україна». Вважається автором конституційного проекту «Основний закон «Самостійної України»» Спілки народу України.

Значення ідей і політичних вимог Міхновського полягає в обґрунтуванні права української нації на державну незалежність та необхідності боротьби за неї.

Радикальна авторитарна концепція «вольового» націоналізму **Дмитра Донцова** (1883–1973)¹ постала як реакція на поразку в боротьбі за незалежність України в 1917–1920 рр.

У поглядах Донцов пройшов еволюцію від захоплення марксизмом до цілковитого його заперечення. Обґрутовуючи теорію, яка дала б можливість українській нації «утриматися на поверхні жорстокого життя», мислитель звертається до популярних в Європі початку ХХ ст. ідей волюнтаризму (А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, Ж. Сореля та ін.), а також практики тогочасних новопосталих тоталітарних режимів.

За вихідну позицію «чинного націоналізму» береться ідея: якщо український народ хоче здобути державну незалежність та стати політичною нацією, він має позбутися рис другорядності та «провансальства». З цією метою Д. Донцов обґрунтовує **шість вимог** «вольового» націоналізму: 1. **Воля до життя та влади.** Нація, яка прагне вижити та перемогти, мусить мати непереможне «хотіння» цього досягти. 2. **Прагнення до боротьби.** Найкращою формою прояву волі нації є боротьба з оточуючим світом, протиставлення «свого чужому». 3. **Романтизм, догматизм, ілюзійнізм.** Нація повинна мати власний ідеал, який вважати за непомильну мету свого існування, хоч якою б ілюзорною ця мета здавалася. 4. **Фанатизм і аморальність.** Для досягнення національної мети всі засоби придатні. «Ніколи наука Макіавеллі не була такою актуальною, як зараз. І ні для кого так, як для нас». 5. **Імперіалізм.** Є народи, «що вміють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вміють», тому українській нації слід плекати почуття власного імперіалізму. 6. **Еліта і творче насильство.** Лише «провідна верства» шляхом творчого насильства спроможна очолити процес національного визволення та побудови могутньої української державності.

Відповідно до власного крайнього елітистського бачення устрою суспільства Донцов негативно ставиться до **демократичних режимів**, протиставляючи їм лад «**аристократії**», за якого еліта об'єднана в орденську структуру, що володіє всією повнотою влади. Зразком для здобуття та утримання такою елітою влади філософ, попри неприйняття самих ідей, вважає практику тогочасних тоталітарних рухів: «фашизм і більшовизм і досі лишаються прикладами того, як це робити».

Радикальні ідеї Д. Донцова набули значного поширення в 30-х роках ХХ ст. в Західній Україні як адекватна відповідь на поневолення України

¹ **Донцов Дмитро Іванович** закінчив юрид. ф-т Петербурзького ун-ту (1907), доктор права, ідеолог українського націоналізму, був редактором «Львівського наукового вісника». Основні праці Д. Донцова: «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» (1913), «Націоналізм» (1926), «Дух нашої давнини» (1944), «Правда пращів великих» (1952 р.), «Хрестом і мечем» (1967) та ін.

польським та радянським режимами. «Вольовий» націоналізм був покладений в основу ідеологічної платформи Організації Українських Націоналістів (1929 р.), що вела збройну боротьбу проти окупантів.

Одним із визнаних ідеологів ОУН (її мельниківського напрямку) був **Микола Сціборський** (1897–1941)¹. Критично оцінюючи **демократію**, він вважав, що притаманний їй економічний лібералізм та парламентаризм спричиняють капіталістичну експлуатацію та партійне взаємопоборювання, при цьому «мало оглядаючись на загальні національні інтереси». **Соціалізм та комунізм**, проголошуючи «відмирання» націй, держав, приватної власності, є «самодегенераційними», спрямованими проти людської природи. Схвально, у цілому, ставлячись до італійського **фашизму**, він наголошує на його небезпеці: диктатура як основний елемент державного устрою; невизнання ролі народу в державному управлінні, позбавлення громадян основних прав.

Натомість Сціборський пропонує власну державницьку концепцію **націократії** — «режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою всіх соціальнокорисних верств, об'єднаних — відповідно до їх суспільно-продукційної функції — у представницьких органах державного управління». Тут **державний лад** будується на поєднанні авторитарних принципів управління, ієрархічності та дисципліни із засадами громадського контролю, виборності та самоуправління. Політичні партії як виразники егоїстичних інтересів партійних верхівок є суспільно шкідливими і мають бути забороненими. Представництво групових інтересів має здійснюватися на засадах **синдикалізму** — через систему професійних спілок та виробничих асоціацій. У питаннях **права власності** має витримуватися «комбінований принцип колективного й приватного інтересу» — через існування державної, муніципальної, кооперативної та приватної власності.

Конституційний проект Сціборського передбачав утворення авторитарної республіки. Очолює республіку Голова Держави — Вождь Нації, який обирається пожиттєво (довічно) Великим Збором Нації, у складі Державного Союму та Верховної Ради Національної Праці. Голова держави здійснює «вищий догляд за чинністю законодавчих, виконавчих і судових органів Держави». Він очолює уряд, розпускає або тимчасово зупиняє «у випадку потреби» діяльність законодавчого органу, має право абсолютного вето на закони. Законодавча влада належить Державному Союму, що обирається на засадах загального виборчого права. Гарантується право місцевого самоврядування, контроль за яким здійснюють місцеві

¹ **Сціборський Микола** – учасник національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, підполковник армії УНР (1920). Один із засновників та лідерів Легії Українських Націоналістів та Організації Українських Націоналістів. Автор численних праць, основними з яких є «Націократія» (1935) та «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави» (1940).

державні адміністрації. Проектом Конституції передбачались широкі громадянські, політичні та соціально-економічні права. Основним етичним обов'язком громадянина визнається суспільно-корисна праця.

Отже, націократична модель державності, що виникла як реакція на бездержавний стан та утиски прав української нації спочатку російського самодержавства, а згодом польського шовінізму та сталінського тоталітаризму, за основу брала уявлення про націю як найвищу цінність людського розвитку. З цього впливав примат колективних національних прав над особистими. Поразка української державності у національно-визвольній боротьбі 1917–1921 років в умовах ствердження націоналістичних диктатур у багатьох країнах Європи зумовила запозичення українським націоналізмом елементів тоталітаризму, ірраціоналізму та імперіалізму.

§ 2. Консервативна модель української державності

Консервативна концепція виступила з обґрунтуванням монархічної моделі державності, ідеал якої бачила в традиціях княжої Русі та козацької Гетьманщини.

Засновник цього напрямку **В'ячеслав Липинський** (1882–1931)¹ еволюціонував від захоплення демократичними доктринами до негативної оцінки наслідків соціалістичних експериментів Української Центральної Ради. Вбачаючи у відновленні Гетьманату П. Скоропадським повернення до історичних традицій та органічної для українського народу державної форми, він обґрунтовує концепцію «трудової монархії» та класократичного ладу суспільства.

Оскільки держава є необхідною та найвищою формою організації суспільства в розвинутих народів, учений приходить до висновку, що **без держави немає нації**: «Нація — це реалізація хотіння бути нацією. Коли нема хотіння, виявленого у формі ідеї, — нема нації. Але так само нема нації, коли це хотіння не реалізується в матеріальних формах держави». Для Липинського такою цементуючою ідеєю-хотінням є **монархія**. Вона виступає усвідомленням нацією своєї ідентичності через особу монарха. Як зазначає сам автор, «такою формою єсть персоніфікація нашої національної ідеї в особі одного і єдиного для цілої нації Голови національної держави, символізуючого собою повагу, силу, єдність і неподільність цілої Української Нації». Монарх уособлює собою вищу позачасову (а отже, спадкову) легітимність,

¹ Липинський В'ячеслав Казимирович – український історик і публіцист, державний діяч часів гетьманства П. Скоропадського. Засновник концепції українського монархізму, яку виклав у працях «Шляхта на Україні» (1909), «Листи до братів-хліборобів» (1919–1926), «Україна на переломі» (1920).

яка стоїть над класовими, партійними інтересами, та виступає гарантом єдності нації та авторитету держави. В основу своєї **теорії класократії** В. Липинський кладе два ключових поняття — «національна аристократія» та «клас». Під національною аристократією розуміється **«правляча в даний момент і в даній нації верства»**, яка очолює політичні установи, створює культурні, політичні та цивілізаційні цінності, які стають надбанням всього суспільства. На відміну від марксизму, який головною класотворчою ознакою вважає ставлення до власності, Липинський має на увазі певний органічний колектив із загальною традицією, загальними психічними переживаннями та фізичною спорідненістю.

Класократія — як найоптимальніша форма організації суспільства є правлінням еліт, які виникають всередині кожного класу та функціонують за принципом регулярного оновлення та циркуляції. Найважливішу роль за такої організації відіграють хлібороби (шляхта та селяни). Класократія є правовою «законом обмеженою і законом обмежуючою» монархією, заснованою на принципах конституціоналізму і народоправства. Прикладом класократичної системи В. Липинський вважав англійський монархічний державний лад, якому притаманний баланс функцій між консерватизмом старої аристократії та динамізмом нових соціальних груп. Започаткування такої форми в Україні він бачив у Гетьманаті П. Скоропадського. Класократії як позитивній моделі державного ладу протиставляються демократія та охлократія.

В. Липинський обґрунтовує ідеї «громадянства» (громадянського суспільства), «законності», «правопорядку» тощо. Досі актуальними є його думки про співвідношення законності та легітимності влади: в основі законності та правосвідомості суспільства лежить легітимність влади. Якщо влада позбавлена морального авторитету, то вона делегітимізує і прийняті нею рішення, які ніхто не виконуватиме.

У подальшому монархічні ідеї розвивали галицькі історики та публіцисти **Стефан Томашівський** (1875–1930) та **Василь Кучабський** (1895–1945). Томашівський вважав, що перейти до республіки та демократії можна лише через період монархії. Наголошуючи на винятковій ролі греко-католицької церкви в Галичині, історичному значенні Галицько-Волинського князівства для її державотворення, політичне майбутнє західноукраїнських земель він вбачав у формі **клерикальної монархії** як автономної частини української держави. На особливості Галичини наголошував й автор концепції **«позитивного мілітаризму»** Кучабський, який бачив у ній центр національно-визвольної боротьби українського народу. Головна роль у цій боротьбі та заснуванні майбутньої монархічної держави відводилася військовим через втрату іншими соціальними групами спроможності очолити процес державотворення.

Проте український монархічний консерватизм вже не відповідав новим політичним та соціальним реаліям і втратив перспективи свого втілення.

§ 3. Національно-демократична модель української державності

Ідеї української національної демократії розвивалися в Галичині наприкінці XIX ст. в працях І. Франка, Ю. Бачинського та Л. Цегельського. Але концептуального правового обґрунтування вони здобули завдяки видатному українському правознавцю академіку **Станіславу Дністрянському** (1870–1935)¹. Ним була розроблена *теорія суспільних зв'язків*, покликана обґрунтувати право української нації на самовизначення в межах її етнографічної території. Основними положеннями його теорії були: **держава** є суспільним органічним зв'язком вищого типу; всі **правові норми** є водночас соціально-етнічними нормами; все, що генетично закріпилося в суспільних зв'язках протягом сторіч, є реальною **основою права і держави**. Враховуючи ж вкоріненість та тривалість державотворчої традиції українського народу (Київська Русь, Козацька держава Б. Хмельницького), він має всі правові та історичні підстави для національної незалежності.

С. Дністрянський розробив проект Конституції Західно-Української Народної Республіки (1918), в якому майбутню державу бачив **демократичною республікою**, де «як політичний власник національної території український народ є носієм територіального верховенства у державі...». Проект визнає людину з її правами та свободами важливою **соціальною цінністю**. Конституційний **статус особи** і громадянина визначається принципами рівності, єдності прав, свобод та обов'язків громадянина, невідчужуваності та гарантованості прав людини з боку держави. Державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову з наданням широких прав самоврядуванню на місцях. **Законодавча влада** належить однопалатному парламенту — **Народній Палаті**, що обирається на 4 роки на основі загального, прямого і рівного виборчого права таємним голосуванням. **Виконавчу владу** очолює виборний **Президент**, який «підкується про єдність дій уряду і слідує за законністю управління». Вищою судовою інстанцією є **Державний судовий трибунал**, до компетенції якого також належить здійснення конституційного судочинства.

Утім, конституційний проект Дністрянського так і залишився нереалізованим, хоча й досі лишається одним з неперевершених джерел вітчизняного конституціоналізму.

¹ **Дністрянський Станіслав Северинович** закінчив юрид. фак-т Віденського ун-ту (1893). Доктор права. Депутат австро-угорського парламенту (1907–1918). Автор проекту Конституції Західно-Української Народної Республіки (1918), наукових праць «Самовизначення народів» (1918), «Загальна наука права і політики» (1923), «Погляд на теорію права і держави» (1925), «Демократія та її майбутнє» (1928).

Відомий галицький юрист, політолог і соціолог **Володимир Старосольський** (1878–1942)¹ формулював психологічну теорію національної державності. Він вважав, що **нація** є «твором психології, а не витвором раціонального думання». Джерелом виникнення та існування нації є прагнення до державної незалежності: «... суспільство ... в стремлінні до політичної самостійності, в боротьбі за неї, стає спільнотою. Реалізація політичної волі — це чинник, який творить націю». Саме демократична форма національної держави дозволяє найбільш повно поєднувати загальнолюдські цінності з національними пріоритетами. Але рівень гармонійності такого поєднання прямо залежить від якості політичної еліти та сили народних сподівань.

Інший видатний соціолог і політолог **Ольгерд Бочковський** (1885–1939)², подібно до Старосольського, розумів націю як психологічну спільноту, засновану на єдності національного духу, свідомості та волі. Проблему формування української політичної нації він розглядав у контексті співвідношення національних і демократичних засад у процесі державотворення. Завдяки демократії нижчі верстви суспільства стають повноправними членами національної спільноти. Бочковський намагається поєднати кращі елементи різних національних систем, обґрунтовуючи власну ідею **націократії** (політичного панування нації, постання незалежних народів, об'єднаних на добровільних засадах у континентальні та світові спілки). Організоване людство з відроджених народів — «Дев'ята симфонія» людської історії.

Таким чином, національно-демократичній моделі української державності притаманне обґрунтування права української політичної нації на самовизначення в межах власної території. Нація розуміється не як етнос, а як психологічна спільнота, об'єднана спільною ідеєю державної незалежності. Майбутня держава має засновуватися на ідеях правової державності, демократичного політичного режиму та республіканської форми правління.

§ 4. Державно-правові погляди діячів Центральної Ради

Українська політична думка соціалістичного напрямку була широко представлена в програмах різноманітних політичних партій початку ХХ ст. У 1917 р., внаслідок революційних подій у Росії, представники українських

¹ **Старосольський Володимир** – громадський і політичний діяч, теоретик права, адвокат. Навчався у Краківському, Львівському, Віденському університетах. Доктор права. У 1919 р. – товариш міністра закордонних справ УНР. Автор праць «Теорія нації» (1922), «Політичне право», «Держава і політичне право» (1924) та ін.

² **Бочковський Ольгерд** – український соціолог та політолог. Автор праць «Боротьба за національне визволення» (1932), «Вступ до націології» та ін.

лівих партій об'єдналися в Українську Центральну Раду, що задекларувала себе представницьким органом всього українського народу. Концептуальна основа її діяльності була узагальнена і відображена в численних працях М. Грушевського, В. Винниченка, М. Туган-Барановського та ін., і полягала в ідеї широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної російської федеративної республіки.

Михайло Грушевський (1866–1934)¹ визначав **державу** як «суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі поступового розвою громадянства». Під **правом** він розумів єдність норм, що виражають соціальну солідарність об'єднаних у націю людей. Воно гарантується усією сумою соціально-психологічних сил у громадянському суспільстві. Примус є різновидом таких гарантій. М. Грушевський обґрунтовував необхідність розробки «виробничого права», «комунального права», що закріплювали б соціально-економічні права особистості. Наголошував на тому, що «права мають відповідати обов'язкам, а обов'язки — правам». Принцип «дозволено все, що не заборонено» вважав ознакою демократичного суспільства.

У питаннях української державності обстоював ідею **безкласовості українського народу**, що полягала в уявленні про існування безкласового народу-трудівника, для якого мета національного визволення полягає в соціальному розкріпаченні, а не здобутті державної незалежності. Як зазначав Грушевський, український народ потребує «...можливості вільно влаштувати і розпоряджатися своїми місцевими відносинами і засобами, усього того, що дасть йому федеративний або широко поставлений автономістський лад держави». Він розрізняє такі форми «громадянського пожиття»: 1) повний централізм; 2) адміністративна (бюрократична) децентралізація; 3) вузка або ширша самоуправа (самоврядування); 4) вузка (обмежена) або широка автономія; 5) неповна (несуверенна) державність; 6) самостійна незалежна держава.

Ідеалом державного устрою для М. Грушевського є **федерація** як найбільш досконалий спосіб поєднання державного союзу із інтересами вільного національного розвитку, але першим кроком до цього мало бути здійснення принципу національно-територіальної автономії.

Війна Радянської Росії з УНР спонукала Грушевського до прийняття ідеї **самостійної української держави**. Майбутня держава має стати федерацією земель — сполученими штатами України. Зорганізована на широких само-

¹ **Грушевський Михайло Сергійович** – видатний український історик, голова Центральної Ради, автор фундаментальної «Історії України-Руси» (1899–1900), свої погляди на державу і право виклав у роботах «Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки» (1907), «На порозі нової України: Гадки і мрії» (1918), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Якої автономії і федерації хоче Україна» (1917), «Початки громадянства. Генетична соціологія» (1921).

врядних принципах, у ній всю повноту влади матимуть місцеві громади, які делегують центральним органам влади лише ті повноваження, які мають значення для всіх земель (оборона, зовнішні справи тощо). І лише після перетворення України на федеративну республіку може йти мова про її входження до загальноєвропейського чи світового союзу. Союз же с Росією можливий лише за умов рівноправності та демократичності останньої.

Однією з найвпливовіших постатей української соціал-демократії та діячів Центральної Ради був **Володимир Винниченко** (1880–1951)¹. Проголосивши гасло «*моральної політики*», він висував етичну максиму «чесність з собою».

У діяльності Центральної Ради він розрізняв період революційної організації державності і **морально-правової влади** та період **юридично-правової державності**. Українські соціалісти, вважав він, повинні зрозуміти свою головну помилку — невміння поєднати у визвольній боротьбі **соціальне і національне**. Для українців, як «безбуржуазної» нації, національне визволення неможливе без соціального. На думку письменника, «тою гармонізуючою лінією, яка об'єднує і національне з соціальним, і приводить людину до єдності думки й акції» може стати комуністична ідеологія.

Перебуваючи в еміграції, Винниченко критично переосмислює більшовицький досвід та приходиться до формування націонал-комуністичної концепції **колектократії**. Її призначення полягає у наповненні соціалістичних ідей, присвоєних більшовиками, дійсним соціальним змістом. Кожна нація, як будь-яка жива істота, має на меті зберегти своє життя та забезпечити власний розвиток. Найкращим способом для цього є державна незалежність: «нація без держави є покалічений організм». Місце радянської системи має заступити режим **колектократії**. Її характеризує колективна власність на засоби та результати виробництва, чим вона і відрізняється від радянських форм колективного господарювання, де все належить державі. Колектократія не допускає найманої праці, але разом із тим визнає індивідуальну приватну власність. Винниченко пророкував неминучий розпад СРСР.

Для **М. Туган-Барановського** (1865–1919)² соціальним ідеалом є якомога повна свобода людини незалежно від її стану і статусу, оскільки без вимоги абсолютної цінності людської особистості всі демократичні

¹ **Винниченко Володимир Кирилович** – відомий український письменник, засновник Української соціал-демократичної робітничої партії, голова Генерального Секретаріату Української Центральної Ради, генеральний секретар внутрішніх справ, член Директорії, свої політичні погляди виклав у працях: «Відродженн нації» (1920), «Сонячна машина» (1928), «Заповіт борцям за визволення» (1949), «Слово за тобою, Сталіне» (1950) та ін.

² **Туган-Барановський Михайло Іванович** – відомий економіст, автор учення про закономірність економічних криз, генеральний секретар фінансів уряду УНР, один із засновників Української академії наук, свої погляди на державу виклав у працях «Теоретичні основи марксизму» (1905) та «Соціалізм як позитивне вчення» (1918).

вимоги перетворюються на пусті декларації. Доки одні класи суспільства експлуатують інші, доти фактичного рівноправ'я не буде досягнуто.

Соціалізм майбутнього має бути заснованим на демократичних засадах, де «люди влади стануть не володарями, а виконавцями волі, слугами народу» і «будуть знаходитися під постійним контролем вільного народу, де буде виключене гноблення особистості». Соціалістичну державу та її економіку вчений пов'язував із кооперацією, в якій бачив вищу, порівняно з капіталізмом, форму соціально-господарської організації. Разом із тим, **«капіталізм є... суворою, але необхідною школою людства»**, з якої необхідно вирости через насичення капіталістичних стосунків соціальним змістом, через «вростання» соціалістичної системи в капіталістичну.

Теоретики українського соціалізму, виходячи з ідеї про безкласовість української нації, висували на перше місце ідеї соціально-економічного визволення, нехтуючи питаннями державного будівництва. Ідеалом їх державницьких стремлінь була автономія України у складі соціалістичної російської федерації. Перехід на позиції державної незалежності мав вимушений характер і відбувся тоді, коли сама державність вже втрачалася. Водночас учення М. Грушевського про солідаризм, В. Винниченка про колектократію та моральну політику та М. Туган-Барановського про цінність особистості та соціальну державу і досі є актуальними та затребуваними.

Таким чином, перші десятиліття ХХ ст. характеризуються широким політичним спектром теоретичних розробок майбутнього державно-правового статусу України. Жоден із цих напрямків в умовах розчленування України поміж тоталітарним СРСР та його авторитарними сусідами не мав близьких перспектив свого втілення. Але всі вони так чи інакше спричинилися до конституювання беззаперечного права української нації на самовизначення, спонукали до боротьби за свої національні та громадянські права.

Розділ 21

Політико-правова ідеологія більшовизму

§ 1. Ленінське вчення про державу і право та його послідовники

До початку ХХ ст. серед російських і українських марксистів не було істотних розходжень у поглядах на проблеми держави й права. Їх поєднувало безкомпромісне протистояння царському самодержавству, капіталізму, прагнення пристосувати марксистські ідеї до конкретних російських умов, об'єднати пролетарів під марксистськими прапорами й підготувати революцію. Ці завдання формулювала у своїй програмі Російська соціал-демократична робітничка партія, що проголосила в 1898 р. створення загальноросійської марксистської партії. Але вже через п'ять років у РСДРП відбувся розкол на *більшовиків* (прихильників В. І. Леніна) і *меншовиків* (прихильників Г. В. Плеханова, західноєвропейської соціал-демократії). Ленінська «партія нового типу» відкидала шлях реформ, «буржуазного» конституціоналізму, парламентаризму, взявши курс на соціалістичну революцію й установаження диктатури пролетаріату. Починався новий, ленінський період розвитку «російського марксизму».

Виразник ідеології більшовизму **Володимир Ленін** (1870–1924)¹ розробляв теоретичні питання держави і права насамперед у роботах «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1916 р.), «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Держава і революція» (1917 р.), «Пролетарська революція і ренегат Каутський» (1918 р.), «Про державу» (1919 р.), «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920 р.) та ін.

¹ **Ленін Володимир Ілліч** (Ульянов) народився в Сибірську. Навчався на юридичному фак-ті Казанського ун-ту. Був заарештований і виключений з ун-ту за участь у студентському русі. У 1891 р. склав іспити екстерном на юридичному фак-ті Петербурзького ун-ту. Працював помічником присяжного повіреного. У 1895 р. був знову заарештований і засланий за організацію підпільного «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». У 1900 р. виїхав за кордон. Брав участь у виданні газ. «Искра», у підготовці й роботі II і наступних з'їздів РСДРП. У 1917 р. відстоював курс на соціалістичну революцію. Був організатором більшовицького Жовтневого збройного повстання у Петрограді. Очолив радянський уряд. Ініціатор створення Комуністичного Інтернаціоналу. Розробив план побудови соціалізму в СРСР. Повне зібрання творів Леніна було видано в 55 томах.

У своїх роботах спирався на марксистські положення про **класову природу суспільства, держави і права**, про демократію, пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, відмирання держави і права.

Держава, за Леніним, виникає з поділом суспільства на класи, це продукт непримиренності класових протиріч. «Держава виникає там, тоді і остільки, де, коли і оскільки класові протиріччя об'єктивно *не можуть* бути примирені». Вона виникає як орган класового панування і гноблення одного класу іншим, створює порядок, що узаконює це гноблення, обмежуючи класові зіткнення. **Держава** — це *особлива організація сили, машина для підтримання панування одного класу над іншим*. Це панування не може обходитися без *насильства*. Таким чином, для Леніна є малозначними об'єктивні потреби суспільства в державі, у вирішенні загальнонаціональних, соціальних завдань. Не випадково він не згадує ні населення, ні території держави.

Але Ленін іде далі. Він пише: «Сутність вчення Маркса про державу засвоєна тільки тим, хто зрозумів, що диктатура одного класу є необхідною ... для всякого класового суспільства взагалі». Отже, сутність держави, за Леніним, незалежно від форми — **диктатура панівного класу**. Що таке диктатура? «Диктатура є влада, що спирається безпосередньо на насильство, не зв'язана ніякими законами». Іншими словами, держава у Леніна споконвічно антидемократична, антиправова — це лише «особлива організація сили», «диктатура панівного класу».

Форми держави різні, але не в них суть. Навіть **демократія**, права і свободи людини, принципи гуманізму, з погляду ідеолога більшовизму, всього лише привабливі атрибути, що приховують класову, пригноблювальну природу держави, що вводять в оману трудящих. Демократія теж класова. Інститути буржуазної демократії можна і слід використовувати в боротьбі проти диктатури буржуазії. «Буржуазна демократія, — писав Ленін, — будучи великим історичним прогресом порівняно із середньовіччям, завжди залишається — і при капіталізмі не може не залишатися — вузькою, урізаною, фальшивою, лицемірною, раєм для багатих, пасткою і обманом для тих, кого експлуатують, для бідних». Його багато в чому справедлива критика буржуазної демократії ігнорувала її безумовні досягнення на шляху до правової держави, у захисті прав і свобод людини і громадянина. Свобода, реалізована не в результаті революції, а тільки за допомогою інститутів демократії і права, на чому наполягали ліберали, залишала Леніна байдужим. Його погляд на демократію ґрунтувався на ідеях Руссо, якобінців: *звільнення пригнобленого класу неможливе без насильницької революції*. Але у Леніна губилася головна ідея будь-якої революції — свобода. Вона замінялася іншою ідеєю — *ідеєю завоювання влади як предтечі свободи*.

Чи потрібна держава пролетаріату?

Грунтуючись на висновках Маркса і Енгельса, Ленін доводить: досвід Паризької комуни підтвердив правоту класиків марксизму: 1) **державну машину** в ході пролетарської революції *потрібно розбити*; 2) вона повинна бути *замінена «більш повною демократією»* — знищенням постійної армії, повною виборністю і змінюваністю всіх посадових осіб, а також знищенням парламентаризму. І доповнює: «Вихід з парламентаризму, звичайно, не у знищенні представницьких установ і виборності, а в перетворенні представницьких установ з говорилень на «працюючі» установи; 3) *«знищення паразита-держави»*. Ленін вважав: «пролетаріату потрібна лише відмираюча держава», «лише як особлива організація сили».

У книзі «Держава і революція» Ленін доходить висновку: усунення «держави-паразита» вимагає її заміни **пролетарською соціалістичною державою** — зняттям диктатури робітничого класу і найбіднішого селянства. Вона необхідна не для встановлення в суспільстві свободи. Ленін у захваті від енгельсовської ідеї про несумісність держави і свободи: «Коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава, як така, перестає існувати». Отже, держава необхідна пролетаріату для вирішення першочергового завдання — *придушення своїх супротивників*, що неможливо без громадянської війни. До їх числа Ленін відносив не тільки скинуту буржуазію, але й купців, поміщиків, царських чиновників, буржуазну інтелігенцію, тих, хто їх обслуговував. Після півроку революції і громадянської війни до їх числа Голова Раднаркому додасть хуліганів, шахраїв, спекулянтів, хабарників, бюрократів, ледарів, усіх, хто підпав під буржуазний вплив, і взагалі «усяких шкідливих комах», від яких російський пролетаріат повинен очистити землю. Новий режим буде триматися за допомогою примусу, репресій, а при необхідності («революційній доцільності») — і терору. Жорсткіше — стосовно буржуазії, хабарників, спекулянтів (ім — «суд більш швидкий і більше нещадний»), і більш м'яко — до дрібнобуржуазної стихії, інтелігенції. Частина її, не згодна з політикою Радянської влади, підлягає виселенню за межі країни.

Іншим невідкладним завданням соціалістичної держави Ленін вважав «керівництво величезною масою населення, селянством, дрібнобуржуазією, напівпролетарями в справі «налагодження» соціалістичного господарства». Пориваючи з буржуазним демократизмом, таке керівництво забезпечить «максимум демократизму для робітників і селян».

Вищою, **державною формою диктатури пролетаріату**, засобом залучення трудящих до політичного життя, підкреслюється в ленінській праці «Завдання пролетаріату в даній революції», повинна стати **Респуб-**

бліка Рад. Ленінські соратники назвуть таку форму держави «найбільшим відкриттям у політичній теорії». Радянська республіка в ленінському трактуванні поєднає у собі риси державної і громадської організації, з'єднає елементи представницької і безпосередньої демократії. Тому парламентська республіка була б кроком назад. «Радянська влада — новий тип демократії, — писав Ленін, — тут апарат пов'язаний з масами, представляє їх». Таким чином, Ради — установи, що створюють закони і одночасно виконують їх, а також контролюють їх виконання. Вибудується й функціонує такого типу республіка на основі «демократичного централізму» (виборність всіх органів влади з низу до верху, їх підзвітність і підконтрольність, змінюваність депутатів тощо).

Ради — інструменти диктатури пролетаріату, правлячої партії. Місце і роль **комуністичної партії** в механізмі пролетарської державності Ленін визначав так: «Диктатуру здійснює організований у Ради пролетаріат, яким керує комуністична партія більшовиків». Тому гасло «Ради — без комуністів» називав «контрреволюційним», смертельно небезпечним для Радянської влади. Держава «це — ми, ми, свідомі робітники, ми, комуністи». У свою чергу партією керує Центральний Комітет, а усередині нього — колегія, Політбюро. Ленін відверто говорив: «Жодне важливе політичне або організаційне питання не вирішується ні однією державною установою в нашій республіці без провідних вказівок Цєка партії». На докори меншовиків у диктатурі однієї партії він відповідав: «Так, диктатура однієї партії. Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо». На практиці партія та інститути держави, завдяки кадровій політиці ЦК РКП(б), стали усе більше зрощуватися, партійно-державна номенклатура ставала єдиною. Фактично *партійна влада стала диктатурою*. Вона не дала Радам виявити себе справжніми органами влади.

В. Ленін писав: **демократія** має величезне значення для звільнення трудящих. «Демократія є визнання підпорядкування меншості **більшості** державою, тобто організація для систематичного **насильства** одного класу над іншим, однієї частини населення над іншою». Таке визначення фактично ототожнює демократію з диктатурою, а їх «пролетарський» характер суті не змінює. Тому «відмирання держави є відмирання демократії». Та ж доля, уважав він, чекає й право.

Право, за Леніним, — *політика панівних класів*. Не є винятком і право в демократичній державі. «Жодне демократичне право не є “фетіш”», у жодному з них не можна забувати, наприклад, *класового змісту*. Як діюче право воно втілюється в законах держави. Що таке **закон**? У визначеннях Леніна — «вираз волі панівних класів», «формулювання, реєстрація відносин сили», «закон є міра політична, є політика». Без примусу держави право не діє. «Право є ніщо без апарату, здатного *при-*

мушувати до дотримання норм права». Таким чином, за Леніним, *право* — *засіб, знаряддя диктатури пролетаріату*, необхідні для побудови соціалізму й комунізму, а зовсім не служіння громадянському суспільству, захисту прав і свобод людини.

Основоположник ленінізму вчив радянських юристів не запозичувати старе буржуазне поняття **про цивільне право**, а створювати нове, не визнавати приватноправові відносини. «Ми нічого “приватного” не визнаємо, для нас усе у сфері господарства є *публічно-правове*, а не приватне... Звідси — розширити застосування державного втручання в “приватноправові” відносини, розширити право держави, скасовувати “приватні” договори: застосовувати не *corpus juris romanum* до “цивільних правовідносин”, а нашу *революційну правосвідомість*...» Посилення втручання держави в «цивільні справи», до чого закликав Ленін у 1922 р., ставило хрест на перспективах створення громадянського суспільства, основних правах і свободах людини, прирікало на швидке згортання нової економічної політики. Збереження «вузького обрію *буржуазного права*» при соціалізмі він допускав тільки для налагодження обліку й контролю, «розподілу продуктів *споживання*».

На думку Леніна, коли необхідність дотримуватись «нескладних, основних правил всякого людського співтовариства» відіме, відкриються двері до переходу від першої фази комуністичного суспільства — соціалізму, до вищої його фази — комунізму, а разом з тим до **повного відмирання держави і права**».

Погляди Леніна на державу і право, владу і політику, його практична діяльність як керівника партії й радянського уряду справили вирішальний вплив на розвиток радянської теорії держави і права.

Після смерті Леніна його вчення розвивали та конкретизували ленінські соратники. Майже три десятиліття головним охоронцем і тлумачем ленінських ідей був **Йосип Сталін** (1879–1953)¹.

Цей неабиякий організатор і партійний публіцист прагнув у своїх працях і публічних виступах до простоти викладу й дефініцій, доступних малограмотному читачеві і слухачеві. Внаслідок цього сталінське тлумачення марксизму-ленінізму, теоретичних питань держави і права було догматичним, спрощеним і вульгарним, а головне — спрямованим на **обґрунтування тоталітарної моделі держави і права**. Керівні ідеї «най-

¹ Сталін (Джугашвілі) **Йосип Віссаріонович** народився в м. Горі (Грузія). Навчався в духовній семінарії. Член РСДРП із 1898 р., член її ЦК із 1912 р., брав активну участь у Жовтневій революції 1917 р. У 1917–1922 рр. — нарком у справах національностей, нарком державного контролю в радянському уряді. З 1922 р. за рекомендацією Леніна — генеральний секретар ЦК РКП(б). Вчення про державу і право викладено в його роботах «До питань ленінізму» (1926 р.), «Про проект Конституції Союзу РСР» (1936 р.), «Про діалектичний і історичний матеріалізм» (1938 р.) та ін.

більшого теоретика» лягли в основу радянського праворозуміння, заміни правової ідеології більшовицькою.

У марксизмі-ленінізмі для Сталіна головне — «вчення про пролетарську революцію взагалі, теорія і тактика **диктатури пролетаріату** особливо». На його думку, саме диктатура пролетаріату є «основним питанням ленінізму, його відправним пунктом, фундаментом». Ідея диктатури пролетаріату виявилася для Сталіна надзвичайно плідною, з якої виростав задум тоталітарної державної системи, культу влади. Якщо Ленін слідом за Марксом виходив з необхідності короткочасного існування диктатури пролетаріату, то Сталін схвалював закріплення в Конституції 1936 р. «у силі режиму диктатури пролетаріату». І не випадково, адже тим самим підтверджувалася його теза про загострення класової боротьби з просуванням країни до соціалізму, про необхідність насильства та репресій.

Держава, говорив Сталін у 1939 р., «виникла на основі розколу суспільства на ворожі класи, виникла для того, щоб тримати у шорах експлуатовану більшість в інтересах експлуаторської меншості. Знаряддя влади держави уособлювали головним чином армія, каральні органи, розвідка, в'язниці». Отже, *«державою є машина в руках панівного класу для придушення опору своїх класових супротивників»*. Така природа держави. «Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) — тримати експлуатовану більшість у шорах й зовнішня (не головна) — розширювати територію свого, панівного класу за рахунок території інших держав або захищати територію своєї держави від нападів з боку інших держав». **Відмирання держави**, пояснював Сталін, «прийде не через послаблення державної влади, а через її максимальне посилення, необхідне для того, щоб добити залишки вмираючих класів і організувати оборону проти капіталістичного оточення, що далеко ще не знищене і не швидко ще буде знищене». Відмирання держави через максимальне посилення державної влади — було в дусі Сталіна, який сміливо ревізував це положення марксизму.

Для Сталіна **демократія** — класова форма держави. У капіталістичному суспільстві вона — «демократія для сильних, демократія для імущої меншості». Пролетарська демократія — «демократія для трудящих, тобто демократія для всіх». Власне несприйняття демократичних норм і процедур політичного життя він намагається виправдати то незрілістю або ворожістю тих, хто ратує за демократичні порядки, то відсутністю «культурності», «активності на місцях», то ворожим капіталістичним оточенням і його підступами. «Природно, що тут доводиться відступати від демократії...»

Маса — наріжний камінь марксизму, стверджував Сталін. **Особистість**, індивід — лише «гвинтик» у суспільному механізмі. «Наша демократія повинна завжди на перше місце ставити спільні інтереси, — говорив він. — Особисте перед суспільним — це майже ніщо». У сталінській концепції демократії, про яку він взагалі не любив говорити, закономірно відсутня людина, а про її права і свободи — лише загальні фрази.

Й. Сталін удосконалив ленінську **модель правлячої партії**. «Керівництво партії, — писав він у роботі «До питань ленінізму», — є головне у диктатурі пролетаріату». Без керівництва партії («диктатури» партії) неможлива скільки-небудь міцна диктатура пролетаріату. У його моделі партія, яка спаяна залізною дисципліною й зміцнює дисципліну в робітничому класі, що підкоряється єдиній волі (вождя), перетворюється на своєрідний «орден мечоносців», здійснює тотальну диктатуру над державою, суспільством, кожним громадянином. Юридичне закріплення в ст. 126 Конституції СРСР 1936 р. («Сталінській Конституції») монопольного становища комуністичної партії — «керівного ядра всіх організацій трудящих як громадських, так і державних», свідчило про створення Сталіним у рамках ленінізму ідеології тоталітарної політичної й правової системи.

Ті, хто чесно присвятив своє життя служінню трудовому народу, ілюзорним ідеалам комунізму, хто прагнув проводити в життя норми «пролетарського права», стали жертвами «караючої руки партії», ними самими створеної тоталітарної системи. Так було з українськими партійними і державними діячами М. О. Скрипником, Г. І. Петровським, Х. Г. Раковським, М. В. Фрунзе та ін. Повністю поділяючи ідеологію і практику ленінізму, вони намагалися протистояти наступу сталінізму, відстояти залишки суверенітету України.

Микола Скрипник (1872–1933)¹ ще в 1917–1918 рр. виступав за створення національної комуністичної партії, співробітництво з іншими лівими партіями в Україні, досить широко трактував суверенітет УРСР. Тоді ж неодноразово критикував Сталіна. Так, в 1918 р., коли наркомнац РСФРР заявив телефоном: «Досить гратися в уряд і респу-

¹ Скрипник Микола Олексійович народився на ст. Ясинувата в родині залізничника. Навчався у Петербурзькому технологічному ін-ті, але за революційну діяльність був виключений. Неодноразово був у засланні, тюремному ув'язненні, засуджувався до страти. Член РСДРП з 1897 р., учасник революції 1905–1907 рр. і Жовтневої 1917 р. У 1918 р. — голова Раднаркому УРСР, пізніше — нарком внутрішніх справ, державного контролю. Один із засновників КП(б)У. В 1922–1927 рр. — Генеральний прокурор і нарком юстиції УРСР. У 1927–1933 рр. — нарком освіти УРСР. У результаті цькування покінчив життя самогубством. Автор численних робіт із проблем соціалістичної законності, українізації, освіти.

бліку, здається досить, настав час кинути гру», очолюваний Скрипником уряд заявив рішучий протест Раднаркому РСФРР.

У 1922 р. разом зі Скрипником проти сталінського плану «автономізації» республік у складі РСФРР рішуче виступав **Християн Раковський** (1873–1941)¹. Він заперечував проти проекту Сталіна про об'єднання ключових центральних і республіканських комісаріатів, обмеження прав «незалежних республік». «У проекті говориться, — робив зауваження голова українського радянського уряду, — про обов'язки незалежних республік, про підпорядкування директивам центру, але нічого не сказано про права...» Раковський звертав увагу ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У на те, що «форма незалежних республік давала нам *можливість робити максимум революційного ефекту* на всіх окраїнах, а також за кордоном».

М. Скрипник у промові на XI з'їзді РКП(б), відстоюючи свою позицію з національного питання, критикував тих керівників більшовиків, хто фактично підтримував гасло єдиної й неподільної Росії. Він із тривогою говорив про тенденцію «до ліквідації робітничо-селянської державності України». Уже на I Всесоюзному з'їзді Рад у 1922 р., що прийняв рішення про створення СРСР, Скрипник усе ще наполягав на внесенні в Декларацію слів «суверенних республік». Разом з Раковським, Фрунзе продовжував наполягати на розширенні прав союзних республік у комісії з підготовки першої Конституції СРСР. Однак взяла гору сталінська модель союзної держави. Лукавлячи, Сталін заявив у конституційній комісії: «Ну а я за федерацію, тобто проти конфедерації, тобто проти пропозицій Раковського й Скрипника». Таким чином, виступаючи за **радянську державність** у союзі з РСФРР, Раковський, Скрипник та інші бачили **українську державність** у рамках широкої федерації союзних республік, близької до конфедерації, збереження їх реального, а не декларативного суверенітету.

Як Генеральний прокурор УРСР Скрипник, хоча й у межах партійної дисципліни, продовжував боротися проти централізму, за розширення прав республік у законодавстві, фінансах, правосудді, розмежування юрисдикції союзних і республіканських правоохоронних органів.

§ 2. Радянська правова теорія: становлення і основні риси

У 20-і роки ще зберігалися різні концепції розуміння і трактування права в загальному руслі марксистсько-ленінських підходів до держави

¹ **Раковський Християн Георгійович** народився в м. Котел (Болгарія). Навчався у Женевському, Цюрихському, Берлінському та ін. ун-тах на медичному ф-ті. З 1889 р. брав активну участь у міжнародному соціал-демократичному русі. У 1918–1923 рр. — голова Раднаркому УРСР. З 1923 р. — повпред СРСР у Великобританії, Франції. Був репресований.

і права. Пануючою концепцією нового «революційного, пролетарського права» було його трактування як *засобу здійснення диктатури пролетаріату, вираження інтересів трудящих і знаряддя їх захисту*. Таку концепцію права розвивали й впроваджували в практику радянської юстиції наркоми юстиції СРСР **П. І. Стучка**, **Д. І. Курський** і нарком юстиції УСРР **М. О. Скрипник**.

Право, за Скрипником, має класову природу. Воно було засобом придушення трудящих, тепер же, говорив він у 1924 р. — *«засобом боротьби робітників і селян за своє звільнення, засобом захисту інтересів трудящих»*. Право кожного класу, робив він висновок, є вираженням його класової сутності.

Революційна законність, на думку Скрипника, скасувала революційну доцільність і правову сваволю громадянської війни і прагне «увести життя в певні рамки законів». Він закликав поставити «в рамки закону» діяльність всіх радянських установ і радянських чиновників: «революційна законність є однією з підстав радянського будівництва». Законність він ставить у залежність від її дотримання «місцевою владою й усім радянським апаратом», «розвитку продуктивних сил і від зростання політичного і культурного рівня трудящих». Однак в умовах формування неправової партійно-адміністративної системи такі заяви і заклики залишалися чисто декларативними.

Відкрити нові сторони марксистсько-ленінської правової теорії намагалися і найбільш відомі представники радянської правової думки — **П. І. Стучка**, **М. А. Рейснер**, **Є. Б. Пашуканіс**.

Петро (Петеріс) Стучка (1865–1932)¹ — один з найбільш авторитетних правознавців перших років радянської влади. Своєрідність його правової концепції в тім, що він намагався об'єднати марксистське та соціологічне праворозуміння. У своїй книзі «Революційна роль права і держави. Загальне вчення про право і державу» Стучка пояснював, що об'єктивною *основою виникнення та існування права є суспільні відносини* (переважно економічні) і класовий інтерес. Переростання локальних, багато в чому ще не розвинених суспільних відносин у системні, охоронювані і тому пануючі і є процесом створення права. Формулював: «**Право** — це система (або порядок) суспільних відносин, що відповідає інтересам панівного класу й охороняється організованою силою його (тобто цього класу)». Суспільні відносини є змістом права, а

¹ **Стучка Петро Іванович (Петеріс Янович)** — закінчив юридичний фак-т Петербурзького ун-ту (1888 р.). Брав активну участь у рев. русі, організації соц.-дем. партії Литви, співробітничав у більшовицьких газетах, був юридичним консультантом фракції більшовиків у IV Державній думі. Після Жовтня 1917 р. — нарком юстиції (1917–1918 рр.), голова рад. уряду Латвії (1918–1919 рр.), голова Верховного Суду РСФРР (з 1923 р.).

законодавство і правосвідомість — суть його форми. **Закон** — одна з трьох форм права (економіко-правові відносини, законодавство і правосвідомість), що має відповідати всій системі суспільних відносин. Виходячи з марксистського класового праворозуміння, Стучка дає таке ясно виражене соціологічне трактування закону: *закон є формально закріплена система заходів панівного класу, юридичний прояв з його боку організованого захисту своїх інтересів*. Пролетарська революція поклала початок зближенню всіх форм права на основі матеріальної і формальної рівності. У комуністичному суспільстві повний збіг форм права приведе до відмирання держави і права, людина і суспільство одержать справжню свободу від будь-якого примусу.

Завдання розвинути політичні і правові ідеї марксизму на основі психологічної теорії Петражицького вирішував видний теоретик права і держави першого десятиліття радянської влади **Михайло Рейснер** (1868–1928)¹. Ґрунтуючись на тезі Маркса й Енгельса про надбудовний характер держави, він визначає **державу** як «систему понять і ідей», *ідеологію*. Первинним носієм політичної ідеології є панівний клас, завжди нечисленний, але більш зрілий стосовно культур, який усвідомлює цінності державної організації суспільства. Основна маса населення живе поза державною свідомістю, потенційно схильна до антидержавного, анархічного ідеалу і лише із плином часу починає відчувати себе пов'язаною з державою, почувати необхідність коритися владі.

Право — суб'єктивне класове право. З позицій психологічної теорії права він визначав: кожний клас відповідно до його становища в суспільстві і його психіки творить своє реальне *інтуїтивне класове право*. Після революції воно стало пануючим, нормативною основою, а не ідеологічною надбудовою. У роботі «Право, наше право, чуже право, загальне право» він характеризує «загальне право» (загальний правопорядок) при капіталізмі і соціалізмі як компроміс і об'єднання наявних у даному суспільстві суб'єктивних класових прав. «Тому що однаково і буржуазна держава, і наша Радянська точно так само включає у свій загальний правопорядок право пролетарське, селянське і буржуазне». Різниця лише в тім, що при капіталізмі пануюче становище в загальному правопорядку займає право буржуазне, а в радянському правопорядку — пролетарське право.

¹ **Рейснер Михайло Андрійович** — закінчив юридичний фак-т Варшавського ун-ту (1893). Викладав у Київському, Томському і Петербурзькому ун-тах. Після Жовтня 1917 р. працював у різних органах влади, брав участь у розробці Конституції РСФРР, викладав у Комуніст. академії, Петроградському ун-ті та ін. Осн. роботи: «Теорія Петражицького, марксизм і соціальна ідеологія» (1908), «Держава. Посібник до лекцій із загального вчення про державу» (1911), «Право, наше право, чуже право, загальне право» (1925).

Таке класове перетлумачення інтуїтивного права фактично відкидає психологічне праворозуміння, індивіда з його правовою психікою, правовими домаганнями, емоціями. Тут класовість вбиває право. За Рейснером, зникнення класів також неминуче веде до згасання права.

Іншу концепцію права відстоював радянський юрист *Євген Пашуканіс* (1891–1937)¹, який запропонував оригінальну «мінову» теорію права. У книзі «Загальна теорія права і марксизм. Досвід критики основних юридичних понять» він доводив: буржуазне право — історично найбільш розвинене, але це останній тип права, що відмирає при соціалізмі. Автор книги виводив **право** генетично з відносин обміну товаро-власників, вважаючи первинною клітинкою правової тканини, юридичного життя *правовідносини*. Право виникає там і тоді, де і коли виникають відокремлені і протилежні приватні інтереси. *Норма права* — остання ланка в ланцюжку утворення права. Саме ж право — інститут, що відмирає в умовах соціалістичного будівництва, адже зникають приватні інтереси, товарні відносини. «Відмирання категорій (саме категорій, а не тих або інших приписів) буржуазного права, — писав Пашуканіс, — аж ніяк не означає заміни їх новими категоріями пролетарського права». По суті він відкидав можливість і необхідність такого права — радянське право теж приречене на «відмирання», оскільки держава як орган класового панування керується доцільністю і не має потреби в праві. У нього праворозуміння постає як **правозаперечення**, правовий нігілізм.

У 20-і роки були навіть спроби зв'язати **теорію радянської держави з теорією правової держави**. У брошурі *О. Малицького* «Радянська Конституція» (1924 р.) декларувалося: «радянська республіка є держава права, що здійснює свою діяльність в умовах правового режиму». Тодішній перший секретар ЦК КП(б)У Л. Каганович справедливо бачив у роботі Малицького відступ від марксистсько-ленінської апології диктатури пролетаріату, не обмеженої ніякими законами («наші закони визначаються революційною доцільністю в кожний даний момент»). Каганович закликав до нещадної боротьби на «правовому фронті» проти «буржуазного юридичного світогляду».

Така боротьба супроводжувалася у 30-і роки репресіями, викорінюванням інакомислення, утвердженням **єдиної концепції «соціалістичного права»**. Її офіційне оформлення в сталінському дусі дала Перша Всесоюзна нарада з питань науки радянської держави і права (1938 р.), організована Генеральним прокурором СРСР *А. Я. Вишинським* (1883–1954). Переслідувалася мета затвердити єдину загальнообов'язкову

¹ **Пашуканіс Євген Броніславович** — директор Інституту радянського будівництва і права при Ком. академії (з 1931 р.), заст. наркома юстиції СРСР (з 1936 р.). У 1937 р. був репресований і розстріляний. Осн. роботи: «Загальна теорія права і марксизм» (1924).

сталінську «генеральну лінію» у юридичній науці в душі потреб репресивних органів і покінчити з усіма «ворожими», «контрреволюційними» підходами до права. В остаточній редакції відповідно до рішення Народи затверджувалося таке загальне визначення права: *«Право — сукупність правил поведінки, що виражають волю панівного класу, установлених у законодавчому порядку, а також звичаїв і правил співжиття, санкціонованих державною владою, застосування яких забезпечується примусовою силою держави з метою охорони, закріплення і розвитку суспільних відносин і порядків, вигідних і бажаних панівному класу»*.

Таке визначення права увійшло в радянську літературу як *«нормативний»* (а потім і *«вузьконормативний»*) підхід до права. Ототожнення права й законодавства було безперечно позитивістським, проте антиюридичним, тому що за право видавалися «воля панівного класу», закріплена в законах, неправові офіційні акти («норми»). Таке наказне «праворозуміння» стало на довгі роки офіційною установкою для юристів. У поєднанні з неправовими реаліями тоталітарного режиму вона позбавляла суспільство будь-якої правової перспективи.

Тільки із середини 50-х років в умовах пом'якшення політичного режиму почалася несмілива критика пануючої концепції радянського права. Так, *С. Ф. Кечекьян, А. А. Піонтковський* запропонували визначати **право** як *єдність правової норми і правовідносин*, *Я. Ф. Ніколенко* — як *єдність правової норми, правовідносин і правосвідомості*. Соціальні правила (норми) *П. Є. Недбайло* запропонував трактувати як «імператив, правило належного в його межах поведінки, що зобов'язує, забороняє, дозволяє певну дію при наявності певних умов». Український юрист дав чіткі визначення видів норм, їх структури, тлумачення і значення в суспільному житті. Відтепер, визнаючи нормативність права, пропонувалося доповнити його моментами її реалізації. При цьому, однак, не ставилося під сумнів існуюче «радянське соціалістичне право», тобто тоталітарне законодавство.

На початку 70-х років у ході дискусії про праворозуміння була висунута **концепція розрізнення права і закону**, яка обґрунтовувала розуміння права як необхідної форми і рівної міри (норми) свободи індивідів. Така концепція праворозуміння дозволила виявити відсутність у «соціалістичному праві» і «законодавстві» мінімально необхідної якості права — правового принципу формальної рівності і свободи індивідів. Вона стала поштовхом до аналізу та з'ясування **джерел права, передумов правового закону, правової держави**. Однак спроби перетворення з другої половини 80-х років існуючого правозаперечуючого ладу на «соціалістичну правову державу», подолання позитивізму, правового нігілізму виявилися малопродуктивними та запізнілими.

З розпадом СРСР і проголошенням незалежності України почала формуватися її самостійна правова система, очищення юридичної науки від догматичних нашарувань, «одержавленої» заідеологізованої методології. Почалося переосмислення класичної політико-правової спадщини, відродження вітчизняного загальнотеоретичного правознавства, активна законотворча робота, результати яких відбилися в Конституції України 1996 року, у якісних змінах правової системи, спрямованих на реалізацію принципів правової держави.

Таким чином, еволюція більшовицької політико-правової ідеології до кінця 80-х років минулого століття відбувалася в руслі марксистсько-ленінської теорії держави і права, забезпечуючи потреби тоталітарного режиму. Неправові реалії соціалізму, незмінна установка на просування до неправового комунізму позбавляли суспільство реальної правової перспективи, виключали із всесвітнього прогресу політико-правових знань. У ХХ ст. збулися побоювання мислителів попереднього століття про згубність необмеженої влади, що протистоїть народу і зневажає особистість. Уроки минулого століття застерігають від зневаги досягненнями духовної культури свого народу і усього людства, світової правової цивілізації.

Розділ 22

Західноєвропейські вчення про державу в ХХ ст.

§ 1. Теорія солідаризму Л. Дюгі

Леон Дюгі (1859–1928)¹, французький теоретик права, конституціоналіст, пропагував ідеї класового миру, започатковані О. Контом. Його творчість припала на період жорстоких класових боїв, революцій, Першої світової війни, що примушувало вченого шукати відповіді на виклики часу.

Головною і об'єднуючою ідеєю всієї його творчості стала запозичена з галузі позитивістської соціальної філософії концепція солідаризму. **Солідаризм, соціальну солідарність** на відміну від революційного синдикалізму, що закликав робітників до насильств і страйків, Дюгі розглядав як факт взаємної соціальної залежності членів людського суспільства, в якому люди є нерівними, внаслідок чого суспільство поділяється на соціальні групи (класи) і кожна з соціальних груп виконує **соціально необхідну функцію** для інших, а тому вони не можуть існувати один без другого. Причому класи виступають зібранням індивідів, між якими існує особливо тісна солідарність, оскільки вони здійснюють однакову роботу в суспільному розподілі праці для задоволення загальних потреб суспільства. Тому «злочином є проповідувати боротьбу класів, — писав французький конституціоналіст, — і я думаю, що жодним чином ми не йдемо до знищення одного класу іншим, а, навпаки, до режиму координації та ієрархії класів».

Л. Дюгі визнавав **корисність мирного синдикалізму**, організації синдикатів за спільністю соціальної роботи і професійних інтересів, через які робітники зможуть висловлювати і захищати свої права та інтереси в представницьких органах держави, обмежувати владу уряду. Синдикати, на його думку, дають надійну гарантію від сваволі правлячих. Це призведе до прийняття відповідних законів, які визначать відносини між класами і, таким чином, вплинуть на послаблення або взагалі припинення класової боротьби.

¹ **Дюгі Леон** – французький правознавець. Закінчив у 1881 р. ф-т права ун-тету у м. Бордо. З 1886 р. і до кінця життя працював у цьому ун-теті професором конституційного і адміністративного права, деканом юридичного фак-ту. Основні праці: «Держава, об'єктивне право і позитивний закон» (1901), «Суспільство, особистість і держава» (1908), «Трактат про конституційне право» (1911).

Крім соціальної солідарності, на думку Дюгі, людей об'єднують і інтегрують в нові спільноти не правила поведінки, що випливають з прав індивідів і колективів (їх він вважав ілюзорними і неіснуючими), а **соціальні норми**, які засновані на взаємній залежності, що об'єднують людей. Таке об'єднання і дисциплінування людей виникає з тієї причини, що люди — істоти соціальні і будь-який акт поведінки, що порушує соціальні норми, викликає негативну реакцію щодо порушника. Дюгі підсумовує: «Будь-яке суспільство є дисципліна, а оскільки людина не може жити без суспільства, то вона може жити, тільки підпорядковуючись якійсь дисципліні». Соціальні норми, на думку Дюгі, є не моральними, а правовими, що належать до зовнішніх проявів людської волі. При цьому соціальна норма стоїть вище держави і позитивних законів, які нею встановлені. У подальшому соціальна норма стане «органічним законом громадянського життя».

Іншим перетворенням, писав Дюгі, стане знищення права власності — воно «поступиться» поняттю *власності як соціальної функції*. Французький юрист пропонував замінити й поняття суб'єктивного права поняттям соціальної функції і обов'язком. Він вважав за необхідне виключити з юридичної науки цілий ряд понять і конструкцій, що, на його думку, є метафізичними, а саме «суверенна особистість держави», «суб'єктивне право особи» і ввести нові поняття, наприклад, «юридична ситуація», «функція», «соціальне право» та інші.

Разом із цим Дюгі зазначає: новий суспільний лад, що виникає, потребує не суб'єктивного, а *об'єктивного права*, яке накладає на кожного члена суспільства відповідні соціальні обов'язки, тобто «зобов'язує його виконати певну місію» і відповідно «надає владу вчинити акти, що необхідні для цієї місії». Засновник солідаризму в політичній теорії вважає: «... Кожен має обов'язки, і притому відносно всіх, але ніхто не має права у власному сенсі слова». *Права людини він оголошує метафізикою*, якій нема місця ні в науці, ні в практиці. Потрібна Декларація обов'язків. «Індивід не мета, а лише засіб», — пише Дюгі в дусі Ф. Ніцше.

Держава в її існуючих формах колективності (римській, королівській, якобінській, наполеонівській, формі третьої Французької Республіки) зникне і їх місце займе **новий державний лад** — «більш гнучкий, більш гуманний, що більш захищає індивіда», з новою системою прав колективів і прав індивідів. Така держава базується на двох основоположних елементах: **соціальній нормі**, яка заснована на факті взаємної залежності і солідарності, що об'єднує все людство взагалі і членів будь-якої соціальної групи; **децентралізації або синдикальному федералізмі**, адже сучасне суспільство рухається «до певного роду федералізму класів, які організовані в синдикати». Федералізм з часом

буде «зкомбінований з центральною владою», котра збереже своє існування, але значно зміниться і буде зведена до функцій контролю і нагляду. Це в свою чергу призведе до контролю і обмеження діяльності правлячих класів, а держава перетвориться на систему відповідних служб, що обслуговують суспільство.

Таким чином, держава перетвориться на «корпоративну», де будуть зліквідовані парламентаризм, загальне виборче право, а натомість встановлене пряме професійно-корпоративне представництво різних професійних груп в органах державної влади. Ідеями Дюгі скористалися італійські та німецькі фашисти, що й зумовило падіння авторитету дюгізму після Другої світової війни.

§ 2. Ліберальна економіко-правова доктрина Ф. Гаєка

Важливе місце в державно-правовій думці ХХ ст. займають ідеї західних економістів-лібералів — *Дж. М. Кейнса, Л. фон Мізеса, Ф. А. фон Гаєка* та ін. Предметом дискусії між ними є межі впливу держави на економічну й соціальну сферу суспільного буття, **доктрина невтручання держави** («laissez faire»). Згідно з цією класичною ліберальною теорією держава має якомога менше втручатися в економічну сферу, обмежуючи свою роль захистом особи та власності, справами національної оборони, забезпеченням функціонування транспортних мереж тощо. **Кейнс** (1883–1946)¹ критично ставиться до неї, ратує за капіталізм з активним державним регулюванням економіки, з виразними соціально-демократичними рисами.

Послідовним опонентом Кейнса та авторів економіко-політичної доктрини «держави загального благоденства» є видатний ліберальний економіст і філософ **Фрідріх Август фон Гаєк** (1899–1992)². У своїх роботах він піддає обґрунтованій критиці ідеї Кейнса як такі, що призводять до занепаду економіки й зміцнення бюрократії, виникнення значного прошарку державних службовців, що паразитують на розподі-

¹ **Кейнс Джон Мейнард** – англійський економіст, член палати лордів. Найвідоміші роботи з політичної економії: «Трактат про гроші» (1930), «Загальна теорія зайнятості, прибутку та грошей» (1936).

² **Гаєк Фрідріх Август, фон** народився у Відні, до 1931 р. жив у Австрії. З 1927 по 1931 р. – директор Австрійського інституту економічних досліджень. Професор Лондонського, Чиказького, Фрайбурзького, Зальцбурзького університетів. Доктор права, член Британської академії наук, лауреат Нобелівської премії з економіки (1974). Роботи, що містять державно-правові ідеї: «Шлях до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство та свобода: Нове викладення ліберальних принципів справедливості та політичної економії» (1973–1979).

лі соціальних пілг. Учений наполягає на **небезпечності поєднання в руках держави одночасно політичної та економічної влади, оскільки це є згубним для індивідуальної свободи й неминуче веде до диктатури держави.**

Єдиним надійним фундаментом прав і свобод особистості Гаск вважає **свободу економічну**. Він доводить, що поширення тоталітарних ідей у ХХ ст., зокрема фашизму, є логічним наслідком соціалістичних ідей державного регулювання економіки, реалізація яких обмежує свободу індивідів, фактично робить їх рабами держави. Реальну загрозу такого розвитку суспільства Гаск бачить не лише в країнах соціалістичного табору, а всюди, де держава перебирає на себе функції економічного регулювання (в тому числі й у тогочасних західних країнах). Учений піддає критиці монополію держави на життєво важливі послуги, зокрема у сфері соціального забезпечення, оскільки вона руйнує традиційні соціальні інститути — родину, етнічну групу, релігійну громаду, замінює сталі неформальні взаємовідносини між членами суспільства залежністю від уряду.

Рецептом гарантування свободи особистості та її захисту від довільного державного втручання Гаск вважає повернення до первинних принципів класичних ліберальних доктрин *«правової держави»* й *«верховенства права»*, які, на його переконання, втрачені сучасними західними державами. Водночас саме їх мислитель вважає *наріжним каменем свободи*. Гаск пропонує таке **визначення принципу верховенства права**: *«це означає, що уряд має виконувати правила, встановлені й проголошені заздалегідь, — правила, що дають змогу з певністю передбачати, як влада використовуватиме свої повноваження здійснення примусу за певних обставин і планувати власні справи на підставі цього знання»*. На думку філософа, законодавець, керуючись цим принципом, має формулювати в законах не створені ним штучні веління, а вже апробовані суспільством *загальні правила гідної поведінки*, основні права громадян, що державним обмеженням не підлягають. Принцип верховенства права передбачає насамперед **верховенство приватного права над публічним, верховенство закону, який гарантує свободу людини, а не обмежує її**.

Першою ознакою такого закону є його **загальність**, абстрактність його приписів — закон має містити лише найбільш загальні норми, давати особистості, що їх застосовує, простір для свободи волі, не повинен мати на увазі жодного конкретного індивіда. Саме це Гаск вважає гарантією того, що закон не обмежить свободу, відповідатиме принципу верховенства права, буде стабільним. *Другою ознакою* такого закону є його **доступність та очевидність** — результат застосування й тлумачення

закону має бути завчасно передбачуваним, очевидним. *Третьою ознакою* такого закону є його **рівність**, що означає однакове його застосування до всіх осіб. Нормам закону «повинні підлягати й ті, хто уклав їх, і ті, хто їх застосовує, тобто й урядовці, й підлеглі, не має бути винятків ні для кого». Як зазначає філософ, тільки за умови відповідності законів цим ознакам *«можна говорити, що правлять закони, а не люди»*. Але видання таких законів існуюча система державних органів, на переконання Гаска, забезпечити не спроможна. Перепорою є постійна залежність законодавця від тиску конкретних інтересів, політичних партій, його фінансова та ідеологічна заангажованість.

Ідеологія Гаска є поверненням від економіко-політичної доктрини *«держави загального благоденства»* до класичної ліберальної традиції, що ґрунтується на принципах невтручання держави в економіку, вивіщення приватного життя людини (у тому числі, в економічній сфері) над вимогами держави.

Ідеї Гаска, його однодумців та послідовників надихали державних діячів останньої чверті ХХ століття, зокрема Л. Бальцеровича (Польща), М. Тетчер (Велика Британія), Р. Рейгана (США), до ліберальних реформ в їх країнах. Гаскова концепція закону та його місця в регулюванні соціального порядку сприяла зростанню інтересу до класичних ліберальних теорій верховенства права і правової держави.

§ 3. Концепція плюралістичної демократії

Однією із поширених версій сучасного тлумачення демократичної держави є доктрина плюралістичної демократії. Її сутність полягає в уявленні про державу як політичну організацію, яка дозволяє різноманітним суспільним групам вільно висловлювати свої інтереси та внаслідок їх конкуренції приймати компромісні рішення. Завдяки конкуренції та компромісу влада децентралізується, «розпилюється» поміж інститутами громадянського суспільства, що сприяє найбільш повному задоволенню їх інтересів. Держава за такої форми демократії виступає органом контролю за дотриманням демократичності та прозорості політичного процесу, підтриманням стану соціальної справедливості.

Обґрунтування ідеї плюралістичної демократії було закладено в роботах англійського соціолога **Гарольда Ласкі** (1893–1950)¹. У книзі

¹Ласкі Гарольд – професор Лондонської школи економічних і політичних знань, визнаний теоретик Лейбористської партії. З 1936 по 1949 р. був членом виконкому, а в 1945–1946 рр. – і головою виконкому цієї партії. Автор праць «Свобода в сучасній державі» (1930), «Криза демократії» (1933) та ін.

«Криза демократії» він критикував лад тогочасних буржуазних держав: їх представницькі органи так само далекі від інтересів народу, як і професійна бюрократія в цілому; державний апарат, прагнучи набути більше владних повноважень, зазіхає на індивідуальні свободи, намагаючись їх максимально звузити. За такого стану всі виборчі права громадян перетворюються на фікцію, що легітимізує існуючу владу.

Альтернативу Ласкі бачив у запровадженні **моделі промислової демократії**. При цій моделі управління здійснюватиметься як за територіальним принципом (по горизонталі), так і органами представництва професійних інтересів (по вертикалі) — профспілками, творчими об'єднаннями та церквами. Тим самим відбувається розпорошення (дисперсія) політичної влади та державного суверенітету по численних групах тиску із різноманітними соціальними інтересами. У політичному плюралізмі як альтернативі **монізму** — основа для визнання легітимності політичної системи. Ласкі виступав проти політичного верховенства влади держави.

З позицій неолібералізму теорію плюралістичної демократії розвивав засновник інституціоналізму **Моріс Оріу** (1856–1929)¹. Суспільство, на його думку, є **сукупністю організацій або інститутів**, що задіяні в різноманітних сферах міжлюдського спілкування. Кожний інститут характеризується загальною ідеєю, внутрішньою структурою, нормативним регулюванням. Інститути в Оріу поділяються на корпоративні (характеризуються організаційною єдністю) та речові (правові норми). Перші інтегровані в певні соціальні колективи, а другі позбавлені власної персоніфікованої організації і можуть застосовуватися в межах будь-яких об'єднань.

Соціальні інститути є механізмами, що підтримують ринкову економіку в стані рівноваги. Таке тлумачення призначення плюралістичної демократії має вагоме значення для неолібералізму. Нові покоління лібералів, на відміну від своїх попередників, наголошували на необхідності «політичного втручання з метою підтримання порядку», оскільки бізнес прагне до монополізації капіталу, чим викликає порушення рівноваги в суспільстві. Але, з другого боку, завжди існує загроза, що і державне втручання може перерости межі гарантування стабільного розвитку економіки. Наявність же системи соціальних інститутів допомагає нівелювати як амбіції індивідів, так і зазіхання держави.

Витлумачення держави як загальнонаціонального інституту спрямування та контролю економічних процесів, посередництва у забезпеченні

¹ **Оріу Моріс** – видатний французький теоретик права, професор, декан юридичного факультету Тулузького університету. Автор праць «Основи публічного права» (1910) та «Елементарний підручник з конституційного права» (1925.).

групових інтересів дозволило Оріу визначити державу не як суверенну владну організацію, а як *«інститут інститутів»*.

Французький мислитель **Моріс Дюверже** (1917–1999)¹ вживав термін «інститути» для позначення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, які становлять організовані єдності, — це сім'я, церква, асоціації, держава. Політичними інститутами є «інститути, які стосуються правителів і їх влади, керівників і їх повноважень». Сукупність чинних політичних інститутів становить поняття **«політичного режиму»**.

У Дюверже політичні партії виступають як один із ключових елементів плюралістичної демократії. Він розуміє демократію як **«свободу для народу і для кожної частини народу»**, що забезпечується **«управлінням народом елітами, що вийшли з самого народу»**. Середовищем, в якому формуються представницькі еліти, є політичні партії. Інший спосіб утворення політичних еліт штовхає суспільство значно далі від демократії, ніж «режим партій». Виборче право залишається єдиним засобом легітимації влади, а політичні партії є засобом формування, вираження та представництва громадської думки, інструментом контролю суспільства за державною владою. Питання легітимності влади, «те, що люди думають про владу, — як зазначає Дюверже, — є однією із фундаментальних основ». Визначальну роль у сприйнятті влади відіграє **ідея права**. «Для сучасної людини влада в державі має здійснюватися в правових формах, відповідно до правових процедур: має відповідати певній концепції права».

Таким чином, у Дюверже плюралістична демократія є сферою взаємодії та конкуренції різноманітних організацій, які, відстоюючи в сукупності інтереси всіх соціальних груп, здійснюють «тиск на публічну владу».

Карл Поппер (1902–1994)² запропонував поділ суспільств на *«закриті»* та *«відкриті»*. Першим притаманна замкнутість, зорієнтованість тільки на власні локальні цінності, зразки й норми, традиціоналізм політичної свідомості й поведінки. Другі характеризуються ліберальними цінностями та демократичним ладом.

Свобода і демократія — це насамперед «право народу оцінювати і відстороняти свій уряд... єдино відомий нам механізм, за допомогою якого ми можемо намагатися захистити себе від зловживання владою. Демократія — це контроль за правителями з боку керованих». Виходячи

¹ **Дюверже Моріс** – французький політичний соціолог, юрист. Доктор права. Професор університетів Сорбонни, Тель-Авіва, Женеви, Нью-Йорка. Автор наукових праць «Політичні партії» (1951), «Політичні інститути та конституційне право» (1960), «Дволикий Янус: два обличчя Заходу» (1972) та ін.

² **Поппер Карл Раймонд** – один з видатних філософів ХХ ст., засновник критичного раціоналізму, автор всесвітньо відомих праць «Злиденність історизму» (1944), «Відкрите суспільство та його вороги» (1945). Запропонований ним поділ на «відкрите» та «закрите» суспільство, а також методи «соціальної інженерії» здобули поширення в політології.

з тези, що будь-яка влада прагне обмежити свободу, Поппер наголошує на необхідності розвитку суспільних контролюючих інститутів. За відсутності громадського контролю в уряді не буде жодної підстави використовувати владу не за призначенням.

Одним з різновидів теорії плюралістичної демократії є концепція поліархії **Роберта Далья** (1915–1993)¹. Термін «поліархія» (*управління багатьма; антитеза монархії*) було введено для розрізнення існуючих демократичних систем і недосяжного демократичного ідеалу. **Поліархію** характеризують сім основних інститутів: універсальне виборче право; право брати участь у громадських справах; справедливо організовані вибори, які позбавлені будь-якого насильства чи примусу; надійний захист свободи думки, включаючи критику уряду, режиму, суспільства, пануючої ідеології тощо; існування альтернативних і часто конкуруючих між собою джерел інформації і переконань, виведених з-під урядового контролю; високий ступінь свободи в створенні відносно автономних і найрізноманітніших організацій, із опозиційними політичними партіями включно; відносно висока залежність уряду від виборців та результатів виборів.

Таким чином, концепції плюралістичної демократії значною мірою є розвитком ідеї впливу громадянського суспільства на державу. Моністичне тлумачення демократії, коли номінальним сувереном проголошувався абстрактний народ, а на практиці владні повноваження концентрувалися виключно в апараті держави, призводило до відчуження народу як від влади, так і від держави, контроль за якою був доволі обмежений. Плюралістичне розуміння демократії, яке розпилило політичну владу серед великої кількості інститутів громадянського суспільства, що динамічно взаємодіють як з державним апаратом, так і населенням, об'єктивно, хоча і опосередковано, знову зводить разом інтереси особи та держави.

§ 4. Концепції соціальної держави і політики загального благоденства

У ХХ столітті значно збагатилася теорія правової держави, а її окремі положення були істотно переглянуті.

В умовах зростаючого впливу соціал-демократичного і революційного руху з кінця ХІХ ст. правлячі кола ряду країн Західної Європи і США змушені були розвивати соціальне законодавство, враховувати у своїй політиці запити і вимоги незаможних. Соціальна політика була

¹ **Даль Роберт** – американський політолог, один із головних теоретиків плюралістичної демократії. Автор праць «Вступ у теорію демократії» (1956), «Політична опозиція в західних демократіях» (1966), «Дилеми плюралістичної демократії» (1982).

зведена в ранг офіційної доктрини Німеччини. Вона одержала закріплення у Веймарській конституції 1919 р. — першій європейській конституції, яка наділила громадян соціальними правами (правами на об'єднання в профспілки, захист від безробіття, охорону здоров'я і працездатності). Окремі заходи у сфері соціальної політики починають здійснювати й інші держави (Франція, США, Мексика), однак її розвиток був перерваний економічною кризою 30-х років. Після Другої світової війни ліві партії, які прийшли до влади, у європейських країнах провели ряд соціальних реформ (наприклад, соціал-демократи у Швеції, лейбористи в Англії).

Під **політикою соціального благоденства** в 40–50-і роки розуміли програми, спрямовані на досягнення високого життєвого рівня шляхом створення державних систем освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення і підтримки житлового будівництва, надання допомоги громадянам, які не в змозі власними силами забезпечити собі прожитковий мінімум. У подальшому розширювалося законодавство про демографічну, екологічну, культурну політику держави.

Поняття держави благоденства в офіційних документах і законодавстві західноєвропейських країн змінила формула «**соціальна держава**», закріплена в програмних документах багатьох політичних партій, а також у Конституціях ФРН 1949 р., Франції 1958 р. і Іспанії 1978 р. У програмах ліберально-демократичних партій вона трактується як «**держава соціальних послуг**». Ідеологи неолібералізму висувають гасла суспільства з високим рівнем споживання, надання допомоги незаможним, утвердження в суспільному житті відносин солідарності і партнерства. Соціал-демократичні партії розглядають соціальну державу як етап переходу до соціальної демократії, а соціальну політику держави як прямий обов'язок, що впливає з наданих громадянам соціальних прав.

Теорія держави благоденства, що відображала настрої й інтереси середніх верств населення, почала активно розроблятися в 50-і роки в умовах економічного підйому в країнах Західної Європи, США, Японії. Одним з її творців був шведський економіст і державний діяч **Гуннар Мюрдаль** (1898–1987), автор відомих книг «За межі держави благоденства», «Світова економіка».

К. Мюрдаль вважав, що загальне благоденство вже досягнуто в індустріальних країнах Заходу. **Суть теорії суспільного благоденства**, як він її формулював, полягає в тому, щоб «мирно і без революції — а фактично замість революції — проводити в капіталістичній державі скоординовану публічну політику, і притому з такою ефективністю, яка поступово привела б економіку країни у відповідність з інтересами більшості громадян». Такі держави матимуть загальні ознаки: поєднання ринкової економіки

з державним плануванням, необхідним для підтримання рівноваги і стабільного росту економіки; тенденцією до демократизації політичного життя, що дозволяє перейти до децентралізації держави і передачі частини її функцій органам місцевого самоврядування і добровільним об'єднанням громадян; їх участь у розподілі соціальних благ і в «народному контролі, що розширюється». Мюрдаль пропонував вийти за рамки організації благоденства в національних масштабах і покласти ідеї соціальної політики в основу міждержавних відносин. Майбутнє, на його думку, — за світовим порядком соціального благоденства.

Як вважає французький соціолог **Мішель Крозьє** (1922 р. н.), сучасна соціальна держава потребує трансформації, перетворення на «**скромну державу**», яка прагне поставити себе на службу суспільству, а не командувати ним. «Головною функцією такої держави мало б стати прагнення в першу чергу допомогти всім соціальним підсистемам, що становлять суспільство, знайти найкращі регуляції змін і очолити хрестовий похід за інвестування в якість». Не можна змінити суспільство, не змінюючи державу.

§ 5. Теорія еліт

Уявлення про поділ суспільства на керуючих та керованих, що зумовлений їх особистими здібностями та можливостями, існують у політичній думці вже не одне тисячоліття. Але як цілісна наука елітологія почала формуватися в першій половині ХХ ст. у працях італійських політологів **В. Парето** та **Г. Моски**.

Вільфредо Парето (1848–1923)¹ — один з найвизначніших представників позитивістської соціології кінця ХІХ — початку ХХ ст., основоположним законом суспільного життя вважав закон «соціальної гетерогенності», ключовий момент якого полягає в поділі суспільства на **керуючу меншість та підлеглу їй керовану більшість**. У виведенні критеріїв, за якими можна віднести до провідної верстви, Парето використовує метод індексациї: «Сукупність людей, кожний із яких одержав у своїй сфері діяльності найвищу оцінку, назвемо **елітою**». За подібною системою можна оцінювати всі верстви суспільства, не виключаючи навіть злочинців.

Таким чином, поділ суспільства на еліту та масу у Парето виводиться з нерівності індивідуальних здатностей людей, що проявляється у всіх сферах соціального життя. Але далеко не всі її представники здійснюють **безпосередній вплив на управління державою**. Тому він вводить вузьке

¹ **Парето Вільфредо** — італійський соціолог та економіст. Уперше теорія еліт була викладена в його тритомному «Трактаті із загальної соціології» (1916). Муссоліні вважав Парето своїм учителем.

тлумачення еліти, яке співзвучно із «правлячим класом» Г. Моски. Структура суспільства за такого бачення у Парето має такий вигляд: «1) нижча страта, нееліта... 2) вища страта, еліта, що ділиться на дві частини: а) правляча еліта; б) неправляча еліта».

Винаходом Парето є **закон циркуляції еліт**. Сенс цього закону полягає в тому, що «еліти виникають із нижчих шарів суспільства й у ході боротьби піднімаються у вищі, там розцвітають і зрештою вироджуються, знищуються й зникають... Цей кругообіг еліт є універсальним законом історії». Історія, таким чином, за влучним висловом В. Парето, являє собою не що інше, як «кладовище аристократій». А правляча еліта завдяки такій циркуляції перебуває у стані постійної та повільної трансформації, «рухається подібно до річки; сьогодні вона вже не та, яка була вчора».

Уперше **концепція правлячого класу** як суб'єкта політичного процесу була сформульована **Г. Москою** (1858–1941)¹ у книзі «Елементи політичної науки». Вихідний момент концепції Моски полягає в поділі суспільства на пануючі меншості й політично залежну більшість. З огляду на це Моска критично ставиться до демократії, вважаючи її камуфляжем тієї ж влади меншості, режимом плутократії. Як він сам зауважує, «те, що Арістотель називає демократією, було лише «аристократією для доволі великої кількості членів суспільства». Але елітам завжди притаманний ступінь легітимності, яка формується на уявленні суспільства про наявність у пануючої меншості властивостей та чеснот, які глибоко шануються в суспільстві. Водночас у сучасних суспільствах вирішальним критерієм легітимації виступає багатство: «у суспільстві, що досягло певної стадії зрілості, де особиста влада стримується владою суспільною, ті, що володіють владою, як правило, є багатішими, а бути багатим — значить бути могутнім. І дійсно, коли боротьба із броньованим кулаком заборонена, у той час як боротьба фунтів і пенсів дозволяється, кращі пости незмінно дістаються тим, хто краще забезпечений коштами».

Г. Моска визначає ще одну, далеко не демократичну, тенденцію функціонування еліт: здобувши панівне становище, «всі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними, якщо не за законом, то фактично», і по максимуму експлуатують перевагу «*poisitions deja prises*» (вже зайнятого становища). Отже, він не прихильник консервації еліт. Кооптація до провідної верстви нових людей є запорукою здоров'я суспільства. Таким чином, зі зміною історичної епохи зазнає змін і якісний склад еліти, структура та вимоги до її представників, проте сам клас не зникає і продовжує виконувати свою спрямовувальну та керівну функцію.

¹ **Моска Гаetano** – італійський соціолог, один із засновників політології, професор Римського та Туринського університетів. Автор книг «Теорія правління і парламентське правління» (1884), «Елементи політичної науки» (2 т. 1896; розш. вид. 1923), «Правлячий клас» (1939).

Значення праць Парето та Моски полягає у піднесенні питання еліт до рівня наукового пізнання. Вони систематизували накопичені політичною наукою знання про правлячий клас і привели їх до цілісної теорії розвитку, функціонування та циркуляції еліт. У царині державно-правової теорії це означало обґрунтування ролі еліт як вагомого фактора впливу на зміст функцій держави, характер владно-правових рішень. Водночас для їх праць характерна гіперболізація ролі еліти в суспільстві та недооцінка впливу широких мас на політичний процес.

Розділ 23

Західноєвропейські вчення про право в ХХ ст.

§ 1. Соціологічна школа права

В основі цієї школи лежать ідеї соціальної детермінованості держави і права, використання методів та надбань соціології у вивченні державно-правових явищ. Об'єктом уваги соціологічних правових теорій є реалії життя, головний їх критерій — розуміння **дії права у житті** та задоволення ним потреб суспільства, ролі права в забезпеченні соціального контролю, порядку й справедливості. Звідси походить і протиставлення «живого» права або «права у житті», праву, записаному в книгах. Чинне право існує не лише у вигляді законів та інших нормативно-правових актів, а й перетілюється через систему суспільних відносин (правовідносин) та існує завдяки їм. Тобто право становлять не лише норми, але й **правовідносини**, що фактично склались.

У 1913 р. австрійський правознавець **Євген Ерліх** (1862–1922)¹ у передмові до своєї книги «Основи соціології права» оголосив, що право кориниться не в текстах законів, а в житті. «Центр ваги розвитку права в наш час, як і у всі часи, — писав він, — не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві». Вчений вважав, що право незалежно від державної волі одержує реальний вираз в *суспільних відносинах*, що складаються між індивідами в процесі їх спілкування між собою, і виступає як правовідносини, «живе право».

Отже, *розвиток права* відбувається в самому *суспільстві*. Останнє характеризується Ерліхом нетрадиційно: це не сукупність індивідів, а сукупність, сплетіння людських союзів. Їх він поділяє на два види: самобутні (рід, сім'я) і «нові» (сім'ї, корпорації, союзи, товариства, держава). У цих союзах («клітинках суспільства») і слід шукати вихідні начала права, адже кожне об'єднання має свій порядок, своє власне право, яке вони самі створюють. «Факти права», «факти життя» — практика, відносини власності, підприємницька діяльність, господарське життя, повсякденні договори, угоди, заповіді. **Право — внутрішній порядок**

¹ Ерліх Євген народився в Чернівцях. Вивчав право у Віденському ун-ті, доктор права. Багато років викладав у Чернівецькому ун-ті. З 1901 р. – декан юридичного ф-ту, у 1906–1914 рр. – ректор ун-ту. Його праця «Основи соціології права» (1913 р.) була перевидана у 1933 р. англійською мовою із вступом до неї Р. Паунда.

людських союзів: держави, сім'ї, корпорації, товариств. Суспільний правопорядок встановлюється саме завдяки їм. Правовий стан — не лише результат, а й важель суспільного розвитку, *засіб оформлення інтересів*. Фактично діючі норми чи сукупність упорядкованих суспільних відносин, пануючих у певних соціальних союзах є *правові норми* у власному значенні. Отже, право породжується не лише законом, але й суспільною самодіяльністю.

Юридичний позитивізм, а тим більше нормативізм, які розглядали право як сукупність норм, санкціонованих державою, не розкриваючи зв'язку права з суспільством, Ерліх вважав недостатніми і ненауковими. Свою мету він бачив в обґрунтуванні свободи функціонування «живого» права, правил поведінки, щохвилини створюваних людьми в процесі їх спілкування. Отже, найдосконаліша система кодифікації не в змозі охопити всю повноту правового життя. «Бажання — писав Ерліх, — все право... вмістити в параграфи законодавчого уложення приблизно так само розумно, як потік намагались вмістити в ставок: те, що з цього вийде, більше не буде потоком, а буде мертвою водою...». Для нього найважливішим, ключовим поняттям є поняття «**живого права**». «Живим правом» є лише те, що входить у життя, стає живою нормою, все інше є лише голе вчення, норма рішення, догма або теорія». Ерліх робив висновок: «живе право» без державного втручання — діюча сила, основа порядку, форма життя.

Визнання свободи суспільних відносин, ролі «живого права» в їх регулюванні приводить вченого й до іншого висновку: **державна** — *орган суспільства, її приписи є єдиною правовою основою союзів*. Приватне право, як і державне й право корпорацій, становлять переважно право союзів, а не право окремих особистостей. «Самодієвий порядок» суспільства недостатній для вирішення проблеми реалізації права, подолання стихійного розвитку суспільства, вимагає сили і захисту держави. **Закон** — засіб забезпечення права. Тому Ерліх визнає примус з боку держави, примусовий характер виконання адміністративних і судових рішень.

Таким чином, **право** за Ерліхом становлять **норми першого і другого порядку**. Перший — внутрішній порядок людських союзів, норми, за якими здійснюється повсякденна людська діяльність. Норми права другого порядку створюються діяльністю держави і юристів для врегулювання спірних відносин у союзах. До них належать **також** норми кримінального, процесуального, поліцейського права, що підтримують і захищають організаційні норми. Отже, вчений включає до складу права і позитивне право, але лише настільки, наскільки воно забезпечує, захищає «живе право», застосовується на практиці окремими особами, судовою владою. Тому у правосудді вирішальна роль належить не «мертвим параграфам закону», а вільному суддівському, «вільному підходу до права».

Всебічне вивчення науковцями судової практики Німеччини та Франції по заповненню прогалин у позитивному законодавстві спричинило виникнення на початку ХХ ст. *школи вільного права*. Її представники Є. Ерліх, Г. Канторович, Ф. Жені у своїх працях заклали теоретичні основи судової правотворчості у рамках континентальної системи права й обґрунтували її необхідність та корисність.

Учення Ерліха про право, як і інших представників школи вільного права, вплинуло на соціологічну школу права, поширення в США юриспруденції інтересів. Цей напрямок американської юриспруденції очолював знаний теоретик права **Роско Паунд** (1870–1964)¹. У своїй узагальнюючій п'ятитомній монографії «Юриспруденція» (1959 р.) він закликав до вивчення **права в дії**, протиставляючи його писаному праву.

Слідом за Р. Іерінгом американський юрист визначав право через **правопорядок**. Він констатував: в юридичній науці ХІХ ст. правопорядок розглядався у відриві від реалізації норм права і відправлення правосуддя, як статичний стан гармонії між інтересами і потенційно протирічними бажаннями людей. Але ж правопорядок — передусім **процес**. «Це процес упорядкування, частково з допомогою відправлення правосуддя, частково з допомогою надання людям керівництв у формі юридичних предписань». Таким чином, Паунд розрізняє в праві три аспекти: **право як правопорядок**, підтримуваний систематичним застосуванням сили політично організованого суспільства; *право як процес відправлення правосуддя* — діяльність судових і адміністративних органів; *право як закон*.

Яке призначення права? Американський правознавець підходить до права з так званої технології соціального управління — примирювати протилежні інтереси, згладжувати протиріччя, усувати соціальні конфлікти. Право повинно служити інтересам індивідів, суспільства. Тож **право є основним засобом соціального управління і контролю**, «соціальної інженерії». Отже, функціональна роль править для Паунда основою відповіді на запитання, що таке право. Його основна функція — досягнення найбільш повної безпеки і ефективності усіх людських запитів з допомогою правозастосовників, «соціальних інженерів» і керівних правил, принципів, концепцій, методів професійного мислення тощо. Таким чином, право — більше ніж сукупність правил, воно сукупність знань і досвіду.

Згідно з Паундом, **мета права** — примирення й гармонізація інтересів, що стикаються, перехрещуються, різних претензій і вимог окремих осіб і соціальних груп. Необхідна регламентація поведінки, яку й створює

¹ Паунд Роско – американський юрист, соціолог права. Навчався в ун-ті штата Небраска, Гарвардській школі права (1888–1890). Займався юрид. практикою, викладав право в ун-ті Чикаго (1899–1910), Гарвардській школі права (1916–1947), де був деканом юрид. фак-ту. Автор понад 250 наукових праць.

право. Завдання одне — задоволення людських потреб, захист інтересів при найменших конфліктах й мінімальній шкоді. Цивілізоване суспільство вимагає миру і порядку, що нездійсненно, поки кожний не почуватиметься захищеним у безпеці.

Соціологічна спрямованість теорії Паунда найяскравіше проявилася в його інтерпретації **права як форми соціального контролю**. Якщо в давнину всі норми соціального контролю (мораль, релігія, правові звичаї, етика) діяли як єдина система, а в Середні віки переважали мораль і релігія, то в сучасному світі найважливішим інструментом контролю стає право. Воно найбільш деталізовано, розроблено, підкріплено примусовою силою, що є вирішальним в конкуренції з іншими традиційними регуляторами в умовах багаторазового ускладнення людських інтересів. Тому, щоб бути ефективним засобом, інструментом соціального контролю, право повинно бути зрозумілим зі своєї практичної сторони. *При вивченні права необхідний функціональний, інструментальний підхід*. Правова наука повинна зосередитись в першу чергу на юридичній практиці.

Р. Паунд обґрунтовує *необхідність більшої свободи правозастосовника, живого, творчого підходу до вирішення юридичних справ*. Правова казуїстика повинна аналізуватися з так званих конкретних життєвих інтересів, а не з норм писаного права. Соціальний контроль здатний ефективно здійснюватися лише у правозастосовній діяльності, де надана відносна свобода від законодавчих приписів. Гарантіями правового вирішення конфліктів повинні бути не формальні, невиразні і далекі норми, а висока кваліфікація суддів і чиновників, їх здатність узгоджувати всі загальні і приватні інтереси з вимогами сучасного суспільства. Американський правознавець також визнає правотворчий характер діяльності суддів, що необхідно для встановлення гармонії або конгруентності між правовими актами та судовою практикою їх застосування відповідно до потреб суспільства, для подолання розриву між правом та суспільством. Право має змінюватись разом із соціальними змінами. Така його здатність становить головну ознаку ефективності та спроможності слугувати надійним регулятором суспільних відносин.

Таким чином, соціальний контроль права стає функцією держави. Паунд не заперечує органічного зв'язку права й держави. Заслуга Паунда в іншому — він запропонував досліджувати право в його взаємозв'язку з іншими суспільними явищами і політичними інститутами, у глибокому і всебічному дослідженні його ролі як засобу соціального контролю. Поєднавши прагматичний підхід до права з функціональним, американський правознавець інтерпретував **право як правовідносини, як захищений інтерес, як правопорядок, як відправлення правосуддя**, знову повернувшись до давньої проблеми — не зводити право до нормативних суджень законодавця.

§ 2. Правовий реалізм

Правовий реалізм — один з найвпливовіших напрямків американської юридичної думки ХХ ст. Його представники вважали за необхідне з'ясувати, що справді відбувається в правовій системі, коли суди та інші юридичні інституції розглядають справи. Як наслідок вони виявили *контраст між правом, яким воно має бути, виходячи з традиційних юридичних джерел* (правових прецедентів, законів тощо), і *правом, яким воно є в реальності* (що втілюється насамперед у судових рішеннях з конкретних справ). Тому природно, що реалістичний рух у правознавстві прагне змінити акценти юридичних досліджень: він зосереджує увагу не на логічному аналізі норм права (як юридичний позитивізм), не на зв'язку права і моралі (як школа природного права), а на з'ясуванні різноманітних соціологічних і психологічних факторів, що впливають на застосування норм права до конкретних життєвих випадків і таким чином визначають справжнє обличчя права.

Передтечею американського правового реалізму в його класичній інтерпретації вважається суддя Верховного Суду США **Олівер Венделл Голмс** (1841–1935). Він ставив під сумнів традиційні погляди на право як сукупність норм і принципів, що можна пізнати завдяки логічним міркуванням і абстрактним аргументам. Широко відомим серед юристів є вислів Голмса про те, що *життя права полягає не в логіці, а в досвіді*. Не менш популярним є його визначення *права як передбачення того, що суди роблять насправді*. Значний вплив на погляди правових реалістів мали також ідеї відомих американських юристів Р. Паунда, Б. Кордозо, Д. Грея, В. Хохфелда та ін.

Формування американського правового реалізму як доктрини пов'язується з появою в 1930 р. двох робіт: лекцій «Куц ожини: наше право та його вивчення» **Карла Ллевеліна** (1893–1962)¹ та монографії «Право і сучасна свідомість» **Джерома Френка** (1889–1957)².

Термін «*правовий реалізм*» належить К. Ллевеліну, який використав його для визначення концепцій американських юристів, хто висловлював сумнів щодо традиційного праворозуміння.

¹ **Ллевелін Карл Нікerson** народився в Сіетлі (США). Після здобуття юридичної освіти викладав в Йельському, Колумбійському і Чиказькому ун-тетах. У 50-х рр. ХХ ст. – керівник проекту по створенню Уніфікованого торговельного кодексу США. Основні роботи: «Куц ожини: наше право та його вивчення» (1930), «Судові рішення і матеріали у справах про купівлю-продаж» (1930), «Юриспруденція: реалізм в теорії і на практиці» (1962) та ін.

² **Френк Джером Нью** народився в Нью-Йорку (США). Займався приватною юридичною практикою, обіймав різні посади в адміністрації президента Ф. Рузвельта. З 1941 р. – суддя Апеляційного суду США II Округу. Поеднував практичну роботу з викладацькою. Основні роботи: «Право і сучасна свідомість» (1930), «Доля і свобода» (1945), «Розгляд справ у суді першої інстанції» (1949) та ін.

К. Ллевелін, Л. Грін, М. Рейдин, В. Дуглас та ін. висловлювали **недовіру до традиційних (формальних) норм права** (так званих «норм на папері», що містяться в прецедентах і законах), оскільки ці норми не забезпечують належну правову визначеність: досить часто вони є ненадійними в питанні передбачення рішення в конкретній справі. Представники цієї групи були переконані, що за формальними нормами можна знайти **«реальні норми»**, які віддзеркалюють одноманітність і порядок у фактичній поведінці суддів, інших правозастосовувачів. Саме такі реальні норми здатні бути більш надійним інструментом передбачення наслідків майбутніх судових спорів, адміністративних рішень, ніж традиційні норми права. Ллевелін вважав, що подібні реальні норми найчастіше можна видобути з практики вищих судів. Отже, на думку Ллевеліна, **право є тим, що фактично робиться суддями й іншими державними службовцями у сфері правозастосування**: «судді, шерифи, чиновники, тюремники чи юристи є офіційними виразниками права. Те, що ці посадові особи вирішують стосовно спорів, і є ... саме право».

Д. Френк та його послідовники пішли далі, **виявивши скептицизм щодо фактів**. «Незалежно від того, — підкреслює Френк, — наскільки точними і визначеними будуть формальні правові норми, ... і незалежно від того, яку одноманітність знайдуть за цими формальними нормами, все ж неможливо і ніколи не стане можливим — через **невизначеність фактів, на які спирається суд**, — передбачити майбутні рішення по більшості (але не по всьому числу) судових процесів ...». Адже пошук фактів у суді першої інстанції зазвичай ускладнюється численними невлітими обставинами — помилками свідків, упередженістю (частогусто несвідомою) суддів і присяжних, їх індивідуальністю (нестандартністю). Це підвищує значення в процесі застосування права **юридичної інтуїції** та пояснює високу ймовірність ірраціональних рішень. Широко відомою в цьому аспекті є ідея Френка, згідно з якою судові рішення може бути обумовлено, наприклад, тим, що суддя з'їв на сніданок.

Іншими словами, головною причиною правової невизначеності (а значить, ненадійності як формальних, так і реальних правових норм) є невизначеність фактів, тобто неясність до моменту прийняття рішення щодо того, які факти «знайде» суд, і неясність після прийняття рішення щодо того, яким чином він «знайшов» ці факти. І оскільки суди першої інстанції мають неконтрольовану владу обирати факти (наприклад, вони вирішують, кому із свідків повірити більше), то саме ці суди, а не вищі, відіграють головну роль у здійсненні правосуддя.

Отже, на думку Френка, **право** — «це або 1) **реальне право**, тобто якась конкретна минула постанова з приводу даної [конкретної] ситуації, або 2) **ймовірне право**, тобто припущення про якусь конкретну майбутню постанову». Тільки після ухвалення судової постанови ймовірне право перетворюється в реальне право щодо конкретної особи і конкретних фактів.

Як правило, правові реалісти в своїх дослідженнях оминають проблему природного права. Френк пояснює: сьогодні жодна порядна людина *не може не визнавати* як основу сучасної цивілізації фундаментальні **принципи природного права**. Проте, на його думку, природне право не є надто корисним у судах першої інстанції: воно радше має на меті досягнення справедливості в абстрактному значенні (при формулюванні норм права), тоді як при здійсненні правосуддя необхідна конкретна справедливість, яка визначається специфікою окремої справи.

У другій половині ХХ ст. класична інтерпретація американського правового реалізму поступається місцем *критичному правовому реалізму* (Р. Познер, П. Бьюкенен, Р. Унгер), який жорстко наполягає на тому, що адекватне розуміння правової дійсності можливе лише при використанні методів соціальних наук, та «*натуралістичному*» *правовому реалізму* (Б. Лейтнер), який доводить до логічного кінця сумніви щодо значення норм права і остаточно відмовляється від аналізу юридичних понять на користь емпіричних досліджень.

§ 3. Юридичний позитивізм у ХХ ст. «Чиста теорія права» Г. Кельзена

Одним з найвідоміших правових учень ХХ ст. вважається чиста теорія права **Ганса Кельзена** (1881–1971)¹. Вона являє собою, за словами самого Кельзена, «розвиток засад, що були проголошені позитивістським правознавством у ХІХ столітті»: вона відхиляє ідею оцінювання позитивного права, розглядає себе як науку, яка має лише одне завдання — пізнати суть позитивного права й зрозуміти його шляхом аналізу його структури. Це вчення «намагається відповісти на питання, що таке право і як воно здійснюється, а не на питання, яким воно повинно бути чи як його потрібно створити». Теорія Кельзена *очищена від усілякої політичної ідеології та впливів інших наук*, зорієнтована виключно на свій предмет. Цією обставиною й обумовлена оригінальна авторська назва вчення — «чиста теорія права».

Г. Кельзен виходить з того, що право — «це *нормативне впорядкування людської поведінки*». Відштовхуючись від такого визначення, він пропонує свою характеристику цього явища:

1) право є *системою норм, що регулюють людську поведінку*. Норма — це «*повинність*». Норми вимагають від людей певної поведінки,

¹ **Кельзен Ганс** – видатний австрійський теоретик права. Народився в Празі. Викладав право у Відні (1911–1930), у Кельні (1930–1933). Автор проекту Конституції Австрії 1920 р. Після приходу до влади Гітлера перебрався до Праги (1933–1938), а згодом до Женеви. Останні 30 років займався науковою і викладацькою діяльністю в США. Основні роботи: «Чиста теорія права» (1934), «Загальна теорія права і держави» (1945), «Комуністична теорія права» (1955).

скеровують її чи надають їй якісь повноваження. Зрозуміло, що їх слід відрізнити від фактичної (буттєвої) поведінки людей, яка може або відповідати нормі, або суперечити їй;

2) **право є порядком**, тобто системою норм, єдність яких устанавлюється спільною основою чинності — **засадничою (основною) нормою** (від нім. — Grundnorm). «Те, що будь-яка конкретна норма належить до якогось конкретного порядку, — зазначає Кельзен, — ґрунтується на тому, що її остання основа чинності є засадничою нормою цього порядку. Саме ця засаднича норма й конститує єдність усієї множини норм, являючи собою основу для чинності всіх норм, які тільки належать до цього порядку». Вона є вигаданою, гіпотетичною, оскільки її неможливо вивести логічним шляхом з іншої, більш високої норми. Для державного правового порядку як засаднича припускається така найвища норма: *«треба поводитися відповідно до приписів конституції»*, тобто додержуватися норм, що визначають, як (якими органами й через які процедури) належить виробляти загальні норми правового порядку;

3) правовий порядок являє собою **ступінчасту будову правових норм різних рівнів**. На думку Кельзена, державний правовий порядок зазвичай має три рівні: найвищу сходинку позитивного права займає *конституція*, тобто норми, що регулюють вироблення загальних правових норм (у сучасному правопорядку ці норми, як правило, визначають органи, уповноважені на вироблення законів і постанов); середній рівень займають *«загальні правові норми»*, які створено законодавчим шляхом або шляхом узвичаєння. Ці норми застосовуються судами і адміністративними органами і поділяються на норми формального (процесуального) і матеріального права. Перша група визначає уповноважені судові і адміністративні органи та відповідні процедури, а друга обумовлює зміст індивідуальних норм, що мають вироблятися шляхом судової чи адміністративної процедури; на нижчому рівні знаходяться *«індивідуальні правові норми»*, які вироблено судами і адміністративними органами при застосуванні загальних правових норм і які втілюються в судових рішеннях і адміністративних актах;

4) **право є примусовим порядком**. Примус, на думку Кельзена, є вирішальним критерієм розрізнення права та інших суспільних порядків. Під примусом він розуміє ситуацію, за якої правовий акт може бути реалізований також всупереч волі людей, а у разі опору — ще й із застосуванням фізичного насильства. Акт примусу (позбавлення життя, свободи, майна тощо) має характер санкції;

5) **правовий порядок забезпечує колективну безпеку** — захист членів спільноти від насильства з боку інших людей. Це у свою чергу гарантує такий спільноті *мир*. Для досягнення цього результату правовий порядок створює відповідні судові і виконавчі органи;

б) залежно від процедури правоутворення, правозастосування і виконання покарання **правовий порядок може бути децентралізованим або централізованим**. При децентралізованому порядку (яким є, наприклад, правопорядок первісного суспільства і міжнародний правопорядок) правові норми виробляються шляхом узвичаєння, а повноваження на застосування права і виконання санкцій належать членам спільноти. В умовах централізованого порядку правові норми виробляються централізованим законодавчим органом, їх застосування покладається на судові органи; реалізація покарання належить до функцій уповноважених правових органів спільноти. Подібна централізація характерна для державного правового порядку. Проте він все ж таки допускає певні елементи децентралізації (наприклад, існування правових звичаїв, право особи на самозахист). Тому, на думку Кельзена, *держава є «відносно централізованим правовим порядком»*. Цей правовий порядок підпорядковує собі населення держави і поширюється на територію держави. Його дієвість забезпечується державною владою, яка здійснюється урядом. Це дає підстави зробити висновок про тотожність держави і права. Природно, що автор «чистої» теорії права не визнає класичне поняття правової держави як держави, підкореної «справжньому» праву, вважаючи його природно-правовим забобоном. На його думку, будь-яка держава як правопорядок є правовою. Крім того, Кельзен вважає можливим погляд на *державу як на юридичну особу*, тобто своєрідну корпорацію, яка утворена конкретним правопорядком, функціонує через певні органи, має обов'язки і наділена правами.

Г. Кельзен зазначає, що «будь-який правовий порядок може бути визначений як несправедливий, якщо його розглядати як з позицій певної норми справедливості. Але те, що зміст чинного правового порядку може бути визначений як несправедливий, у жодному разі не може бути підставою, щоб не вважати його правовим». Цей висновок є логічним, якщо керуватися базовим постулатом ученого про звільнення права від зовнішнього оцінювання.

Значний внесок Кельзена і в розвиток моністичної теорії міжнародного права: він вважав, що *міжнародне право і право окремої держави становлять єдину систему*, яка побудована на визнанні примату міжнародного правопорядку.

Погляди Кельзена мали суттєвий вплив на юридичну практику європейських держав. Так, вважається, що створення протягом ХХ ст. в більшості європейських держав *єдиного судового органу для здійснення конституційного правосуддя* було прямим наслідком його інтелектуально-доктринального впливу. Від Г. Кельзена походить також відома характеристика суду як *«негативного законодавця»* (через те, що він може «знищити» норми права).

Аналітична юриспруденція Г. Харта

Як відомо, засновники юридичного позитивізму (зокрема, Дж. Остін) заклали засади так званої командної теорії права: право, на їхню думку, є командою (наказом) суверена, якому належить державна влада. Проте у ХХ ст. таке розуміння права вже не задовольняло юристів. Це обумовило необхідність *модернізувати постулати юридичного позитивізму*. Така спроба була здійснена **Г. Хартом** (1907–1992)¹ у роботі *«Концепція права»*.

Г. Харт пояснює, що *«теорія права як сукупності примусових наказів із самого початку наштовхується на заперечення, що в усіх системах є безліч законів, які в трьох головних частинах не відповідають цій характеристиці»*. По-перше, закони можуть накладати обов'язки як на громадян, так і на тих, хто їх видає. По-друге, окремі закони не схожі на накази тому, що вони не вимагають від людей виконання обов'язків, а надають їм права. По-третє, деякі норми права походять від звичаю і не зобов'язані своїм правовим статусом жодному з відомих законів.

Яким же чином можна відрізнити правові норми від інших суспільних норм? Харт пропонує робити це за допомогою *«правила визнання»*. Ця ідея небезпідставно вважається головним внеском автора в розвиток юридичного позитивізму. Він пояснює, що *«правова система є комбінацією правил двох типів: первинних і вторинних правил»*. *Первинні правила* вимагають від людей виконання або утримання від виконання певних дій незалежно від їхнього бажання. У свою чергу *вторинні правила* передбачають, що люди можуть вводити нові правила первинного типу, анулювати або змінювати старі, різними способами визначати сферу їхньої дії або контролювати їхні юридичні наслідки.

Іншими словами, *вторинні правила стосуються первинних правил*: вони визначають способи, в які первинні правила можна остаточно з'ясувати, вводити, виключати, змінювати, а також остаточно визначати факт їхнього порушення. Саме появу вторинних правил Харт розглядає як крок уперед, не менш важливий для суспільства, ніж винайдення колеса. На його думку, це був крок з доправового в правовий світ.

Серед *вторинних правил* Харт виокремлює: 1) ті, що надають повноваження творити закони (*«правила змін»*) — вони уповноважують якусь людину або групу осіб запроваджувати нові первинні правила та скасовувати старі правила; 2) ті, що надають повноваження судити (*«правила винесення вироку»*) — вони уповноважують окремих осіб авторитетно вирішувати питання, чи було порушено первинне правило в тому

¹ Харт Герберт Лайонел Адольфус – найвідоміший англомовний філософ права ХХ ст. Народився в Англії. З 1932–1940 рр. – адвокат (баристер). Професор юриспруденції Оксфордського ун-тету. Основні роботи: «Концепція права» (1961), «Право, свобода і мораль» (1963), «Покарання та відповідальність» (1968), «Есе про юриспруденцію і філософію» (1983).

чи іншому конкретному випадку, а також визначатимуть належну процедуру винесення подібного вироку; 3) «**правило визнання**» — воно не надає повноважень, а визначає умови, які слід виконати, щоб певну норму можна було вважати частиною права суспільства. Харт називає його «правилом остаточної ідентифікації первинних правил». У кожній правовій системі правило визнання може набувати самотутньої форми. Наприклад, юридична чинність норм може бути пов'язана з тим фактом, що їх затвердив конкретний орган, або з їхнім давнім існуванням у формі звичаю, або їхнім зв'язком із судовими постановами.

Крім того, Харт деякою мірою *пом'якшує* важливий постулат класичного правового позитивізму про *відокремлення права від моралі*. Проте Харт наполягає на тому, що критерії юридичної чинності окремих законів не обов'язково мають містити посилання на мораль та справедливість. На його думку, узгодження права з мораллю відбувається на основі так званого *мінімального змісту природного права* — загально-визнаних принципів поведінки, що ґрунтуються на елементарних істинах стосовно людей, їхнього природного оточення та цілей. Такими істинами є (1) людська вразливість, яка обмежує застосування насильства шляхом убивства чи заподіяння тілесних ушкоджень, (2) приблизна рівність, що робить очевидною необхідність системи взаємного утримування від дій та компромісів, (3) обмежений альтруїзм, який робить систему взаємного утримування від дій і необхідною, і можливою, та (4) обмежені ресурси, що створюють необхідність у певній мінімальній формі інституту власності та повазі до неї. Їх порушення слід розглядати як *malum in se* (зло саме по собі).

Ще одна важлива ідея Харта — теза про існування *судової свободи дій*. На його думку, вона є неминучою завдяки двом обставинам: (1) *особливостям мови як «відкритої структури»*, що завжди залишає певну невизначеність при використанні юридичної термінології (наприклад, зрозуміло, що автомобіль є транспортним засобом, проте існують сумніви щодо належності до транспортних засобів скейту чи дитячого самоката); (2) особливостям правового регулювання, коли для деяких ситуацій неможливо заздалегідь створити чітке юридичне правило, яке б при його застосуванні не створювало можливості вибору кількох альтернативних варіантів (так звана «*відкрита текстура права*», що обумовлює появу в суді «*важких справ*»). Прикладом такої важкої справи в англо-американському праві є застосування норми про належну обережність у випадках притягнення до юридичної відповідальності за недбалість. На думку Харта, у важких справах на відміну від легких справ право не диктує жодної конкретної відповіді і суддя має діяти в них на власний розсуд.

§ 4. Сучасні концепції природного права

Відродження інтересу до природного права припадає на ХХ ст. Концепції природного права акцентують увагу на змісті юридичних норм і конкретних рішень. Вони керуються положенням: право повинно бути правильним не лише за формою, а й за змістом, тож не всі законодавчі, судові чи адміністративні рішення, будучи формально коректними, містять право. Критерієм такої правильності і вважалося природне право як **ідеальний порядок відносин між людьми**, як ідеальне право. При всій різноманітності таких теорій їх об'єднує **антипозитивістська і антигегелівська** спрямованість.

Найважливішою методологічною основою відродження природного права на початку ХХ ст. було неокантіанство, яке утверджувало первинність свідомості щодо буття. Видатним представником неокантіанства був **Рудольф Штаммлер** (1856–1938)¹. Право він розглядав як регулюючу форму соціального життя. На відміну від марксизму, вважав, що не економічні відносини визначають правову форму, а правова форма є визначальним чинником суспільного розвитку.

Штаммлер першим поставив питання про відродження природного права і запровадив формулу **«природного права із змінним змістом»**. Під останнім він розумів право, яке відповідає принципам справедливості. Через мінливість історичних умов і потреб людського життя це право змінюється, але напрямком цих змін — відповідність соціальному ідеалу. Водночас він наголошував: «у прояві справедливого права, що постійно збільшується і стає правильнішим, і полягає соціальний прогрес».

Значний внесок у відродження ідеї природного права зробив відомий французький богослов і громадський діяч **Жак Марітен** (1882–1973)². Представник офіційної доктрини католицької церкви — **неотомізму**, він розвивав учення Аквінського про природне право з урахуванням суспільних змін у ХХ ст. Його ідеї знайшли втілення в Загальній декларації прав людини 1948 року, в підготовці якої він брав безпосередню участь.

Природне право Марітен вважав втіленням божественної мудрості і справедливості. Воно — неписаний закон, визнання гідності людської особистості, ідеальний порядок людських дій, закріплений у моральних вимогах. *«Природне право має справу з правами і обов'язками, які необ-*

¹ **Штаммлер Рудольф** – видатний філософ і теоретик права. Професор цивільно-го права ун-ту м. Галлі, а потім – Берлінського ун-ту. Основні роботи: «Господарство і право з погляду матеріалістичного розуміння історії» (1896), «Вчення про правильне право» (1902), «Сутність і завдання права і правознавства» (1908).

² **Марітен Жак** – професор католицького університету в Вашингтоні, посол Франції у Ватикані. Основні роботи: «Інтегральний гуманізм» (1934), «Права людини і природний закон» (1942), «Людина і держава» (1951).

хідним чином пов'язані з першим принципом: «Роби добро і уникай зла». Цьому порядку повинно відповідати позитивне право (корпус законів) і його застосування на практиці. Марітен підкреслює, що людський розум пізнає природне право не за допомогою понять і логічних висновків, а за допомогою особливого інтуїтивного пізнання. **Права людини** кореняться в природному законі як вираз внутрішньої цінності і гідності людини.

Відстоюючи **невідчужуваність людських прав**, він, проте, вирізняв володіння і реалізацію прав. Їх реалізація підпорядкована в кожному окремому випадку конкретним можливостям певного суспільства.

Ж. Марітен виокремлював права різних рівнів: 1) **права індивіда**, які відповідають абсолютній вимозі природного закону (фундаментальні права): право на життя і особисту свободу, право приватної власності, право на прагнення до етичної досконалості тощо. Вони є природними в точному значенні цього слова, адже кореняться в самій природі людини як вільної і духовної істоти; 2) **політичні права** (права громадянина), які утворюють продовження природного права: право народу встановлювати конституцію держави і визначати форму правління; право громадян на активну участь у політичному житті, у тому числі у виборах; право об'єднання в політичні партії і суспільні об'єднання; свобода висловлювань і дискусій, рівність громадян перед законом і судом. Хоча ці права не є абсолютними, вони, проте, невід'ємні в суспільстві, що досягнуло «стану політичної справедливості»; 3) **соціальні права** (права трудящих): право на працю, право створення профспілок, право на справедливую заробітну плату, право на соціальне забезпечення та ін., які «обумовлені загальним благом».

У дусі обґрунтування нового права, яке б ураховувало індивідуальність кожної людини, розроблялися **екзистенціалістські концепції природного права**. Природне право розглядалося як право екзистенції — справжнього людського існування. Основним своїм завданням представники цього напрямку (**В. Майхофер, Е. Фехнер, Г. Кон**) бачили в орієнтації індивідів, законодавців і правозастосовників на ухвалення екзистенціально правильних рішень у конкретній правовій ситуації. Екзистенціальне право вони протиставляли позитивному праву з його механічними, «мертвими» нормами. Правовий екзистенціалізм справив вплив на гуманізацію законодавства і суддівської практики в післявоєнній Європі.

Після ухвалення Загальної декларації прав людини 1948 р., інших документів ООН і міжнародних пактів про права людини 1966 р. була створена ефективна система міжнародних норм для їх захисту. Природно-правова теорія, вирішивши одне зі своїх основних завдань — позитивно-правового закріплення прав людини, практично підтвердила свою

теоретичну значущість, але при цьому вона не вичерпала своїх можливостей і не втратила свого значення в правознавстві.

Новітній етап розвитку теорій природного права починається з відомої суперечки **Г. Харта** і **Л. Фуллера** наприкінці 50-х років. Якщо Харт окреслив позицію позитивізму як концептуальне розмежування права і моралі, то Фуллер (1902–1978) визначив ідею природного права як ідею **необхідного зв'язку між правом і мораллю**. При цьому Фуллер говорить як про внутрішню, так і про зовнішню мораль права. Під **внутрішньою мораллю права** він мав на увазі вісім принципів створення і застосування юридичних норм. Вони вимагають, щоб правила були: 1) загальними; 2) опублікованими; 3) передбачуваними (не ретроспективними); 4) зрозумілими; 5) не суперечливими; 6) здійсненними; 7) постійними; 8) дії посадовців мають відповідати проголошеним правилам. Дотримання цих принципів уможливило право як таке, а недотримання хоча б одного з них робить правову систему аморальною, а тому свідчить про відсутність правової системи взагалі. Ці принципи виражають вимоги справедливості, або чесності. Свою інтерпретацію природного права Фуллер називав процедурним природним правом, розуміючи під ним те, що дає змогу сконструювати систему правил для підкорення людської поведінки і управляти нею. Проте його концепція не накладає жодних обмежень на зміст юридичних правил, які можуть бути і несправедливими. Під **зовнішньою моральністю права** він розумів етичні принципи, яких дотримує суспільство і які лежать в основі правових інститутів, забезпечуючи їх функціонування. Внутрішня і зовнішня моральність взаємопов'язані. Аморальна правова система не може існувати довго, бо не матиме підтримки суспільства.

Найвідомішим із сучасних прихильників природного права є **Рональд Дворкін**¹. Він наполягає на можливості і необхідності дати **моральне обґрунтування права**. Це завдання полегшується тим, що позитивне право неминуче асимілює, концентрує в собі моральний зміст.

За Дворкіним позитивне право (правова система) утворює єдність правил і принципів. **Правила** — це конкретні норми; **принципи** містять загальні правові положення, такі як людська гідність, справедливість, рівність, вони є нормами чесності і справедливості. У складних випадках судді виходять за межі правил і зважають цінності (принципи). Вони не творять законів, а ухвалюють рішення, засновані на точному «зважуванні» принципів, що належать до справи (суддя обмежений у своєму виборі). У суді кожна зі сторін вимагає захистити своє право. Дворкін пише: «Індивідуальні права — це політичні козири в руках індивідуумів».

¹Дворкін Рональд – відомий американський філософ права, професор права Оксфордського і Нью-Йоркського ун-тів. Основні роботи: «Серйозний погляд на права» (1977), «Справа принципу» (1985), «Імперія права» (1986).

Концепція англійського філософа права **Джона Фінніса**¹ є розвитком традиції природного права, що йде від Фоми Аквінського. Він вирізняв сім **фундаментальних об'єктивних цінностей** (базових благ), необхідних для хорошого життя *кожної* людини, незалежно від її поглядів і належності до тієї чи іншої культури: життя, знання, гра, естетичні переживання, спілкування (дружба), практична розсудливість і релігія (яку він розуміє як «питання про походження космічного порядку і людської свободи і розуму»). Вся решта цінностей є засобами реалізації цих семи цінностей.

Позаяк цінності можуть бути реалізовані тільки в суспільстві, то для того, щоб координувати загальне прагнення до базових благ, виникає необхідність у праві як сукупності підкріплених силою влади правил. Визначаючи природне право як «набір принципів практичного розуму для впорядкування людського життя і людського співтовариства», він підкреслює, що конкретні закони слід виводити з «природного права», або «законів розуму». Практичний розум вимагає поважати фундаментальні цінності в кожній дії.

Таким чином, усі сучасні теорії природного права об'єднує визнання зв'язку права з мораллю, тобто того, що головна мета права полягає в утвердженні справедливості. При цьому для них є характерною зосередження на проблемі природи позитивного права. Таке зближення теорій юридичного позитивізму і природного права зумовило тенденцію до розвитку інтеграційних концепцій права, які ставляться до права як до багатовимірного явища.

§ 5. Інтегративна юриспруденція

Серед найважливіших чинників, що зумовили виникнення у ХХ ст. інтегративної юриспруденції як одного з перспективних напрямків розвитку правової науки, слід виокремити, по-перше, те, що розвиток правової науки досяг рівня, коли домінуючою її тенденцією стає **спеціалізація та диференціація юридичних знань**. За цих умов кожний напрямок юридичних досліджень все більше набуває певної концептуальної завершеності — власні обґрунтування, понятійну логіку та критерії істинності, що спричиняє критичне розмежування та часто-густо ідейну ворожнечу між різними школами правової думки. По-друге, така досить детальна роздробленість правознавства призвела до **нехтування основоположними правовими категоріями**, передовсім такими, як «право» та «за-

¹ Фінніс Джон – професор права і правової філософії Оксфордського університету і професор школи права Нотр Дама. Основна робота «Природне право і природні права» (1980).

конність», що у практичній площині призводить до зниження соціальної ефективності правового регулювання, нігілістичного ставлення до фундаментальних соціальних цінностей — безпеки, соціальної справедливості, свободи. По-третє, під впливом результатів новітніх пошуків у різних галузях науки істотно змінилася методологічна ситуація — **плюралізм в методології**, який прийшов на зміну однополюсному баченню соціальної дійсності, передбачає можливість та доцільність різноаспектних вимірів права, коли воно розглядається як складний та багатогранний цілісний феномен, а різноманітні підходи до його вивчення доповнюють один одного, відображаючи певний шлях до пізнання світу правових явищ.

На плюралістичному фундаменті нової методології юриспруденції, яка покликана забезпечити **багатоаспектність підходів у досягненні істини**, наполягав видатний український правознавець **Б. Кістяківський**. На його думку, різноманітність чинників, що зумовлюють існування права, а також його цілі передбачають необхідність застосування різних наукових методів. Тому підсумком аналізу різних сторін права має стати декілька його понять, виокремлення чотирьох істотних проявів права як «державно-наказового», психологічного, нормативного і соціологічного. На цій основі він пропонував створити загальне вчення про право, яке забезпечило б пізнання різних його граней, усі його прояви в їх єдності.

Рух до **цілісного сприйняття права** здійснюється і в російській політико-правовій думці під назвою «синтетичної точки зору в юридичних теоріях». Критикуючи односторонню послідовність будь-якої юридичної концепції, **А. Яценко (1877–1934)**¹ констатує їх відмінності у питанні про природу права. Наразі «відволікання» особливих сторін єдиної ідеї від цілісного бачення спричиняє надмірну абстрагованість і однобічність юридичних визначень. Інший російський правознавець **П. Виноградов (1854–1925)**² розглядав право як соціальне явище і як частину соціального досвіду, особливість та небезпеку аналітичного методу. Звідси увага прихильників синтетичної точки зору до такого праворозуміння, яке охопило б існуючі теорії «в їх однобічній правильності», визнання відносної істинності конфронтуючих теорій права.

А. Яценко вважав **помилковим дуалізм природного й позитивно-го права**, оскільки природне право є раціональною сутністю права, реалізованою залежно від конкретно-історичних умов, рівня моральної

¹ **Яценко А. С.** – російський юрист. Основні роботи: Синтетическая теория права в юридических науках// Журнал Министерства юстиции. – 1912. – Январь; Философия права Владимира Соловьева. Теория феодализма. О синтетической теории права и государства. – СПб., 1919.

² **Виноградов П. Г.** – російський юрист. Основная работа: Обычай и право. – Осло, 1925.

свідомості суспільства. Не може бути двох різних за своїм змістом — права позитивного й права природного, а є лише одне право, як є одна моральність, де природна складова не протиставляється позитивній. Учений застосовує **синтетичний підхід стосовно концепції поділу влади**: реально не існує ні поділу влади в точному змісті слова, ні сувороті її єдності як єдиної волі, а є синтез влади, її спільність і врівноваженість. Так само й своєрідність **устрою федеративної держави** передбачає, що суверенітет тут не у центральній владі й не у частин федерації, а «у корпоративній нерозривності центральній владі й федеративній владі, що діють спільно». З позицій синтезованого підходу формує загальну теорію права **П. Сорокін** (1889–1968)¹. Оглядаючи **можливі соціальні прояви права**, він зводить комплексну характеристику права до трьох основних аспектів: право як правило поведінки; як правила й норми у вигляді правових переконань; як правові переконання, реалізовані й об'єктивовані в джерелах права, різних інститутах політичної організації суспільства.

Спираючись на основоположні ідеї природно-правової доктрини та проголошуючи план подальшого розвитку правової думки в США, історик правових теорій **Дж. Холл**² вперше застосовує термін **«інтегративна юриспруденція»**. Він зазначив переваги нового напрямку правової науки порівняно з існуючими «партикулярними» юриспруденціями — юридичним позитивізмом, школою реалістів, юриспруденцією дефініцій, соціологічною юриспруденцією тощо. На його думку, недоліки кожної з цих шкіл зумовлені логічним виокремленням одне від одного цінностей, фактів і ідеї. Зокрема відокремлення природного права від позитивного знищує зв'язок останнього з етичними принципами. Тому право для Дж. Холла є і нормативний акт, і конкретна дія офіційної особи, і правова свідомість. Саме інтегративна юриспруденція, на думку вченого, покликана стати найбільш «адекватною юриспруденцією», яка буде осередком переосмислених головних ідей, сумісних із багатьма правовими теоріями, кожна з яких має власний доробок достовірних доводів і тверджень. Як підсумок інтегративна юриспруденція виступає синтезом таких класичних підрозділів правової думки, як правова онтологія, правова аксіологія, соціологія права й формальна юридична наука.

¹ **Сорокін П. А.** – російський і американський соціолог, політолог. Навчався в Петербурзькому університеті, очолював соціологічний фак. Гарвардського ун-ту. Основна робота: *Елементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства*. Ярославль, 1919.

² **Холл Джером** – американський історик правових теорій. Основні роботи: *Інтегративна юриспруденція // Studies in Jurisprudence and Criminal Theory*. N.-Y., 1958; *Дослідження з юриспруденції і кримінальної теорії*. – N.-Y., 1958.

На думку **Г. Дж. Бермана**¹, право — в історії Заходу в усякому разі — не може бути повністю зведене ні до матеріальних умов того суспільства, що його породжує, ні до відповідної системи ідей та цінностей. Право слід також розглядати і як самостійний чинник, як одну з причин, а не лише один з результатів цілого ряду суспільних, економічних, політичних, інтелектуальних, моральних і релігійних явищ. Перше завдання соціальної теорії права сьогодні полягає в тому, щоб відійти від надмірно спрощених концепцій причинності права. Як підсумок Г. Дж. Берман доходить переконання, що **синтезована юриспруденція** має стати філософією, що поєднує три класичні школи: **правовий позитивізм, теорію природного права й історичну школу**, тому що кожна із цих трьох конкуруючих шкіл виділила один з важливих вимірів права, виключивши інші, і змішання декількох вимірів в одному фокусі, по-перше, можливо, і, по-друге, важливо. Особливу роль у справі об'єднання такого важливого для західної традиції права юридичного позитивізму і теорії природного права покликає відіграти, на думку вченого, історична юриспруденція.

Прихильники інтегративного підходу підкреслюють, що він не може бути породженням юридичних дефініцій, оскільки відображає комплекс основних ідей, які утворюють найбільш адекватну правову доктрину. Тому юриспруденція, вимірювана в ракурсі історичного, теоретичного та практичного правознавства, має бути доповнена такими характеристиками, які виглядають обґрунтованими з **позицій цілісного соціокультурного підходу**. Особлива увага при цьому звертається на нові можливості сучасного порівняльного правознавства, якому став доступний порівняльний аналіз правового досвіду Заходу та інших країн, що запозичили європейське кодифіковане право, так із самобутніми правовими системами.

Як необхідну складову формування інтегральної теорії права розглядає системний підхід, який об'єднує філософські, юридико-соціологічні та теоретико-догматичні знання про право **Вернер Кравітс**². На його думку, право, є соціальною системою, що самовдосконалюється, тому з позиції аналітичної теорії права, яка склалася на базі нормативізму Г. Кельзена, системно-соціологічний підхід є абсолютно неможливим. Правова система — це не лише уявний образ, зафіксований за посередництва юридичних текстів, а передусім соціальна реальність, що включає і речі, і дії, і людей-прокурорів, суддів, чиновників тощо. Тому сучасний правовий підхід передбачає різні рівні осмислення правової дійсності: 1) правова практика; 2) практична правова наука; 3) догматичне вчення

¹ **Берман Г. Дж.** — історик і філософ права, професор Гарвардського ун-ту. Основні роботи: *Западная традиция права: эпоха формирования*. М., 1994; *Вера и закон: примирение права и религии*. — М., 1999.

² **Кравітс Вернер** — професор Мюнстерського ун-ту (ФРН). Основні роботи: *Право й системтеорія // Vernunft und Erfahrung in Rechtsdenken der Gegenwart* // Hrsg. Von Eckhoff T. et al. — В.: Duncker u. Humblot, 1986.

про метод; 4) загальне вчення про право; 5) правова лінгвістика; 6) правова соціологія; 7) правова філософія; 8) правова логіка.

Таким чином, інтегративна юриспруденція — відповідь правознавства на виклики часу, навіяна потребами зближення правових шкіл, процесами глобалізації. Тенденцію до інтеграції права, що охоплює різні його національні системи, відображає зараз процес формування європейського права, появи елементів світового права. Подальший розвиток міжнародного співробітництва примушує, особливо з точки зору інструментальної і гуманітарної ролі права, шукати загальну позицію, єдиний погляд на нього.

Джерела і література

- Аврелий М. Наедине с собой / Пер. с древнегр. – К., Черкассы, 1993.
- Американские просветители. Избр. произведения: В 2 т. – Т. 2. – М., 1969.
- Американские федералисты: Гамильтон, Мэдисон, Джей: Избр. статьи. – Вермонт, 1990.
- Антология мировой политической мысли: В 5 т. – М., 1997.
- Антология мировой правовой мысли: В 5 т. – М., 1999.
- Аристотель. Политика. Афинская полития. – М., 1997.
- Артхашастра, или наука политики / Пер. с санскрита. Изд. подгот. В. И. Кальянов. – М., 1993.
- Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939.
- Біблія, або книги Святого Письма Старого й Нового заповіту. – Укр. бібл. тов-во, 2002.
- Будда. История о перерождениях / Пер. с пали. – М., 1991.
- Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. – Львів, 1991.
- Винниченко В. Відродження нації / Історія української революції. Київ – Відень, 1920.
- Вольтер. Избр. произведения. – М., 1947.
- Гегель Г. Философия права / Пер. с нем. – М., 1990.
- Гоббс Т. Левиафан // Сочинения: В 2 т. – М., 1991. – Т. 2.
- Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права. – М., 1994.
- Грушевский М. Кто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991.
- Донцов Д. Национализм. – Лондон, 1966.
- Історія вчень про право і державу: Хрестоматія для юрид. вузів і фак-тів / Уклад., заг. ред. – проф., д. і. н. Г. Г. Демиденко. 2-е вид., доп. і змін. – Х., 2002.
- История политических и правовых учений: Хрестоматия / Под ред. О. Э. Лейста. – М., 2000.
- Кант И. Собр. соч.: В 8 т. – М., 1994. – Т. 6.
- Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера: Пер. з нім. – К., 2002.
- Книга правителя области Шан (Шань цзюнь шу) – 2-е изд., доп.: Пер. с кит. – М., 1993.
- Коран / Пер. смыслов и ком. В. Пороховой. – Домаск; Москва, 1995.
- Ленін В. І. Повне збір. творів. – 5-е вид. – Т. 33, 36, 37, 40, 45.
- Липинський В. Твори. Архів. Студії. – Т. 1: Історико-політологічна спадщина. – Київ–Філадельфія, 1994.
- Лютер М. Время молчания прошло: Избр. произведения 1520–1526 гг. / Пер. с нем. – Х., 1994.
- Макиавелли Н. Государь. Первая декада Тита Ливия. О военном искусстве. – М., 1996.
- Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М., 1995. – Т. 1, 3, 4, 19, 21.
- Материалисты Древней Греции. Собр. текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. – М., 1955.

- Монтескье Ш. Дух законов. – М., 1994.
- Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книги для всех и ни для кого / Пер. с нем. – М., 1990.
- Новгородцев П. И. Сочинения. – М., 1995.
- Оуэн Р. Избр. сочинения: В 2 т. – Т. 1. – М., 1951.
- Платон Р. Собр. соч.: В 4 т. – Т. 3, 4. – М., 1994.
- Прокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. – Т. 1. – К., 1979.
- Руссо Ж. Ж. Трактаты. – М., 1969.
- Сен-Симон А. Избр. сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М. – Л., 1949.
- Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель. – Х., 1993.
- Сковорода Г. Твори: В 2 т. – К., 1981.
- Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993.
- Спиноза Б. Избр. произведения: В 2 т. – Т. 2. – М., 1957.
- Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – К., 2001.
- Українські гуманісти епохи Відродження: У 2 ч. – К., 1995.
- Франко І. Зібр. творів у 50 т. – Т. 45. – К., 1986.
- Фуллер Л. Мораль права / Пер. с англ. Н. Комарова. – К., 1999.
- Фурье Ш. Избр. сочинения: В 2 т. – Т. 2. – М. – Л., 1951.
- Харт Х. Л. А. Концепция права / Пер. с англ. Н. Комарова. – К., 1998.
- Цицерон М. Т. Діалоги. Про державу. Про закони. – К., 1999.
- Шевченко Т. Кобзар. – К., 1996.
- Штирнер М. Единственный и его собственность. – Х., 1994.

Навчальне видання

**ІСТОРІЯ ВЧЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ
І ПРАВО**

Підручник

За редакцією проф. *Г. Г. Демиденка*
та проф. *О. В. Петришина*

Редактор *А. В. Єфименко*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 24.09.09.
Формат 60×90 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14. Обл.-вид. арк. 13,9. Вид. № 305.
2-й завод. Тираж 2000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11